

FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH PROGRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**İBNÜLEMİN MAHMUD KEMAL İNAL'IN *KEMÂLÜ'L-KÂMİL* ADLI
ESERİNİN TRANSKRİPSİYONU VE DEĞERLENDİRMESİ**

ERMAN BULUT

İSTANBUL 2020

FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH PROGRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**İBNÜLEMİN MAHMUD KEMAL İNAL'IN *KEMÂLÜ'L-KÂMİL* ADLI
ESERİNİN TRANSKRİPSİYONU VE DEĞERLENDİRMESİ**

ERMAN BULUT

170121002

TEZ DANIŞMANI

PROF. DR. ABDÜLKADİR ÖZCAN

İSTANBUL 2020

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

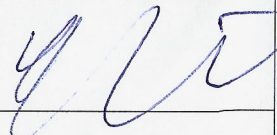
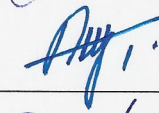

Tarih Anabilim Dalı, Tarih Tezli Yüksek Lisans Programı'nda 170121002 numaralı Erman BULUT'un hazırladığı "İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın Kâmil'ül-Kemâl Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi" konulu Yüksek Lisans Tezi ile ilgili TEZ SAVUNMA SINAVI, 14/01/2020 Salı günü saat 14:00'da yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **KABULÜNE OYBİRLİĞİ** karar verilmiştir.

Düzeltilme verilmesi halinde:

Adı geçen öğrencinin Tez Savunma Sınavı .../.../20..., tarihinde, saat da yapılacaktır.

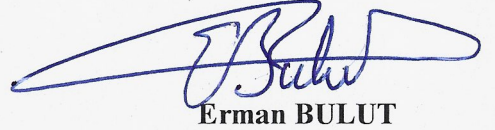
Tez adı değişikliği yapılması halinde :

Tez adının "İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın Kemâlü'l-Kâmil Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi" şeklinde değiştirilmesi uygundur.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI (*)	İMZA
Prof. Dr. Abdülkadir ÖZCAN	Kabul	
Prof. Dr. Arzu TERZİ	Kabul	
Dr. Öğr. Üyesi Sami ARSLAN	Kabul	

BEYAN / ETİK BİLDİRİM

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlâk kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bağlı olduğum üniversite veya bir başka üniversitedeki başka bir çalışma olarak sunulmadığını beyan ederim.

Erman BULUT

TEŞEKKÜR

Bu tezin yazılmasında büyük katkı sağlayan, yazma metni benimle satır satır okuyan, ilmî tecrübelerini aktaran ve 20 Ekim 2019 tarihi günü aniden aramızdan ayrılan çok kıymetli hocam Doç. Dr. Nurdan ŞAFAK'ı Őükranla yad etmek isterim. Merhume hocama Allah'tan rahmet, sevdiklerine baş sağlığı dilerim.

Erman BULUT

İBNÜLEMİN MAHMUD KEMAL İNAL'IN *KEMÂLÜ'L-KÂMİL* ADLI ESERİNİN TRANSKRİPSİYONU VE DEĞERLENDİRMESİ

ÖZET

Bu çalışma, tarih, edebiyat, biyografi ve kültür saharındaki çalışmalarıyla tanınan İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın 1905 yılında telif ettiği *Kemâlü'l-Kâmil* adlı eserinin transkripsiyon ve değerlendirmesine dairdir.

Üç bölümden oluşan araştırmanın birinci bölümünde eserin müellifinin hayatı, şahsiyeti ve eserleri incelenmiştir. Araştırmanın ikinci bölümünde *Kemâlü'l-Kâmil* adlı eseri incelenmiştir. Eserin yazılış amacı, yazılış tarihi, muhtevası, üslûbu, kaynakları, başka esere tesiri araştırılarak incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise transkripsiyon esnasında takip edilen usullerden bahsedilmiştir. Sonuç kısmında çalışmayla ilgili genel bir değerlendirme yapılmıştır. Metin kısmında ise *Kemâlü'l-Kâmil*'in İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde bulunan yazma nüshasının basit transkripsiyonu yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Yusuf Kâmil Paşa, terceme-i hal, biyografi, Osmanlı Devleti

THE TRANSCRIPTION AND EVALUATION OF “*KEMÂLÜ’L-KÂMİL*” BY İBNÜLEMİN MAHMUD KEMAL İNAL

ABSTRACT

This study is related to the evaluation and transcription of the work named *Kemalül Kamil* which was compiled by İbnülemin Mahmut Kemal İnal who is known for his studies in the fields such as history, literature and culture.

The life of the author, his character, and his works have been studied in the first section of the study which contains three sections. In the second section of the study *Kemâlü’l Kâmil* has been studied. The author’s aim of writing the book, its content, style and resources have been studied via questioning the book’s effect on other works. In the third section of the study there is information about the principles followed during the transcription of the book. In the conclusion section of the study; there is an overall evaluation of the work. As for the script of the work, a simple written copy of *Kemâlü’l Kâmil* which is available in ‘İstanbul University Library of Rare Works’ has been transcribed.

Key Words: İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Yusuf Kamil Paşa, terceme-i, biography, Ottoman Empire.

ÖNSÖZ

Bütün milletlerin geçmişinde önemli izler bırakmış, tarihe mâl olmuş ve yaşadığı hayatın her yönüyle incelenmesi gereken önemli şahsiyetler vardır. Tez çalışmasına konu olan eserin yazarı İbnülemin Mahmud Kemal İnal ve eserde hayatı anlatılan Yusuf Kâmil Paşa da bu şahsiyetlerdendir.

Yusuf Kamil Paşa'nın mühürdarı, günümüz ifadesiyle müsteşarı, özel kalem müdürü olan Mehmed Emin Paşa'nın oğlu "İbnülemin" unvanıyla tanınan Mahmud Kemal İnal, altı padişah (Sultan Abdülaziz, V. Murad II. Abdülhamid, V. Mehmed Reşad ve VI. Mehmed Vahdettin) ve üç cumhurbaşkanı (Mustafa Kemal Atatürk, İsmet İnönü ve Celal Bayar) dönemlerinde yaşamış, çeşitli devlet görevlerinde bulunmuş bir âlimdir. Bu sebeple çocukluk yılları Sultan Aziz ve Çerkes Hasan olaylarının heyecanlı haberleriyle geçmiş, I. ve II. Meşrutiyet hareketleri, Jön Türkler, II. Abdülhamid'in saltanatı ve 31 Mart Vakası gibi tarihin en debdebeli olaylarına şahit olmuş, Trablusgarp, Balkan ve I. Dünya Savaşları'nı yaşamış bir zattır. Milli mücadele döneminde işgal altındaki İstanbul'da bulunmuştur. Cumhuriyetin kuruluşuna, tek partili dönemin olaylarına bizzat tanık olmuştur. Bütün bu süreçler içerisinde hayatını ikame ettiren Mahmud Kemal İnal, bu süreçte birbirinden kıymetli pek çok eser yazmıştır. Günümüze ulaşan dini, tasavvufî ve edebî eserlerinden ziyade yazdığı tarihi metinler – özellikle biyografi türünde yazdığı eserler – günümüzde başucu eserlerdir. Bu eserlerinden biri de İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde yazma eser halinde tek nüshası olan *Kemâlû'l-Kâmil*'dir.

Osmanlı tarihi ile ilgili yazılmış yazma metinlerin ilmî neşirlerinin yapılması tartışılmaz derecede önemlidir. Yazma metin çalışmalarının artması daha sağlıklı bir tarih yazımını mümkün kılacaktır. Bu düşüncelerle tez yazımı için seçtiğim *Kemâlû'l-Kâmil* adlı eser, Osmanlı tarihinin Tanzimat döneminde yaşamış önemli şahsiyetlerden olan Yusuf Kamil Paşa'nın hayatına ışık tutmaktadır.

Tezimizin giriş bölümünde terceme-i hal geleneğinden ve Osmanlı döneminde yazılan meşhur monografi kitaplarından, Osmanlı'nın son büyük monografi yazarının İbnülemin Mahmud Kemal İnal olduğundan bahsedilmiş,

akabinde İbnülemin Mahmud Kemal İnal hakkında yapılmış çalışmalara dair bilgi verilmiştir. Birinci bölümde ise İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın hayatı, eserleri ve şahsiyetine dair malumat verilmiştir. İkinci bölümde *Kemâlü'l-Kâmil*'in yazılış sebebi, yazılış tarihi ve nüshaları, kaynakları, içeriği, üslûbu ve tesiri ile ilgili incelemelerde bulunulmuştur. Üçüncü bölümde eserin neşri sırasında izlenen metodla ilgili bilgilerden bahsedilmiştir. Sonuç kısmında eserin kıymeti ile ilgili değerlendirme yapıldıktan sonra yazma eserin transkripsiyon metni verilmiştir.

Yüksek lisans tez çalışmam süresince tez konusunun tespitinden tezin bitişine pek çok değerli insanın yardımı oldu. En başta çalışmamın başından beri büyük bir sabırla ilgisini esirgemeyen, metni benimle birlikte satır satır okuyan, tezi yönetme adına mesaisini harcayan, ancak çalışmamın son kısmında 20 Ekim 2019 tarihinde aniden aramızdan ayrılan merhume Doç. Dr. Nurdan ŞAFAK hocama Allah'tan rahmet ve ailesine sabır diler, şükranlarımı sunarım.

Çalışmalarımın son safhasında tezin yönetimini üstlenen ve yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Abdülkadir ÖZCAN hocama müteşekkirim. Ayrıca Arapça ve Farsça kelimelerin tercümesinde yardımcı olan Dr. Öğr. Üyesi Sami ARSLAN'a, abstract hazırlanmasında yardımlarını esirgemeyen meslektaşım Mehmet BİLEM'e, yüksek lisans eğitimi süresince idari izin konusunda yardımlarını esirgemeyen müdürüm Musa ÇALIŞKAN ve meslektaşım Engin DOĞAN'a, Osmanlı Arşivi Külliyesi personeli değerli arkadaşım Mehmet Selim TEMEL'e, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi'nin Lisansüstü Eğitim Enstitüsü çalışanlarına, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi çalışanlarına, tarih öğrencilerinin yardımcısı Titiz Fotokopi personeli Emre YATAR'a teşekkür ederim.

Son olarak tezimin her safhasında yanımda olan, maddi ve manevi desteğini esirgemeyen, varlıklarıyla bana güç veren eşim Büşra BULUT ve oğlum Yusuf Osman BULUT'a teşekkürü borç bilirim.

Erman BULUT

İstanbul, 2019

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
ÖNSÖZ.....	vi
KISALTMALAR.....	xiii
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	6
1. İBNÜLEMİN MAHMUD KEMAL İNAL'IN HAYATI, ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ	6
1.1. HAYATI.....	6
1.1.1. Doğumu ve Ailesi	6
1.1.2. Tahsili	7
1.1.3. Memuriyete Başlaması	8
1.1.4. Memurluk Hayatı İçerisinde Bulunduğu Kültürel Faaliyetleri	14
1.1.4.1. Yıldız Sarayı Evrakı'nın Tasnifi.....	14
1.1.4.2. Evkaf-ı İslâmiyye Müzesi'nin Kuruluşu.....	15
1.1.4.3. Medresetü'l-Hattâtîn'in Açılması.....	17
1.1.4.4. Tarih-i Osmani Encümeni Üyeliği.....	17
1.1.4.5. İçerisinde Bulunduğu Muhtelif Komisyonlar.....	18
1.1.5. Babıali'deki Son Vazifesi	20
1.1.6. Evlerinin İşgali	21
1.1.7. Memurluktan Emekliye Ayrılması	23
1.1.8. Emeklilik Sonrası Faaliyetleri	26
1.1.9. Vefatı	29
1.2. ŞAHSİYETİ.....	33
1.2.1. Dini Şahsiyeti	35

1.2.2. İlmî Şahsiyeti	36
1.2.3. Edebi Şahsiyeti	39
1.2.4. Siyasi Şahsiyeti	41
1.3. ESERLERİ	43
1.3.1. Yayınlanmış Eserleri	44
1.3.1.1. Hülâsa-i Zirâat	44
1.3.1.2. Ahlâk	44
1.3.1.3. Ravzatü'l-Kemâl	44
1.3.1.4. Eser-i Kâmil Paşa	44
1.3.1.5. Hülâsa-i Ticâret	45
1.3.1.6. Menâfiu's-Savm	45
1.3.1.7. Sabih	45
1.3.1.8. Bir Yetimin Sergüzeşti	45
1.3.1.9. Rahşan	46
1.3.1.10. Kemâlü'l-Hikme	46
1.3.1.11. Kemâlü'l-İsme	47
1.3.1.12. Kâmil Paşa'nın Sadâreti ve Konak Meselesi	47
1.3.1.13. Şeyhülislâm Yahya Divânı ve Mukaddimesi	48
1.3.1.14. Hersekli Arif Hikmet Bey Divânı ve Mukaddimesi	48
1.3.1.15. Leskofçalı Galib Bey Divânı ve Mukaddimesi	48
1.3.1.16. Evkaf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin Tarihçe-i Teşkilatı ve Nüzzarın Terâcim-i Ahvâli	48
1.3.1.17. Tuhfe-i Hattâtîn Mukaddimesi	49
1.3.1.18. Menâkıb-ı Hünerverân Mukaddimesi	49
1.3.1.19. Türklerin Arap Harflerini Tanzim ve İhya Etmek Suretiyle İlme ve Medeniyete Hizmetleri	49
1.3.1.20. Son Asır Türk Şairleri (Kemâlü'ş-Şuarâ)	49
1.3.1.21. Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar (Kemâlü's-Sudûr)	50

1.3.1.22. Son Hattatlar (Kemâlü'l-Hattâtîn).....	52
1.3.1.23. Hoş Sadâ Son Asır Türk Musikişinasları.....	52
1.3.2. Yayınlanmamış Eserleri	54
1.3.2.1. Feyz-i Cevad	54
1.3.2.2. Nûrû'l-Kemâl.....	55
1.3.2.3. İzzü'l-Kemâl	55
1.3.2.4. Kemâlü'l-Kiyâse fi Keşfi's-Siyâse.....	56
1.3.2.5. Kemâlü's-Safve	56
1.3.2.6. Gelenbevî	57
1.3.2.7. Mecmuâ-i Hikâye-i Müntehâbe.....	57
1.3.2.8. Ru'yetü'l-Kemâl	57
1.3.2.9. Gülzâr-ı Nezâir Olmuşsun	57
1.3.2.10. Mûsikî.....	57
1.3.2.11. Sa'y-i Beşer.....	57
1.3.2.12. Mektup Müsveddeleri	58
1.3.2.13. Makâlât.....	58
1.3.2.14. Kemâlü'l-Makâl.....	58
1.3.2.15. Kemâlü'l-Meşâhîr.....	58
1.3.2.16. Vefeyât-ı Ricâl.....	58
1.3.2.17. Kemâlü'l-Letâif	59
1.3.2.18. Lemeâtü'l-Kemâl.....	59
1.3.2.19. Nâdi-i Şuarâ	59
1.3.2.20. Lağvü'l-lüga.....	59
1.3.2.21. Lübbü'l-lüga	59
1.3.2.22. Mevzun Sözler	59
İKİNCİ BÖLÜM	60
2. KEMÂLÜ'L-KÂMİL ADLI ESERİN İNCELENMESİ	60

2.1. YAZMA AMACI.....	60
2.2. YAZILIŞ TARİHİ VE YERİ.....	62
2.3. YAZMA NÜSHALARI	62
2.4. MUHTEVASI	63
2.5. KAYNAKLARI.....	65
2.5.1. Sözlü Kaynakları	65
2.5.1.1. Mehmed Emin Paşa	65
2.5.1.2. Abdurrahman Sâmî Paşa	66
2.5.1.3. Ali Rıza Efendi	66
2.5.1.4. Fındıklılı İsmet Efendi	67
2.5.1.5. Hersekli Arif Hikmet Bey	67
2.5.1.6. Hasırcı-zâde Şâir Hâfız Mehmed Ağa	67
2.5.1.7. Mustafa Nuri Bey	68
2.5.1.8. Veyis Paşa-zâde Zeynelabidin Reşid Bey	68
2.5.1.9. Leskofçalı Galib Bey	68
2.5.1.10. Dramalı Hüseyin Kâzım Efendi	69
2.5.1.11. Osman Nevres.....	69
2.5.2. Yazılı Kaynakları.....	70
2.5.2.1. Fatîm Efendi, Fatîn Tezkiresi (Hâtîmetü'l-eş'âr)	70
2.5.2.2. Ahmed Rifat Efendi, Verdü'l-Hadâik	71
2.5.2.3. Mehmed Süreyya, Sicill-i Osmânî (Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniyye)	72
2.5.2.4. Şemseddin Sâmî Bey, Kâmûsü'l-A'lâm	72
2.5.2.5. Takvîm-i Vekâyi'	73
2.5.2.6. Cerîde-i Havâdis	73
2.5.2.7. Tercümân-ı Ahvâl.....	74
2.5.2.8. Basîret.....	74

2.5.2.9. Mehmed Arif, Başımıza Gelenler.....	75
2.5.2.10. Çaylak Tefvik Efendi, Şümrûh-ı Edeb.....	75
2.5.2.11. Ziya Paşa, Verâset Mektupları.....	75
2.5.2.12. Ahmed Vefik Paşa, Telemak Tercümesi.....	76
2.5.2.13. Mehmet Âtîf Efendi, Hâtıra-i Âtîf.....	77
2.6. TESİRİ.....	77
2.7. ÜSLÛBU	81
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	82
3. METİN TESİSİNDE TAKİP EDİLEN YOL	82
SONUÇ.....	84
METİN	89
KAYNAKÇA.....	199
EKLER.....	203
ÖZGEÇMİŞ	223

KISALTMALAR

a.n.	Araştırmacının notu
Bkz.	Bakınız
C.	Cilt
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
H.	Hicri
M.	Miladi
nr.	Numara
R.	Rumi
S.	Sayı
s.	sayfa
TOEM	Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası
vd.	ve diğerleri

GİRİŞ

İslam tarihinde ve Osmanlı kültüründe tabakat, tezkire, sefine, menakıb, monografi, mecmua-i terâcim ve hal tercümesi (terceme-i hâl) gibi adlar altında kaleme alınmış kitaplar, mühim bir eser türüdür. İslam tarihinde çok eskilere dayanan tabakat ve terceme-i ahval kitapları, Osmanlı tarih yazıcılığında oldukça geç başlamıştır. Müstakil olarak biyografi çalışmalarının ilk örneklerinin şair tezkireleri olduğunu söyleyebiliriz. Bu alanda ilk örnek Sehi Bey'in 1538'de kaleme aldığı *Hesht Bihişt*'tir. Şairlerin dışında biyografileri toplanan ikinci zümre ulema olmuştur. Taşköprülüzade Ahmed'in kısaca *Şakaik-i Numaniye* olarak bilinen eseri Osmanlı dünyasında ilk biyografi kitabı olmuştur. Taşköprülüzade'nin bu eseri 1558 yılına kadar Osmanlı Devleti'nde yaşamış tarikat şeyhleri ve âlimlerin biyografilerini ihtiva etmektedir.¹ 16. yüzyılda başlayan biyografi türü eserler Katip Çelebi², Osmanzade Ahmed Taib³, Müstakimzade Süleyman Sadeddin⁴ gibi yazarların müstakil eserleriyle ve bu eserlere yapılan zeyllerle daha da gelişmiştir.

Hiç şüphe yok ki Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti tarihinde terceme-i hal yazarı denilince akla ilk gelen isim İbnülemin Mahmud Kemal İnal'dır. Yazdığı eserlerle kütüphaneleri zenginleştiren, hayatına dair anlatılan anekdotlarla zihinlerde yer edinen İbnülemin, son devrin büyük biyografi ve monografi yazarlarından. Gençlik yıllarında hikâye ve roman türlerinde eserler yazmaya başlamış, bir müddet sonra asıl kıymetli eserler bırakacağı biyografi türüne yönelmiştir.

İbnülemin Mahmud Kemal İnal, tarihçi, edebiyatçı, biyograf, hattat, müzeci, musikisinas, devlet adamı, romancı ve şair olarak çok yönlü bir insandır. Hayatını

¹ Abdülkadir Özcan, *Şakaik-i Numaniye ve Zeylleri I-V*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1989.

² Katip Çelebi, *Keşf-el Zunun I-II*, (Haz. Şerafettin Yaltkaya, Kilisli Rıfat Bilge) Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2014. Katip Çelebi bu eseri bibliyografik bir mahiyettedir. On beş bin kitap ismiyle beraber on bin müellif ismi geçmektedir.

³ Osmanzade Taib Ahmed, *Hadikatü'l Vüzera* adlı eserinde ilk sadrazam olarak kabul edilen Alaeddin Paşa'dan Rami Mehmed Paşa'ya kadar olan doksan üç sadrazamın biyografini kaleme almıştır. Bu eser, daha sonra esere yapılan zeyllerle beraber neşri için Bkz. Mehmet Arslan, **Osmanlı Sadrazamları Hadikatü'l Vüzera ve Zeylleri**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2013.

⁴ Müstakimzade Süleyman Sadeddin, *Devhatü'l-Meşayih* adlı eserinde ilk Osmanlı şeyhülislamı Molla Fenari'den Feyzullah Efendizade Mustafa Efendi'ye kadar altmış üç şeyhülislamın biyografisini yer almaktadır. Müellif daha sonra eserine iki adet zeyl yaparak yirmi beş şeyhülislamın daha biyografisini eklemiştir. Bkz. Mehmet İpşirli, "Devhatü'l-Meşayih", **DİA**, C. 9, İstanbul, 1994, s.229-230.

– kendi ifadesiyle – “meşâhir-i meçhûle”yi gelecek nesillere aktarmayı adanmış, bu sebeple çalışmalarını daha çok biyografi sahasında yoğunlaştırmıştır. İbnülemin bir sadrazamın, bir şairin, bir hattatın hayat hikâyesini anlatırken salt bilgi ve veriler vermekle yetinmez, portresini çizdiği şahsın ahlâk ve karakterini de gözler önüne serer. Biyografisini yazdığı kişinin kendisiyle olan münasebetleri ekleyerek eserindeki malzemeyi de zenginleştirir.⁵

İbnülemin’in özellikle biyografi ve monografi eserlerini kıymetli kılan iki ana sebep bulunmaktadır. Bunlardan birincisi babası Emin Paşa’nın, Yusuf Kâmil Paşa’nın yirmi yedi yıl mühürdarlığını yapmış olmasıdır. Bu süre zarfında gerek babasından gerekse babasının yakın çevresinde bulunup o dönemin olaylarına şahitlik yapan devlet büyüklerinden edindiği bilgileri kaydetmiştir. Özellikle tezimizin konusu olan Yusuf Kâmil Paşa için İbnülemin’in en önemli kaynağı babasından edindiği malumattır. İbnülemin’in eserlerini kıymetli yapan ikinci ana sebep ise 17 Kasım 1889’da Babıali’nin Vilâyet-i Mümtâze Kalemî’ne girmesiyle Babıali’nin 1922’de ilga edilmesine kadar otuz üç sene aralıksız yürüttüğü bürokrasi hayatıdır. Bu devlet görevi süresince eserleri için birinci elden malzemeler temin etmiştir. Özellikle II. Abdülhamid’in tahtan indirilmesinden sonra Yıldız Sarayı evrakının tetkik ve tasnifi için memur edilişi *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar* gibi büyük bir eserin ortaya çıkışında etkili olmuştur. Gerek babasının mühürdarlığı gerekse Babıali’deki memurluğu devrin siyasilerini yakından tanımasını ve olayların içinde bulunmasını sağlamıştır. Lakin İbnülemin’i farklı kılan bu durumu iyi kullanmasıdır. Kâzım İsmail Gürkan, İbnülemin’in bu durumunu çok iyi açıklamaktadır: “*Telemak mütercimi Yusuf Kâmil Paşa’ya intisabı ve hükümetteki memuriyeti İbnülemin’e devlet büyükleriyle tanışma, sohbetlerinde bulunma imkânını hazırlamıştı. Lakin İbnülemin’in bu imkânı bir mazhariyet olarak kullanan ince tecessüsü, öğrenme, zabıt ve nakletme kabiliyetleri olmasaydı o da böyle meclislerde bulunmuş nice figüranlardan biri olarak gelir geçer, unutulur gider ve onun bize verdiklerinden mahrum olurduk. Hâlbuki o, tam Şark efendiliğinin üstüne bu noktada yüzde yüz Garplı idi; not etti ve sakladı, sonra da yaydı.*”⁶

⁵ Dursun Gürlek, **İbnülemin Mahmud Kemal İnal Cumhuriyet Devrinde Bir Osmanlı Efendisi**, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul, 2017, s.8.

⁶ Kâzım İsmail Gürkan, “Üstad İbnülemin’e Dair”, **Hoş Sada Son Asır Türk Musikîşinasları**, Maarif Basımevi, İstanbul, 1958, s. XXXVI.

İbnülemin Mahmud Kemal İnal Hakkında Yapılan Çalışmalar

Tarihimiz boyunca siyasî, askerî, ilmî, edebî ve sanat gibi pekçok farklı alanda kendisini yetiştirmiş, çalışmaları ve faaliyetleriyle kendisini ispatlamış sayısız Türk büyüğü bulunmaktadır. Bu şahsiyetlerden bir tanesi de şüphesiz ki İbnülemin Mahmud Kemal İnal'dır. Lakin tez çalışması süresince İbnülemin gibi büyük bir âlimin gerekli ilgiyi görmemiş olduğunu tespit etmek üzüntü verici bir durum olmuştur. Gördüğünü, duyduğunu, okuduğunu hatta rüyalarını dahi kayıt altına alan böylesine yazmayı seven bir tarihçi hakkında yirmi birinci yüzyıla gelinceye dek Hüseyin Vassaf Efendi'nin "*Kemâlü'l-Kemâl*" adlı eseri, İbnülemin'in *Son Asır Türk Şairleri* adlı eserinde yazdığı "Kendime Dair" adlı bölüm ve Ömer Faruk Akün'ün Diyanet İslam Ansiklopedisi'ndeki "İbnülemin Mahmud Kemal" maddesi haricinde derli toplu bir biyografisine ulaşılamamıştır. Uzun yıllar yazılanların birkaç çalışmadan ibaret olmasını bir tarafa bırakacak olursak neyseki zamanla değerinin anlaşılması sevindirici bir durumdur. Günümüzde bu büyük şahsiyetin hayatı ve eserlerine dair çeşitli tezler yapılmakta, kitaplar yazılmaktadır. Tez çalışmamız süresince İbnülemin Mahmud Kemal İnal hakkında yazılanlara dair tespit edebildiğimiz literatürü burada belirtmek bundan sonraki çalışmalar için faydalı olacaktır.

Kitaplar:

Hüseyin Vassaf, *Kemâlü'l-Kemâl İbnülemin Mahmud Kemal Bir Eski Zaman Efendisi*, Haz. Fatih M. ŞEKER, İsmail KARA, Dergah Yayınları, İstanbul, 2009.

Dursun GÜRLEK, *İbnülemin Mahmut Kemal İnal Cumhuriyet Devrinde Bir Osmanlı Efendisi*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul, 2017.

Emin Nedret İŞLİ vd., *Müteferrika Kitabiyat Dergisi*, Yaz 2000-1, İstanbul, Temmuz 2000.

İbrahim ÖZTÜRKÇÜ, *İbnülemin'in Rüyaları*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2018.

Fatih M. ŞEKER, *Modernleşme Devrinde İlimiye Cevdet Paşa - İbnülemin Örneği*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2011.

M. Orhan BAYRAK, *İbnülemin Mahmut Kemal İnal*, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul, 2015.

Makale, Ansiklopedi Maddeleri ve Kitap Bölümleri:

İbnülemin Mahmud Kemal İNAL, “Kendime Dair”, *Son Asır Türk Şairleri*, Cüz X, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970, s.2147-2186 (İlk Baskı 1930).

Ömer Faruk AKÜN, “İbnülemin Mahmud Kemal İnal”, *DİA*, C.21, İstanbul, 2000, s.249-262.

Hasan Âli YÜCEL, “Üstad İbnülemin Mahmut Kemal İnal”, *Hoş Sada Son Asır Türk Musikişinasları*, Maarif Basımevi, İstanbul 1958, s.XI-XXXIV.

Kâzım İsmail GÜRKAN, “Üstad İbnülemin’e Dair”, *Hoş Sada Son Asır Türk Musikişinasları*, Maarif Basımevi, İstanbul 1958, s.XXXV-XLV.

Ahmed Hamdi TANPINAR, “İbnül Emin Mahmut Kemal’e Dair”, *Hoş Sada Son Asır Türk Musikişinasları*, Maarif Basımevi, İstanbul 1958, s. XLVI-LV.

Muzaffer Esat GÜÇHAN, “Bazı Hususiyetleri ile İbnül Emin Mahmut Kemal İnal”, *Hoş Sada Son Asır Türk Musikişinasları*, Maarif Basımevi, İstanbul 1958, s. LVI-LIX.

“İNAL, İbnülemin Mahmut Kemal”, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, Cilt 4, Dergah Yayınları, İstanbul, 1981, s.382-384.

İbrahim Alaeddin GÖVSA, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşriyat, İstanbul, 1946 s.187.

Taha TOROS, *Mazi Cenneti*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, s.31-48.

Ahmed Hamdi TANPINAR, “Büyük Bir Muasır İbnülemin Mahmud Kemal”, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2007, s.416-418 (Bu makale ayrıca Tasvir-i Efkâr’da 3 Mayıs 1941 tarihli sayısında (nr.4699) yayınlanmıştır).

Yılmaz ÖZTUNA, *Türk Tarihinden Portreler*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2010, s.261-266.

Tezler:

Muhittin ÖZTÜRK, “*İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın Hayatı ve Eserleri*”, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1996.

Semra GÖKBULUT, “*İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın Kemâlû'l-Kiyâse Fi Keşfi's-Siyase Eseri Bağlamında Tarihe Bakışı ve Tarihçiliği*”, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2017.

Duygu Miyase ŞİMŞEK, *İbnülemin Mahmut Kemal İnal'a Ait Kemâlû'l-Kiyâse Fi Keşfi's-Siyâse'nin Neşir ve İncelemesi*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, İslam Felsefesi Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2019.

Ayşe DOĞAN, “*İbnülemin Hat Koleksiyonundaki Sülüs-Nesih Kıt'aların İçerik ve Sanat Yönünden İncelenmesi*”, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, Geleneksel Türk El Sanatları (Hat) Anasanat Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2015.

Şemsettin ŞEKER, “*İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın Tarihi Romanı: Sabih*”, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Edebiyatı Bölümü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009.

Yasin ŞEN, “*İbnülemin Mahmud Kemâl İnal'ın Divan Neşirleri*”, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2016.

Bunların dışında vefatından sonra basında pek çok haber çıkmış, hakkında yakın çevreleri tarafından gazetelerde pek çok demeçler yayınlanmıştır. Mükrimin Halil Yinanç'tan Hasan Âli Yücel'e, Nihal Atsız'dan Alaeddin Gövsa'ya pek çok tarihçinin, edebiyatçının yazdıkları hakkında Dursun Gürlek'in *İbnülemin Mahmut Kemal İnal Cumhuriyet Devrinde Bir Osmanlı Efendisi* adlı eserinin üçüncü bölümüne (s.415-719) bakılabilir. Bu sebeple gazete yazılarının isimleri, gazete adları buraya yazılmamıştır. Ayrıca İbnülemin hakkında çeşitli vakıflarda, üniversitelerde sempozyumlar düzenlenmiştir. Bu sempozyumlardaki bildirilerle ilgili herhangi bir basılı yayına ulaşılmadığı için burada bahsedilmemektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. İBNÜLEMİN MAHMUD KEMAL İNAL'IN HAYATI, ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

1.1. HAYATI

1.1.1. Doğumu ve Ailesi

Mahmud Kemal İnal, 1288 senesi Ramazanın beşinci gecesini (18 Kasım 1871) Bayezid semtinde Mercan mahallesinde doğmuştur.⁷ Babası Seyyid Mehmed Emin Paşa, annesi Hamide Nergis binti Hazret'tir. Babası Hz. Hüseyin soyundan geldiği için "Seyyid" denilmektedir. Baba tarafı Buhara emirlerinden olup Anadolu'ya hicret ederek Arapkir'e yerleşmişler ve burada "Selcenlioğulları" adıyla tanınmışlardır.⁸ Mehmed Emin Paşa'nın annesi Ayşe Hanım'ın babası Aynacıoğlu el-Hac Osman Ağa annesi ise Vahide Hanım'dır. Bu cihetle Emin Paşa'nın annesinin annesi (Vahide Hanım) Gökbeyoğlu ailesinden olduğu için Emin Paşa, anne tarafından Yusuf Kâmil Paşa ile akrabadır.

Mehmed Emin Paşa'nın ilk eşi Hatice Hoşyar Hanımefendi'dir. Hoşyar Hanım, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın kızı Zeynep Hanım tarafından yetiştirilmiştir.

⁷ İbnülemin'in doğum tarihiyle ilgili kaynaklarda farklı bilgiler mevcuttur. "Kendime Dair" başlığında yazdığı otobiyografisinde "*Bir kış gecesini İstanbul'da doğmuşum.*" (İbnülemin Mahmud Kemal İnal, "Kendime Dair", **Son Asır Türk Şairleri**, Cüz X, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970, s.2147) ifadesini kullanarak tam tarih vermemektedir. Yakın arkadaşı Hüseyin Vassaf, eserinde "*1288 senesi şehri-i Ramazanının beşinci Cuma gecesini* [18 Kasım 1871]" doğduğunu söylemektedir (Hüseyin Vassaf, **Kemâlî'l-Kemâl Bir Eski Osmanlı Beyefendisi İbnülemin Mahmud Kemal**, Haz. Fatih M. Şeker, İsmail Kara, Dergah Yayınları, İstanbul, 2017, s.80). Yine aynı eserde İbnülemin'in yazıp Hüseyin Vassaf'a *Sefîne-i Evliyâ-yı Ebrâr'a* eklemesi üzerine verdiği 14 Zilhicce 1342 [17 Temmuz 1924] tarihli hal tercümesinde "*Nısf asır evvel Ramazan-ı şerifin ilk Cuma gecesini...*" doğduğunu yazmıştır. Ömer Faruk Akün, *DİA*'daki maddesinde 17 Kasım 1871 tarihini vermektedir ("İbnülemin Mahmud Kemal", **DİA**, C. 21, İstanbul, 2000, s.250). İbrahim Alaeddin Gövsa (**Türk Meşhurları Ansiklopedisi**, Yedigün Neşriyat, İstanbul, 1946 s.187), Yılmaz Öztuna (**Türk Tarihinden Portreler**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2010, s.263) ve Dursun Gürlek (**İbnülemin Mahmud Kemal İnal Cumhuriyet Devrinde Bir Osmanlı Efendisi**, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul, 2017, s.13) ise doğum tarihi olarak 1870 yılını vermektedir.

⁸ İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri* adlı eserinde asıl aile soyadının asırlardan beri "Selcenoğlu" olduğunu, hatta bu isimle kazanmış bir mührünün bulunduğunu, bu mührün Mercan'daki konaklarının yandığı esnada hırsızlarca çalındığını belirtmektedir. Akabinde büyük amcalarının torunlarından olup Haseki hastanesi başhekimisi Doktor Nazmi Aziz ve diğer akrabalarının kendileriyle görüştüğünden sonra "Selcen" soyadını aldıklarını kendilerinin de bu sebepten dolayı "İnal" soyadını aldıklarını eklemektedir. Bkz. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, "Kendime Dair", **Son Asır Türk Şairleri**, Cüz X, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970 s.2174.

Zeynep Hanım, Yusuf Kâmil Paşa ile izdivacından sonra yetiştirdiği Hoşyar Hanım'ı da eşinin mühürdarı Emin Paşa ile evlendirmiştir. Emin Paşa'nın bu ilk izdivacından çocuğu olmaması üzere Hamide Nergis Hanımefendi ile evlenmiştir. İkinci evliliğinden sırasıyla Mahmud Kemal, Ahmed Tevfik, İsmail Hakkı, Mahmud Selim adında dört evladı olmuştur.

Mehmed Emin Paşa, 18 Kasım 1871'de doğan bu çocuğuna – istihareden sonra – Mahmud Kemal ismini vermiştir. Hatta Yusuf Kâmil Paşa, o sıralarda sadrazam olan Mahmud Nedim Paşa ile arası açık olduğundan “Be cânım, başka isim bulamadım da çocuğa niçün o habîsin nâmını verdin” deyince Emin Paşa, “Ben çocuğa o habîs ile hem-nâm etmek için bu ismi vermedim. Nebiyy-i Ekrem efendimizin ism-i şerîfleriyle çocuğu müşerref etmek istedim. Bâ-husûs istihâremde bu ism-i mübârek zuhûr etti.” cevabını verir. Bu cevap üzerine Yusuf Kâmil Paşa da “bu başka bahis, buna diyeceğim yok” karşılığını vermiştir.⁹

Mehmed Emin Paşa ve Nergis Hanım, Mahmud Kemal Bey'in yetişmesine itina göstermişlerdir. Emin Paşa, “emilen süt tabiatı değiştirir” hadis-i şeriften dolayı annesinden başka kimsenin emzirmemesi hususuna dikkat edecek kadar evladıyla ilgilenmiştir. Üç yaşına geldiğinde Nakşiye-i Hâliyyeden Hacı Feyzullah Efendi hazretlerinin ve Mevlânâ Şeyh Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî hazretlerinin huzuruna götürülmüş, hayırlı dualar alınmıştır.¹⁰

1.1.2. Tahsili

Mahmud Kemal İnal, eğitimine kendisinden bir iki yaş küçük kardeşi Ahmed Tevfik ile beraber Mercan Ağa Sıbyan Mektebi'nde Şeyh Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî müridanından Osman Efendi'nin yanında başladı. Daha sonra Süleymaniye Cami İmareti'ndeki Şehzade Mekteb-i Rüştîyesi'ne devam ettiler. Ayrıca Mercan'daki konaklarına gelen – İpekli Hoca Tahir Efendi, Âli Paşa Cami imamı Hasan Tahsin Efendi gibi – hocalardan dersler aldılar. Mehmed Emin Paşa, “beşikten mezara kadar” ilim tahsilinin gerekliliğini savunmuş, bu sebeple evini bir ilim medresesine dönüştürmüştür. Evinde toplanan ilim erbâbıyla sohbetler edilir,

⁹ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Kemâlü'l Kâmil**, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, no:3341, s.35.

¹⁰ Vassaf, **Kemâlü'l-Kemâl**, s.81.

evlatları da bu sohbetlerden faydalanırdı.¹¹ İbnülemin'in konağındaki pazartesi geceleri toplanan musikî ve ilim meclisi, babasından gelen bir gelenek olduğu görülmektedir. Babasına da bu gelenek Yusuf Kâmil Paşa'dan geçmiştir.

Emin Paşa'nın ilk taşra görevi olarak Kozan mutasarrıflığına tayin edilmesi sebebiyle İbnülemin, 14 yaşında iken Muharrem 1303 (Ekim/Kasım 1885)'te Kozan'a gitti. Burada Süleymaniyeli Muallim Fâni Efendi'den Arap ve Fars edebiyatı, Reji Müdürü Leon Efendi ile Aram isimindeki bir gayrimüslimden Fransızca derslerini aldı. Mayıs 1887'de İstanbul'a gelerek Maarif Nazırı Münif Paşa'nın yardımıyla Mekteb-i Mülkiye'nin yatılı kısmına dâhil oldu. Babasının İstanbul'a dönmesiyle buradan eğitimini tamamlamadan ayrılmak zorunda kaldı. Babasının Amasya mutasarrıflığına tayiniyle birlikte Amasya'ya gitti. Oranın ulemasıyla görüştü. Daha sonra babasının Malatya mutasarrıflığı vazifesi dolayısıyla oraya celp etti. Malatya'da ikamet ettikleri sırada 30 Ağustos 1892'de kardeşi İsmail Hakkı Bey kuşpalazından 11 yaşında vefat etti. Daha sonra babasının görevi icabı Kırşehir'de, Denizli'de ikamet etti. Yolculukları esnasında Mahmud Kemal Bey'in pek çok ilim ve edip erbâbıyla tanışması, onun büyük bir âlim olarak yetişmesine vesile olmuştur.¹²

1.1.3. Memuriyete Başlaması

İbnülemin Mahmud Kemal İnal, 17 Kasım 1889¹³ tarihinde 18 yaşında iken başladığı ilk memuriyeti için “çocuk denilebilecek yaşta iken babamın eski kalem arkadaşlarından Divan-ı Hümayun Amedi Tevfik Bey'in delaletiyle maaşsız olarak Sadaret Dairesi'nde Eyâlât-ı Mümtâze ve Muhtâre Kalemi'ne kaydedildim.” demektedir. Kalem müdürü Nasır Bey, yazısını görmek isteyince İbnülemin de kaleme kabulü için bir teşekkürname yazmıştır. Nasır Bey, yazısını ve kitabetini beğenmesi üzerine ufak tefek müsveddeler yazdırmaya başlamıştır. Aslında bu durum alışagelmışin dışındadır. Çünkü kâtipler beş on sene kaleme devam ettikten sonra müsveddeler yazabilir yahut mübeyyizlikte bulunabilirdi. Kaleme stajyer

¹¹ Vassaf, **Kemâlî'l-Kemâl**, s.83

¹² Vassaf, **Kemâlî'l-Kemâl**, s.106-108

¹³ Ömer Faruk Akün, *DİA*'daki maddede 17 Kasım 1889 olarak vermektedir. Bkz. Ömer Faruk Akün, “İbnülemin Mahmud Kemal”, **DİA**, C. 21, İstanbul, 2000, s.250. Hüseyin Vassaf'ın *Kemâlî'l-Kemâl*'inde ise 23 Rebiü'l-evvel 1308 [6 Kasım 1890] ve 4 Teşrin-i Sani 1305 [16 Kasım 1889] tarihleri verilmektedir. Muhtemeldir ki Hüseyin Vassaf'ın eserinin neşri esnasında 23 Rebiü'l-evvel 1307 [17 Kasım 1889] tarihi yanlışlıkla 23 Rebiü'l-evvel 1308 olarak yazılmıştır.

olarak başlayan Mahmud Kemal Bey, başlangıçtan dokuz ay sonra kırk kuruş maaşla işe alınmıştır.¹⁴

Yazı hayatına yeni başlayan İbnülemin, büyük bir hevesle yazdığı birkaç risalesini Sadrazam Cevad Paşa'ya sunmuş, bunun üzerine Cevad Paşa, kendisini rütbe-i râbia ile taltif etmiştir. Bir iki senelik bir kâtip olmasına rağmen Eyâlât-ı Mümtâze arasında en mühim ve meselesi çok olan Mısır Hidiviyeti masası muavinliğine tayin oldu. O sıralarda Sadaret müsteşarı olan Tevfik Paşa'nın isteği üzerine 10 Haziran 1892'de yüz elli kuruş maaşla Mektubî Kalemî'ne nakledildi. Kalem müdürü Tevfik Bey ile anlaşamamış, şikayetler ve gammazlıklar üzerine mektupçu Giritli Ziya Bey ile arası açılmıştı. Hiçbir sözünü esirgemeyen Mahmud Kemal Bey, hem rahattan¹⁵ hem de kalemde yükselmeden mahrum olmuştur. Yükselmesine engel olan bir diğer kişi de bu kaleme naklini isteyen Tevfik Paşa'dır. Mahmud Kemal Bey, siyâsî ve hukukî meseleler üzerine yazdığı *Feyz-i Cevad* adlı eserini Sadrazam Cevad Paşa'ya sunmuş, eseri çok beğenen Cevad Paşa da ne arzu ettiğini Tevfik Paşa aracılığıyla sormuştur. Rütbe terfisi arzusunda bulunan İbnülemin, rütbe-i sâniyeye terfi edildi. Kaleme girmesini kendi istemesine rağmen herkesten çok himaye etmek yerine yükselmesini engelleyen Tevfik Paşa, isteseydi sadece bir rütbe ile kalmaz daha çok ilerlemesine vesile olabilirdi.¹⁶

Anadolu'da altı vilâyete müfettiş tayin olunan Müşir Şefik Paşa'nın bildirimlerini tedkik etmek amacıyla Teftiş-i Islahat Komisyonu oluşturuldu. Düvel-i muazzama sefaretlerinin baş tercümanlarının da müzakerelere ara ara katıldığı bu komisyonun baş kitabetine Mahmud Kemal Bey, Mektubî Kalemî görevine ilaveten tayin edildi. 2 Aralık 1895'te tayin edildiği bu görevden 15 Temmuz 1896'da istifa ile Mektubî Kalemî'ne geri döndü.¹⁷

Gençlik yıllarında Namık Kemal'in *Cezmi* adlı romanına benzer mahiyette *Sabih* adlı tarihi romanını yazmıştır. Selanik'te çıkarılan Asır gazetesinde tefrika halinde yayımlandıktan sonra kitap halinde neşredilen bu eser, İstanbul'da ve taşrada

¹⁴ İbnülemin, "Kendime Dair", **Son Asır Türk Şairleri**, s.2149.

¹⁵ İbnülemin Mamud Kemal, huzursuzluğunu şöyle ifade etmektedir: "*Kabahatin birazı bana ve pek çoğu – kadir naşinas, ikbal perest, huluskar, zebunküş, düşmanı liyakat, mütekebbir amirlere ve – hasud, nadan, gammaz, nemmam ve müfsid – bazı arkadaşlara raci olarak pekçok çile çektim.*" Bkz. İbnülemin, "Kendime Dair", **Son Asır Türk Şairleri**, s.2150.

¹⁶ Vassaf, **Kemâlî'l-Kemâl**, s.172-173.

¹⁷ Vassaf, **Kemâlî'l-Kemâl**, s.218.

büyük rağbet görmüştür. “Tarihe müstenid hikâye değil, adeta ihtilâlnâmedir. İntişarı, efkâr-ı umûmiyeyi teşviş eder” şeklinde II. Abdülhamid’e verilen jurnaller neticesinde padişahın irâde-i seniyyesi ile kitabın nüshaları toplatılıp yaktırılmıştır. Mahmud Kemal Bey, bu eserden ötürü cezaya uğramasa da dikkatleri üzerine çekmiştir. Bu süre zarfında babası Emin Paşa da Denizli mutasarrıflığından azledilmiştir.

Ramazan aylarında Mektubî Kalemî’nden birkaç kişi sadrazaman konağına giderek yazı işleriyle uğraşır, sahur yaparak gece de orada kalırdı. 1897 yılı ramazan ayında Sadrazam Halil Rifat Paşa’nın oldukça küçük olan konağına Mahmud Kemal Bey de gitmişti. Sahura kadar çalıştıktan sonra sahur yapıp bir koğuşa yatması için yönlendirildi. Koğuşun oldukça pis olduğunu gören İbnülemin paltosuna bürünerek ve mendilini yastık yüzü yaparak geceyi orada geçirmiştir. Bir müddet sonra yine müdür Tefik Bey, konağa gitmesini teklif etmesi üzerine İbnülemin, “hastayım bahusus nevbetimi savdım ve pek rahatsız oldum, kalemde altmış kişi var, bu gece de başkası gitsin” şeklinde karşılık vermiştir. Müdür Tefik Bey yüksek sesle ve şiddetle “mutlaka gideceksin” diye bağırınca İbnülemin de “gitmeyeceğim, elinden geleni yap, beş on para için bu zillet çekilmez” diye bağirmiştir. Bu durum karşında müdürün müracaatıyla “Kemal Bey’in amirlerine karşı serkeşane muamelâtından dolayı evvelce bulunduğu Eyâlât-ı Mümtâze Kalemî’ne tahvili” kararı üzerine önce müdüre, sonra mektupçuya ve en son olarak müsteşarın hanesine giderek kendisine söylenmesi gerekeni söylemiş, Namık Kemal’in

Görüb ahkâm-ı asrı münharif sıdk ı selâmetten

Çekildim izzet ü ikbâl ile bâb-ı hükûmetten

beyitini okuyarak gönderildiği eski vazifesine gitmeyip evine çekilmiştir. Aradan kırk gün geçtikten sonra Eyâlât-ı Mümtâze Kalemî müdürü Nasır Bey, İbnülemin ile Tefik Bey’in arasını bularak Mektubî Kalemî’ne dönmesini sağlamıştır. Kısa bir süre sonra Tefik Bey hastalandığından dolayı emekliye ayrılmıştır. Yerine gelen Âsaf Bey nisbeten daha terbiyeli ve liyakatli olduğundan İbnülemin, biraz daha rahat etmiştir.¹⁸

¹⁸ Vassaf, **Kemâlî’l-Kemâl**, s.178-179.

Sadrazamların yazı yazdırmak için Babıali'den kâtip istemeleri üzerine sadrazamların istediklerini istedikleri gibi yazmaya muktedir olduğu için Mahmud Kemal Bey gönderildi. Sadrazam Avlonyalı Ferid Paşa, İbnülemin'in liyakatini ve kabiliyetini görmüş, İbnülemin'in terfi arzusu üzerine Mahmud Kemal Bey'e 3 Mayıs 1906'da "müdür muavini" unvanı verildi.¹⁹ Müdür Âdil Bey, İbnülemin'e bu unvanın verilmesini engellemek adına girişimlerde bulunmaktan geri durmamıştır. İbnülemin, Âdil Bey'in bu engelleme girişimleri karşısında müsteşara ve Âdil Bey'e birer tezkire yazarak hakkının korunmaması ve adaletin yerine getirilmemesi durumunda bunca yıllık emeğini ayaklar altına alarak memuriyeti terk edeceğini sert bir dille ifade etmesi üzerine müsteşar Mehmed Ali Paşa tarafından muavinlik unvanın tevcihine dair irâde-i seniyye alınmıştır. İbnülemin'in bu hareketinden dolayı kalemdekiler "kılıcı hakkı olarak aldı" şeklinde takdir etmiştir. Yine Ticaret ve Nafia Nazırı Zihni Paşa "Kemal Bey Babıali'yi birbirine kattı" demiştir.²⁰

Said Paşa, yedinci defa sadarete getirildiğinde zamanın ve işlerin ehemmiyetinden dolayı konağına liyakatli ve muktedir bir kâtip gönderilmesini müsteşara emretti. Müsteşar, mektupçu ve müdürün uzun süren istişaresi sonucu gönderilecek kâtip olarak Mahmud Kemal Bey uygun görüldü. Çünkü önemli meselelerin cereyan ettiği öylesine karışık ve tehlikeli bir zamanda, Said Paşa'ya hizmet etmek ateşten gömlek giymek demektir. Görev tebliğ edildiğinde Mahmud Kemal Bey, Said Paşa gibi işten yılmaz, yorulmak bilmez, yazıdan usanmaz, her şeyi beğenmez, en ufak hataları gözden kaçırmaz, yiyip içmesi dahi kimselere benzemez bir sadrazama hizmet etmek oldukça zor bir iş olduğunu bildiğinden itiraz etmiştir. Kendisine hiç olmazsa yanına bir kişiyi alıp bir defaya mahsus gitmesi yönünde ısrar edilince mecburen gitmiştir. Mahmud Kemal Bey, Said Paşa ile olan mesaisini ve zorluğu şu şekilde anlatmaktadır: *"Hepimiz yattık. İki saat sonra telaşla kaldırıldık. O saatten itibaren Paşa ile derya-yı meşâgile daldık. Ertesi gece sabaha doğru Paşa saraydan döndü. Mebusan Meclisi'nin açılmasına dair tanzim edilen Meclis-i Vükela mazbatasını ve irâde-i seniyyeyi getirdi. Derhal dairelere tebligat edildi. Paşa'nın tabiatıyla iş görmek, yazı yazmak, makine gibi devamlı işlemek her yiğidin harcı değildir. Mühim bir mesele yazdırırken daha mühim bir iş gelir. Yazılanı bırakıp yeni gelen işi yazdırmaya başlardı. Bırakılan yazılar sekizi onu bulurdu. Sonra bunları*

¹⁹ Akün, "İbnülemin", **DİA**, s.250

²⁰ Vassaf, **Kemâlî'l-Kemâl**, s.183

birakılan yerden derleyip toplayarak hızlı bir şekilde pürüzsüz, kusursuz yazmak kolay bir mesele değildir. Bazı zamanlar aralıksız beş on saat evrak incelenir, yazı yazılırdı. Pek genç yaşta Babiali'ye girdim, pekçok yazı yazdım, pekçok hizmet çektim. Said Paşa'nın on beş günlük yedinci sadaretinde uğradığım eziyetler, öncekilerle kıyas edilemez.”²¹

Said Paşa, yeni atamalar ve düzenlemeler yaptığı dönemde bir sabah İbnülemin Mahmud Kemal Bey'i yanına çağırarak kendisini – Âdil Bey'i amedçiliğe tayin edilmesinden ötürü – boş bulunan Mektubî Kalemi müdürlüğüne tayini için tezkire yazdırdı. Nihayetinde 4 Ağustos 1908'de altı bin kuruş maaşla müdür oluşuna dair irâde-i seniyye gelmiştir. İşlerin müsvedde tashihi yapmak ve basit meseleleri halletmekten çıktığı, Meşrutiyetin ilanıyla birlikte ortalığın karıştığı, her türlü işlerin Mektubî Kalemi'nde toplandığı bir dönemde müdürlük vazifesinin tevcihi kendisi pek memnun etmemiştir. Kaleme müdür olduktan sonra çeşitli zorluklarla karşılaşmıştır. İş arkadaşları görünürde kaleme, gerçekte kendisine saldırmaya başlamıştı. Kalemde yenilikler yapılması, maaşlarının artması gibi hususları korkusuzca ve yüksek sesle dile getirilmekte, tüm bunların yanında tedkik edilmek üzere evraklar ve müsveddeler de giderek yığılmaktaydı. Muavinler ve kâtipler işi bırakacaklarına dair ultiatom veriyorlardı. Tüm bu engellemeler ve sorunlara karşı İbnülemin, işleri sekteye uğratmadan yürütmeyi bilmiştir.²²

Said Paşa'nın 4 Ağustos 1908'de istifası ve 7 Ağustos 1908'de Kıbrıslı Kâmil Paşa'nın sadarete gelişiyle İbnülemin'i sevmeyenler ve kendisini Mektubî Kalemi müdürlüğünden alınması için fırsat kollayanlar iş başına geçmiştir. Kâmil Paşa'nın hemşehrisi ve eskiden mühürdarlığını yapmış olan mektupçu Âsaf Bey, sadaret dairesinin yeni söz sahibi olmuştur. Âsaf Bey, Mahmud Kemal Bey'in müdür olmak için Âdil Bey'i müdürlükten amedçiliğe terfi ettirerek kendisini mektupçulukta bıraktığını düşünmekte bunun için Mahmud Kemal Bey'e karşı içten içe kin beslemekteydi. Her gün gazetelerde Said Paşa aleyhinde yazılar yazılmaktaydı. İbnülemin aleyhinde yazılar yazılmamaktaysa da görevinin değiştirileceğine dair sürekli yazılar çıkmaktaydı. Nihayetinde 4 Eylül 1908'de dört bin kuruş maaşla boş bulunan Eyâlât-ı Mümtâze ve Muhtâre Kalemi müdürlüğüne tayin edildi. Mektubî

²¹ İbnülemin, “Kendime Dair”, **Son Asır Türk Şairleri**, s.2152

²² İbnülemin, “Kendime Dair”, **Son Asır Türk Şairleri**, s.2153; Vassaf, **Kemâlü'l-Kemâl**, s.189-190

Kalemi müdürlüğüne de cehaletiyle tanınan ve bilinen muavin-i evvel tayin edildi.²³ Eyâlât-ı Mümtâze ve Muhtâre Kalemi müdürlüğüne tayini için hazırlanan irâde-i seniyei tebliğ eden Âsaf Bey, İbnülemin'e "sizin liyakatiniz ve hüsn-i haliniz umûmen müsellemdir. Vallahi ciddi söylüyorum, her şeye layıksınız. Fakat kıdem ve silsile itibariyle hal-i hazırım idâmesi kabil olamayacağını size söylemiştim. Çünkü kalemde birçokları devam etmeyeceklerini yeminle söylemişlerdi. Bu ana kadar avuttum. Said Paşa'nın birçok münasebetsizliklerinden biri de bu idi. Rica ederim sû-i mânaya haml etmeyiniz, sözüm liyakat ve istihkak itibariyle değildir. Sormadı sıra gözetmedi" demesi üzerine İbnülemin, Kâmil Paşa'nın sadarete bulunduğunu düşünmeyerek onun eli ayağı konumunda olan Âsaf Bey'e ağır sözlerle karşılık vermiştir: "*Adalet, emaneti ehline tevdi etmektir, vaktiyle bila-istihkak şunun bunun sayesinde bir mevki yakalayan ve eskiler zümresine katılan na-ehilleri kayırmak değildir. Ehli kaldırıp na-ehli getirmek adl değildir, zulümdür. Kayıranlar ve kayırılanlar elbette bir gün cezasını çekerler, nitekim çekmişlerdir.*"²⁴

Hüseyin Hilmi Paşa sadarete gelince Babıali'nin usul ve işleyişi hakkında çok fazla bilgi sahibi olmamasına rağmen bazı yenilikler yapmaya ve kalemleri istediği şekle sokmaya kalkışmıştır. Bir gece müsteşar, amedci, beylikçi, teşrifatçı, mektupçu gibi Babıali ricalini toplamış ve müdürlerden de sadece Mahmud Kemal Bey'i çağırmişti. Saatlerce yapacağı ıslahatları anlatmış, evlerinin uzaklığı yönüyle bir kısmı gitmiş, beylikçi, teşrifatçı ve Mahmud Kemal Bey kalmıştı. O gece Mahmud Kemal Bey kendi kalemine dair Hüseyin Hilmi Paşa'ya malumat vermiş, özellikle Eyâlât-ı Mümtâze ve Muhtâre Kalemi'nin Mektubî Kalemi ile birleştirildiğinde hem işlerin karmakarışık bir hale geleceğini hem de zorlukların, şikayetlerin önünün alınamayacağını belirtmiştir. Lakin Paşa her söylenene bir cevap vererek bildiğini okumuştur. Netice itibariyle Hüseyin Hilmi Paşa'nın emriyle sadrazamlık dairesindeki kalemler başka şekillere dönüştürüldü. Amirlerin ve memurların eskiden beri süregelen unvanları değiştirildi. Eyâlât-ı Mümtâze ve Muhtâre Kalemi de

²³ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, bu görev değişikliği hakkında şunları söylemektedir: "*Diğer devletlerde "Müstemlekat Nezareti" adı altında olan Eyâlât-ı Mümtâze ve Muhtâre Kalemi müdürlüğü, idari ve siyasi önemi açısından Mektubî Kalemi'ne daha kıymetli ve üstündür. Lakin o sıralarda protokolde Mektubî Kalemi daha önde ve müdür maaşı da daha fazladır. Beni asıl üzen ehliyet ve kıfayetim umûmen kabul ve takdir edildiği halde aleyhimde olanların yüzünden görevimin değiştirilmesidir. Görev değişikliğinin sebebi arz tezkiresinde belirtilmemiştir. Bununla beraber yeni görevimin hakkında daha hayırlı olduğu sonradan görülmüştür.*" Bkz. İbnülemin, "Kendime Dair", **Son Asır Türk Şairleri**, s.2154.

²⁴ İbnülemin, "Kendime Dair", **Son Asır Türk Şairleri**, s.2154; Vassaf, **Kemâlü'l-Kemâl**, s.191-192.

mümeyyizliğe indirilerek Tahrirat Kalemi adı verilen Mektubî Kalemi ile birleştirildi. Hüseyin Hilmi Paşa, bununla da kalmayıp mümeyyiz unvanını da kaldırarak Eyâlât-ı Mümtâze ve Muhtâre Kalemi'ni üç kişilik bir masa şekline dönüştürdü.

Bütün bu gelişmeleri kaygıyla seyreden İbnülemin, – kendi ifadesiyle – “kendi nef’imden ziyade devletin nef’ini ve maslahatın selâmetini düşünerek” Eyâlât-ı Mümtâze ve Muhtâre Kalemi'nin devam etmesinin önemini, yapılan değişikliklerin doğuracağı zararları anlatan bir layiha yazarak birer suretini sadrazama, Meclis-i Ayan'a ve Meclis-i Mebusan başkanlığına göndermiştir. Layihayı inceleyen Hüseyin Hilmi Paşa, önceki düşüncelerindeki hatayı fark ederek Meclis-i Mebusan'da kalemin ve müdüriyetin devamını talep etmiştir. Bunun üzerine Eyâlât-ı Mümtâze ve Muhtâre Kalemi, üç bin kuruşlu bir müdür ve iki kâtip ile varlığını sürdürmüştür. Mahmud Kemal Bey de on üç buçuk sene bu kalemde görevini çeşitli zorluklara rağmen layıkıyla yerine getirmek için mücadele etmiştir.²⁵

1.1.4. Memurluk Hayatı İçerisinde Bulunduğu Kültürel Faaliyetleri

1.1.4.1. Yıldız Sarayı Evrakı'nın Tasnifi

Sultan II. Abdülhamid'in tahtan indirilmesinden sonra Yıldız Sarayı'ndaki sandıklar dolusu resmî evraklar ve jurnaller, 29 Kasım 1911'de Hareket Ordusu Kumandanlığı'nın başkanlığında Harbiye Dairesi'nin kapısındaki köşklere birisine nakledildi. Bu evrakların tetkik edilmesi için Babıali'de doğruluğuyla ve dürüstlüğüyle bilinen ve kendisine güvenilen Divan-ı Hümayun Dairesi müdürü Nasır Bey'in başkanlığında Sadaret Dairesi evrak mümeyyizi Erzurumlu Ziya Bey ve Eyâlât-ı Mümtâze ve Muhtâre Kalemi müdürü Mahmud Kemal Bey'den oluşan üç kişilik bir komisyon kuruldu.²⁶ Komisyon Eyâlât-ı Mümtâze ve Muhtâre Kalemi müdürlüğüne ait odada işe başlamıştır. Görevlendirilen üç komisyon üyesi, sekiz yüz sandık dolusu evrakı tetkike başladıklarında jurnalleri okudukça hem çok şaşırmakta

²⁵ İbnülemin, “Kendime Dair”, **Son Asır Türk Şairleri**, s.2155; Vassaf, **Kemâlî'l-Kemâl**, s.194; Gürlek, **İbnülemin Mahmut Kemal İnal**, s.70-75.

²⁶ Ahmed Hamdi Tanpınar, verilen bu vazifeye ilgili olarak “Kendisine ilk verilen büyük iş, bir arşiv işi oldu. Meşrutiyetten sonra Yıldız evrakım tasnif etmeye memur komisyona tayin edildiği gün, muharrir İbnülemin Mahmut Kemal Beyin asıl doğduğu gündür, denebilir.” şeklinde ifade etmektedir. Bkz. Ahmed Hamdi Tanpınar, “İbnül Emin Mahmut Kemal'e Dair” **Hoş Sada Son Asır Türk Müzişinasları**, Maarif Basımevi, İstanbul 1958, s. XLVI-LV.

hem de bir o kadar üzüntüye kapılmaktaydılar. Journalleri yazanlara lanetler okuyarak birbirlerine benzeyenleri birleştirerek zarflara yerleştiriyorlardı. Özellikle Mahmud Kemal Bey'in titizliğine ve liyakatine çok güvenen Nasır Bey, kendisinin düzenlediği defter ve mazbataları tetkik etmeden imzalar. Bir süre sonra başkan Nasır Bey'in emekli olması, Ziya Bey'in de başka bir daireye tayin edilmesi üzerine Babıali tarafından yeni kişiler de görevlendirilmeyince İbnülemin, Yıldız Sarayı evraklarını tetkikini tek başına yürütmüştür. Said Paşa'nın son sadaretinde farklı zamanlarda iki kez komisyon kurulsa da bir iki toplantı ve birkaç evrak incelemesinden sonra bu komisyonlar da feshedilmiştir. Tüm evrakların tetkiki ve tanzimi bittikten sonra İbnülemin, bu evrakların Hazine-i Evrak'a teslim edilmesinin uygun olacağını Babıali'ye bildirmiştir. Bu talebin uygun görülmesi üzerine Hazine-i Evrak müdürü Refik Bey, kendisine yardımcı olması maksadıyla görevlendirilmiştir. Nihayetinde sandıklar dolusu evrakın Hazine-i Evrak'a teslimiyle görev tamamlanmış oldu.²⁷ Sultan Abdülhamid'in tahta çıkışından tahtan indirilişine kadar geçen otuz üç senelik döneme ait dâhili ve harici meseleleri ihtiva eden Yıldız Sarayı evrakları, İbnülemin'in başta *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar* adlı eseri olmak üzere yazacağı eserler için bilgi hazinesi olmuştur. Tarihî ve siyasî pek çok mesele hakkında bu evraklardan istifade etmiştir.²⁸

1.1.4.2. Evkaf-ı İslâmiyye Müzesi'nin Kuruluşu

Mahmud Kemal Bey, I. Dünya Savaşı yıllarında kültür hayatımızı etkileyen pek çok faaliyetin içerisinde yer almıştır. Bunlardan en önemlisi Evkaf-ı İslâmiyye Müzesi'nin kurulmasına dair yaptığı çalışmalardır. Vakıflara bağlı kurumlarda bulunan eserler hem ihmalden kaynaklı hem de dağınık bulunmasından ötürü korunamıyordu. Bu kıymetli eserler ya çalınıyor, ya Avrupa'ya kaçırılıyor ya da gelişigüzel atılıyordu. Vakıflara ait bu eserlerin toplanması ve tasnif edilmesiyle birlikte bir müzenin kurulması için Evkaf Nazırı Hayri Efendi ile Mahmud Kemal Bey girişimlerde bulunmuştur. Hayri Efendi, bütün bu kıymetli eserlerin bulunup toplanması için İbnülemin Mahmud Kemal, Reşad Fuad, Rıza Paşazade İsmet, İhtifalci Ziya ve Armenak beyleri görevlendirdi. İbnülemin müzenin kuruluşuna dair

²⁷ Yıldız Sarayı evrakının tasnifine dair detaylı bilgi için Bkz. Atilla Çetin, "Yıldız Arşivi'ne Dair", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 32, İstanbul, 1979, s.563-586.

²⁸ İbnülemin, "Kendime Dair", *Son Asır Türk Şairleri*, s.2156; Vassaf, *Kemâlü'l-Kemâl*, s.194; Gürlek, *İbnülemin Mahmut Kemal İnal*, s.76-78.

şu bilgileri aktarmaktadır: “Bin bir zahmete katlanılarak İstanbul ve çevresindeki camiler, mescitler, tekkeler, vakıf mektepler, türbeler dolaşıldı. Sağlam veya harap durumdaki hayır kurumları, mahzenler, bodrumlar, tavan araları didik didik arandı. Ümid edilmeyen yerlerden çok önemli ve nadir eserler çıkarıldı.²⁹ Mimar Sinan’ın eseri olan ve o sıralarda perişan ve berbat bir halde bulunan Süleymaniye imareti³⁰ tamir ettirildi. Bulunan eşyalar tanzim ve tasnif edildi. Evkaf-ı İslâmiyye Müzesi adı altında sırf İslam eserlerine mahsus olarak bir müze vücuda getirildi.” 27 Nisan 1914’te veliaht Yusuf İzzettin Efendi’nin, bazı şehzadelerin, Heyet-i Vükela’nın, Mabeyn ricalinin, memur ve sivil halkın katılımıyla resmî açılış gerçekleştirildi. Hiçbir maddi menfaate dayanmayan bu çalışma sonucunda İbnülemin, 1914’ten 1935’te yaş haddinden emekli oluncaya dek senelerce müzenin idare meclisi üyeliğinde bulunmuş, birkaç defa da müzenin müdürlüğünü yapmıştır.³¹

Evkaf-ı İslâmiyye Müzesi’nin³² açılmasından sonra Alman İmparatoru II. Wilhelm, Birinci Dünya Savaşı sırasında İstanbul’a gelince müzeyi gezmiş, İbnülemin ve arkadaşları İmparator’a takdim edilmiştir. Bu gelişmeler üzerine İbnülemin’e 26 Mart 1918’de ikinci rütbe “Aigle Rouge” nişanı verilmiştir. Avusturya İmparatoru ve Macaristan Kralı Şarl da müzeyi ziyaret edince Mahmud Kemal Bey ve arkadaşlarına iltifatlarda bulunmuştur. Daha önceden kararlaştırıldığı üzere *Evkaf-ı Hümayûn Nezâreti’nin Tarihçe-i Teşkilâtı ve Nüzzârın Terâcim-i*

²⁹ Bu arayış esnasında yaşananlar ve karşılaşılan üzüntü verici durumlarla ilgili olarak Hüseyin Vassaf, *Kemâlû’l-Kemâl*’de şu anekdotu paylaşmaktadır: “İstanbul civarındaki tarihi binaları dolaşarak müzeli eser arayan bu heyet, birgün Kadırga’daki Şehit Mehmet Paşa Cami’ne gider. Mihrabın yanında rahle üstünde duran bir Kuran-ı Kerim’le karşılaşır. Bu Kuran’ın yazısı, cildi, tezhibi son derece kıymetli olan paha biçilemez bir eser olduğunu görürler. Fakat bir bakarlar ki baş tarafından iki sayfa makas veya çakı ile kesilip çalınmıştır. Bu durumu gören heyettekiler cami içerisinde bulduklarını unutarak küfür etmekten kendilerini alamamışlardır. Cami görevlilerini sorguya çekse de bir sonuç alamamışlardır.” Bkz. Vassaf, *Kemâlû’l-Kemâl*, s.157.

³⁰ Evkaf-ı İslâmiyye Müzesi, 1914’te Süleymaniye imaretinin tamir edilmesiyle açılmış olmakla birlikte 1983 yılında İbrahim Paşa Sarayı’nın onarımının tamamlanmasıyla buraya taşınmıştır. Evkaf-ı İslâmiyye Müzesi, 1927’de Türk İslam Eserleri Müzesi adını almış ve 1983’ten beri Sultanahmet Meydanı’ndaki yeni binasında ziyaretçilere açıktır.

³¹ İbnülemin, “Kendime Dair”, *Son Asır Türk Şairleri*, s.2164; Vassaf, *Kemâlû’l-Kemâl*, s.156-157; Gürlek, *İbnülemin Mahmut Kemal İnal*, s.109-114; Akün, “İbnülemin”, *DİA*, s.250.

³² Evkaf-ı İslâmiyye Müzesi hakkında detaylı bilgi için Bkz. İbnülemin Mahmut Kemal İnal-Hüseyin Hüsameddin Yasar, *Evkaf-ı Hümayûn Nezâreti’nin Tarihçe-i Teşkilâtı ve Nüzzârın Terâcim-i Ahvâli*, İslâmiyye Matbaası, H.1335/M.1917 (Bu eseri Nazif Öztürk Vakıflar Dergisi’nde tefrika halinde yeni harflere aktarıştı. Bkz. Nazif Öztürk, *Vakıflar Dergisi*, S.XV, Ankara, 1982, s. 88-99; *a.g.e.* S.XVI, Ankara, 1982, s. 31-42; *a.g.e.* S.XVII, Ankara, 1983, s. 61-78; *a.g.e.* S.XVIII, Ankara, 1984, s. 43-59; *a.g.e.* S.XIX, Ankara, 1985, s. 61-89.); Nazan Ölçer, “Türk ve İslam Eserleri Müzesi”, *DİA*, C. 41, İstanbul, 2012, s.543-544.

Ahvâli adlı eserin ciltli bir nüshası İbnülemin tarafından İmparator'a takdim edilmiştir. Bunun üzerine 21 Eylül 1918'de İbnülemin'e plaklı ikinci rütbe "Fransuva Josef" nişanı hediye edilmiştir. Yine İran Şahı Ahmed Şah'ın İstanbul'a gelişinde Mahmud Kemal Bey'e 17 Eylül 1919'da kırmızı hamaili ikinci rütbe "şîr u hurşîd" nişanı verilmiştir.³³

1.1.4.3. Medresetü'l-Hattâtîn'in Açılması

Eskisi kadar rağbet görmemesinden dolayı bir zamandan beri yok olmaya yüz tutan hat sanatını yaşatma çarelerini düşünen İbnülemin, aynı zamanda tezhip ve klasik cilt sanatlarının da ihyası gayesiyle, memleketteki yetenekleri bu sanatlara özendirerek ve devlet desteğiyle eğitimini sağlayacak bir müessese olmak üzere kuruluşunda ön ayak olduğu diğer bir tarihi kurum da Medresetü'l-Hattâtîn adıyla bilinen Hattatlar Medresesi'dir. Zamanında Tersane Emni Yusuf Ağa tarafından yaptırılan ve önceleri Hoca Tahsin Efendi'nin dersanesi, daha sonra sıbyan mektebi olarak kullanılan bina, İbnülemin'in teşvikleriyle Evkaf Nazırı Hayri Efendi tarafından tamir ettirilerek 20 Mayıs 1915'te Medresetü'l-Hattâtîn adıyla yazı mektebi kuruldu. Kurulan bu medresenin idaresi kendisinin de içinde bulunduğu Evkaf-ı İslâmiyye Müzesi idare meclisine bırakıldı.³⁴

1.1.4.4. Tarih-i Osmani Encümeni Üyeliği

27 Mayıs 1909 tarihinde kurulan Tarih-i Osmani Encümeni'ne³⁵ 38 yaşında 20 Kasım 1923'te aza olarak seçilmiştir. Encümene gittiği ilk gün Viyana Kütüphanesi'nden getirtilen *Menakıb-ı Hünerveran* adlı eserin fotoğrafla istinsah edilmiş bir nüshası Encümen reisi Abdurrahman Şeref Efendi tarafından kendisine verilerek bu eserin tashih etmesini ve esere bir mukaddime yazmasını Encümen adına tebliğ etmiştir. İbnülemin başta bu teklifi kabul etmek istemese de Âsâr-ı Atika Müzesi müdürü – Osman Hamdi Bey'in kardeşi – Halil Edhem Bey'in yanındaki Necip Asım Bey'e "kendine güvenemedi" şeklindeki fısıldamasını duyması üzerine

³³ İbnülemin, "Kendime Dair", **Son Asır Türk Şairleri**, s.2170-2171; Vassaf, **Kemâlü'l-Kemâl**, s.222-224.

³⁴ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Hattatlar**, Maarif Basımevi, İstanbul, 1950, s 4; Gürlek, **İbnülemin Mahmut Kemal İnal**, s.117; Akün, "İbnülemin", **DİA**, s.250; M. Uğur Derman, "Medresetü'l-Hattâtîn", **DİA**, C.28, Ankara, 2003, s.341-342

³⁵ Encümen hakkında detaylı bilgi için bkz. Abdülkadir Özcan, "Tarih-i Osmani Encümeni", **DİA**, C.40, İstanbul, 2011, s.83-86.

bu fısıldamayı duymamışçasına davranmış, müzakereyi zapt eden kâtime hitaben “kendime güvendim ve yazacağım” diyerek teklifi kabul etmiştir. Bunun üzerine İbnülemin, hem *Menakıb-ı Hünerveran*’ı mükemmel bir şekilde hazırlamış hem de TOEM’de makaleler yazmıştır. Encümenin ilgasından sonra Darülfünun bünyesinde kurulan Türk Tarih Encümeni azalığına da seçilen İbnülemin’den bu sefer *Tuhfe-i Hattâtîn* adlı eserin hazırlanması istenmiştir. Bu eseri de tashih ve bir mukaddime ile hazırlamıştır. Yine Necib Asım’ın önerisi ve diğer üyelerin de isteği üzerine encümen tarafından adı *Son Asır Türk Şairleri*’ne çevrilen *Kemalî’ş-şuarâ* adlı eserinin basımına da başlanmıştır.³⁶

1.1.4.5. İçerisinde Bulunduğu Muhtelif Komisyonlar

İbnülemin Mahmud Kemal İnal, yukarıda bahsedilenlerin dışında farklı tarihlerde başka encümenlerde ve komisyonlarda da bulunmuştur. Bunlardan bazıları şunlardır:

İslami vakıflara ve hayır işlerine tahsis edilen binalara dair bir kitap yazılması için Şeyhülislam ve Evkaf Nazırı Hayri Efendi’nin başkanlığında bir komisyon kurulmuştur. Komisyon heyeti de encümenlere ayrılmıştır. Mahmud Kemal Bey’in başkanlığını yaptığı encümenin Evkaf Nezareti’nin tarihçesiyle bu nezarete görev yapan şahısların hayat hikâyelerinin yazması kararlaştırılmıştır. Diğer encümenler bir şey yazmadığı halde Mahmud Kemal Bey, nazırların biyografilerini yazmıştır. Encümen azasından Amasyalı Hüsameddin [Yasar] Efendi, nezaretin tarihçesini yazmış, İbnülemin’in bu kısmı çeşitli düzenlemelerle istenilen şekle getirmiş ve Hayri Efendi’ye takdim etmiştir. H.1335/M.1917 yılında Evkaf-ı İslâmiyye matbaasında *Evkaf-ı Hümayûn Nezâreti’nin Tarihçe-i Teşkilâtı ve Nüzzârın Terâcim-i Ahvâli* adıyla basılmıştır. Evkaf-ı Hümayun Nezareti’nin tarihi ve nazırlarının hal tercümesine dair orijinal eserin ortaya çıkmasındaki başarısından dolayı 11 Nisan 1917’de kendisine ikinci rütbeden Mecidi nişanı verildi.

Devlet dairelerinde padişah irâdesiyle atanması gereken memurlar hakkında bir nizamname düzenlenmesi için 6 Kasım 1913’te Şura-yı Devlet’te oluşturulan komisyonda sadaret dairesi adına Mahmud Kemal Bey katılmıştır. Alınan kararlara dair yazılan mazbata sadaret makamına takdim edilmiştir. O sıralarda meşrutiyetin

³⁶ İbnülemin, “Kendime Dair”, *Son Asır Türk Şairleri*, s.2165; Gürlek, *İbnülemin Mahmut Kemal İnal*, s.117-119.

ilanından sonra unvanları değiştirilen memuriyetlerin önceki unvanları iade edilmiştir.

Vakıf kütüphanelerinin ıslahına dair düzenlenen nizamname lahiyasının tetkiki için Evkaf Nazırı'nın başkanlığında kurulan komisyona üye seçilmiştir. Bir başka görevi ise âlimler ve medrese talebeleri ile ilmiye mensuplarının kıyafetlerini düzenlemek adına Şeyhülislam Hayri Efendi'nin başkanlığında toplanan komisyona üye seçilmesidir. Üyelerden bazılarının garip fikirleri üzerine söylediği sözler Hayri Efendi'nin dikkatini çekmiş, bu sebeple komisyonun aldığı kararları uygulamamıştır.

Milli eserlerin sürekli olarak bir şekilde kaybolduğundan bu durumu engellemek adına müze idare meclisinde yapılan görüşmeler sonunda İbnülemin, bir mazbata yazmıştır. Evkaf Nezareti'nin de dikkate aldığı bu mazbataya göre âsâr-ı atika nizamnamesinin düzeltilmesi ve bazı maddelerin ilavesi gerekmektedir. 14 Eylül 1916'da Âsâr-ı Atika Müzesi'nde toplanan komisyona Evkaf Nezareti adına İbnülemin, Maarif Nezareti adına Halil Edhem ve Tedrisat-ı Aliye müdürü Hüsnü beyler memur edildi. Yapılan görüşmeler sonucunda Mahmud Kemal Bey tarafından nizamname düzeltilmiş ve yeni maddeler eklenmiştir. Yine bu düzenlemeyi gerektiren sebeplerle ilgili mazbatayı da kendisi yazmıştır. Tüm bu çalışmalar önce sadaret makamına takdim oradan da Şura-yı Devlet'e havale edilmiştir. Halil Edhem Bey, müzakere edilen mazbatayı bilinmeyen bir sebepten ötürü Şura-yı Devlet'ten almış ve kimseden de bir ses çıkmayınca bütün bu çalışmalar boşa gitmiştir.

Sadaret, Şura-yı Devlet, Dâhiliye ve Hariciye Nezaretlerinin evrak mahzenlerinin düzenlenmesi ve evrakın korunması için kurulan komisyonlara sadaret makamını temsilen Mahmud Kemal Bey bulunmuştur. Komisyonda bulunan kendisi ve Hazine-i Evrak müdürü Refik Bey dışında diğerlerinin kendi menfaatine hareket ettiğini gören İbnülemin, düzenledikleri mazbataların altına "üyelerin birçoğunun muhalefetine rağmen" yazması mazbatanın sadaret makamınca ortadan kaldırılmasına sebep olmuştur. Bu durum kendisine düşmanlık beslenmesini beraberinde getirmiştir.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Medine'den İstanbul'a getirilen kitapların incelenmesi ve tamir edilmesi için 4 Temmuz 1916'da Meclis-i Vükela kararıyla Topkapı Sarayı Hazine-i Hümayun dairesinde kurulan komisyona üye seçilmiştir.

Takvim-i Vekayi'nin kuruluşunda amaçlanan faydaları temin edecek bir şekilde düzenlenmesi ve gerekli tedbirlerin alınması için Sadaret Müsteşarı Emin Bey'in başkanlığındaki komisyona üye seçilmiştir.

Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle barış antlaşmasının yaklaşması dolayısıyla devletin hak ve menfaatlerinin korunması ve barış antlaşması esaslarının belirlenmesi için 11 Kasım 1918'de Hariciye Nezareti'nde, Harbiye Nezareti adına müsteşar sıfatıyla Miralay İsmet [İnönü] Bey'in ve diğer nezaret müsteşarlarının da katıldığı fevkalade komisyonda sadaret makamının temsilcisi olarak görevlendirildi.

Kütüphane köşelerinde şurada burada kalan nadir eserlerin en güzel şekilde basılarak yok olmaktan kurtarılması için Maarif Nezareti'nin teşviki ve Süleyman Nazif'in gayretiyle kurulan Âsâr-ı Müfide Kütüphanesi heyetine üye olmuştur. Heyetçe seçilen Şeyhülislam Yahya Divanı'nı nüshalarını karşılaştırarak tashih etmiş ve eserin başına da yazarın biyografisini eklemiştir. Yine Leskofçalı Galib Bey'in, Hersekli Arif Hikmet'in divanlarını da şairin biyografisini de ekleyerek kaleme almıştır. Nüshası nadir olan divanların ve tarihlerin de İbnülemin tarafından birer mukaddime yazılarak basılması kararlaştırılmıştır. Lakin Birinci Dünya Savaşı'nın devam etmesi, kağıt sıkıntısı, heyette bulunanların meşguliyetleri bu heyetin dağılmasına sebep olmuştur.³⁷

1.1.5. Babıali'deki Son Vazifesi

Birinci Dünya Savaşı ve akabinde Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla devlette eyâlât-ı mümtâze ve muhtâre kalmadığından ilgili kalemin de devamı zor görülüyordu. Mahmud Kemal Bey, sadaret müsteşarları içerisinde en samimi olduğu Ali Fuad [Türkgeldi] Bey'e "hakkımda sadrazama ne söyleyeceksiniz" sorusunu sorunca Ali Fuat Bey, "Sadrazam sormadıkça bir şey söyleyemem. Ne yapalım derse ben de gerekli cevabı veririm. Siz ona söyleyiniz, o da bana söylesin" cevabını verir. Mahmud Kemal Bey, uydurma ve oyalayıcı vaatler yerine kendi başının çaresine bakmasını söyleyen Ali Fuat Bey'in bu cevabına pek memnun olmuştur. Bu konuşmadan sonra İbnülemin, Sadrazam Tevfik Paşa'ya bu konuşmayı aynen anlatmıştır. Tevfik Paşa "sizin için uygun bir memuriyet düşünüyoruz, buluncaya kadar kaleminizi kapatmayacağız" diyerek Ali Fuat Bey'den uygun bir memuriyet

³⁷ İbnülemin, "Kendime Dair", **Son Asır Türk Şairleri**, s.2166-2170; Vassaf, **Kemâlü'l-Kemâl**, s.218-222; Gürlek, **İbnülemin Mahmut Kemal İnal**, s.117-123; Aktün, "İbnülemin", **DİA**, s.250.

bulmasını ister. Ali Fuat Bey, kendisine Şura-yı Devlet'te boş olan iki azalıktan birine tayin ettirmek ister. Lakin Şura-yı Devlet reisi işi günlerce uzatarak kendine yakın insanları atanmasını rica edince sadrazam izin verdi. Mahmud Kemal Bey de beş on sene önce kurulmuş olan Babıali Müdevvenat-ı Kanuniye Kalemi'nin müdürlüğüne beş bin kuruş maaşla tayin edildi. Bunun yanında *Takvim-i Vekayi*'nin idaresi için kurulan müdürlük vazifesi de kendisine verildi. Eyâlât-ı Mümtâze ve Muhtâre Kalemi de kapatılmış, Eyâlât-ı Mümtâze ahalisiyle ilgili işleri yürütmek de İbnülemin'e bırakılmıştır.³⁸

İşgal yıllarından ötürü zor durumda olan maliyenin yükünü hafifletmek adına devlet dairelerine tahsis edilen paralardan tasarruf edilmesi, memur ve kâtiplerin bir kısmına mecburi izin verilmesi, yaşlı gelenlerin emekli edilmesi kararı verilmiştir. Bu karar üzerine Divan-ı Hümayun beylikçisinin de emekliye ayrılması üzerine – İbnülemin'in ifadesine göre – Babıali'nin fetvahanesi hükmünde olan bu önemli memuriyet 1 Ağustos 1922 tarihinde bin kuruş kesilerek beş bin kuruş maaşla kendisine verilmiştir. Bu görev, İbnülemin'in hem Babıali'deki en üst kademesindeki görevi hem de Babıali'de memur olarak atandığı son görevi olmuştur. Bu son görevinde de fesat ve hasedler hem iş yükünü artırmaya hem de işini zorlaştırmaya çalıştırlarsa da yılların birikimi ve tecrübesiyle çalışan İbnülemin, bu vazifesinin de üstesinden gelmiştir.

1.1.6. Evlerinin İşgali

Cihan harbi ve sonrasındaki işgal yıllarında devletin ve milletin yaşadığı musibetten, zorluklardan, sıkıntılardan İbnülemin de nasibini almıştır. İbnülemin ve ailesine ait babadan kalma Bayezid'deki Mercan mahallesinde konak, Yakacık'ta ise bir yazlık köşk bulunmaktaydı. Yakacık'taki yazlık köşk I. Dünya Savaşı yıllarında askerler tarafından kullanılmıştır. Senelerce asker işgali altında kalan bu köşk harap olmuştur. Tamir için de masrafları karşılayacak ekonomik şartlar olmadığından bir daha bu köşkü kullanamadılar. Lakin aile için asıl büyük yıkım Mercan'daki konaklarının işgali olmuştur.³⁹

³⁸ İbnülemin, "Kendime Dair", *Son Asır Türk Şairleri*, s.2161; Vassaf, *Kemâlü'l-Kemâl*, s.203-205; Gürlek, *İbnülemin Mahmut Kemal İnal*, s.82-83.

³⁹ Hasan Âli Yücel, İbnülemin'in konaklarının işgaline dair "*Hayatımda gördüğüm en mühim hadise işgalciler tarafından baba ocağından alınmamızdır.*" dediğini söylemektedir. Bkz. Hasan Âli Yücel,

Fransız askeri işgal kumandanlığı, Mercan'daki konağı işgale karar verdikten sonra kendilerinden yirmi dört saat içerisinde konağın tahliyesini istemiştir.⁴⁰ Elli seneden beri ikamet edilen bir konağın içerisindeki binlerce cilt kitabı barındıran raflar ve dolapları, bir oda dolusu eski ve yeni gazete ve dergi koleksiyonu, büyük fedakarlıklarla tedarik ettikleri nefis antika eşyaları nakletmek günlerce sürecek iken yirmi dört saatte boşaltılması elbette ki mümkün değildi. Üstelik Yunan işgalinin matemi olarak Müslüman dükkanları kapalı, arabalar çalışmamakta, yeni bir mesken bulmak imkansız derecesindeydi. Bir de şiddetli yağmur yağması işi daha da zorlaştırıyordu. Nihayetinde 15 Mayıs 1919'da İzmir'in işgalinin yaşandığı gün 48 yaşında iken İbnülemin Mahmud Kemal ve ailesi, yirmi dört saatlik sürenin dolmasıyla konaklarından cebren çıkartılmışlardır. Mahmud Kemal Bey, kardeşi Ahmed Tevfik'le beraber bir yandan Fransa sefaretnamesinde ve kışlada general ve zabıtlere gece yarısına kadar dert yanarken bir yandan da kalacak bir yer bulmaya çalışmaktaydı. Eski komşularından kürkçübaşı Kazanlı Salih Efendi'nin oğlu kürek tüccarından Mehmed Ali Bey, Uzunçarşı'da ikamet eylemekte oldukları kayınpederinin evinin yarısını ücretsiz olarak teklif etmiş ve eşya için de bir oda temin edeceğini söylemiştir. Lakin odaların küçük ve eşya için de bir oda hastalığından muzdarip olduğunu için bu teklif kabul edilmedi. Yine Bursalı Tahir Bey, Dâhiliye müdürlerinden Efdalüddin Bey, Düyûn-ı Umûmiye müdürlerinden Nüzhet Bey de eşya konması için hanelerinin bir odasını teklif etmişlerdir. Kitapların, levhaların ve eşyaların bir kısmı şiddetli yağmurun yağdığı o günde Evkaf-ı İslâmiyye Müzesi'nin boş bir mahzenine taşınsa da eşyaların büyük bölümü konaklarında kalmıştı.⁴¹ Ümitsiz bir durumda oldukları sırada Mebâni-i emîriye ve

“Üstad İbnülemin Mahmut Kemal İnal”, **Hoş Sada Son Asır Türk Müsikişinasları**, Maarif Basımevi, İstanbul 1958, s.XX.

⁴⁰ İbnülemin, konağın işgaline karar verilmesine dair şunları anlatmaktadır: “*Sonradan öğrenildiğine göre Bekir ağa bölüğünde hapsedilen bir asır dostlarımızdan Said Halim ve Abbas Halim paşalarla diğer bazı dostlarımıza sık ziyarette bulunmamız işgale sebep olmuş, işgal içimizdeki fesatçılarca da tertip olunarak Fransızlara buyurun denmiştir.*” Bkz. İbnülemin, “Kendime Dair”, **Son Asır Türk Şairleri**, s.2158.

⁴¹ İbnülemin, konaklarında kalan eşyaların akıbetine dair şu bilgileri vermektedir: “*Fransız askerleri - amirlerine emanet edilen - âsâr ve eşyamızı yağma ettikleri gibi bir müddet sonra onlar çıkıp yerlerine gelen İngiliz askerleri de âsâr ve eşyanın bakiyesini - mali mevrusları gibi - aldılar, sattılar ve memleketlerine de götürdüler. Muahharen yine Fransızlar geldiler. "Maison Jaune" (Sarı ev) namını verdikleri evimizi istedikleri gibi kullandılar. Afrika'daki müstemlekat ahalisinden askerler ve yamyamlar, bolşeviklerden kaçan Rus mültecileri ve civar köylerden savuşan Rumlarla her nevi hayvanları sokuldu. Bu kadar haşerenin evi ve eşyayı ne hale koyacaklarını izaha hacet var mı?*” Bkz. İbnülemin, “Kendime Dair”, **Son Asır Türk Şairleri**, s.2160.

dâhiliye levazımı müdürü Efdalüddin Bey, Babıali'nin karşısında bulunan ve hükümetçe kiralanan bir hanede kalmaları için Dâhiliye Müsteşarı Timo Leon Efendi'den bir hafta müsaade almış ve anahtarı İbnülemin'e yollamıştır. Bir haftalık izin sorunu çözmesede sokakta kalma ihtimalini ortadan kaldırıyor. Hükümetin bu haneden çıkmalarını istememesiyle birlikte evlerinin işgal altında olduğu bir buçuk sene boyunca burada ikamet etmişlerdir. Hükümet tarafından konağın boşaltılması için teşebbüste bulunulsa da başarılı olmamıştır.

Galatasaray Mekteb-i Sultanî müdürü Salih Arif Bey, Fransızları ikna etmiş ve Fransızların konağı boşaltmasını sağlamıştır. İbnülemin teslim aldıkları konakları için “*Evimiz, dört duvardan ibaret denilebilecek bir halde harap ve içi tamamıyla boş olarak bize teslim edildi. Yazma kitap sahifelerinin ve bazı mühim evrakın nerede kullanıldığını söylemekten haya ederim.*” demektedir. İlim ve irfan meclisi olan, “Dârü'l-Kemâl” olarak adlandırılan bu konağın işgali sırasında İbnülemin'in söylediği şu dörtlük yaşadığı üzüntüyü tarif etmektedir:

Dârimızdan dür edüb berbad ü târâc ettiler

Hazreti Âdem gibi cennetten ihrâc ettiler

Zevk-bahşa beyt-i firdevsîde eylerken karar

*Bir temelsiz külbe-i ahzâne muhtac ettiler*⁴²

1.1.7. Memurluktan Emekliye Ayrılması

Milli mücadelenin başarıya ulaşmasıyla Babıali hükümetine son verilmiş, böylece İbnülemin Mahmud Kemal Bey'in küçük yaşlarda çalışmaya başladığı sadaret dairesindeki memuriyeti 7 Kasım 1922'de 51 yaşında iken son bulmuştur.⁴³

Bütün resmî evrak ve defterler Hazine-i Evrak'a konulması istendiğinden her şubenin muavin ve memurları bu emri yerine getirdikleri halde Divan-ı Hümayun'un

⁴² İbnülemin, “Kendime Dair”, **Son Asır Türk Şairleri**, s.2158-2161; Vassaf, **Kemâlü'l-Kemâl**, s.132-137.

⁴³ İbnülemin, “Kendime Dair”, **Son Asır Türk Şairleri**, s.2162; Vassaf, **Kemâlü'l-Kemâl**, s.206; Gürlek, **İbnülemin Mahmut Kemal İnal**, s.84.

evrakı ortalıkta bırakılınca İbnülemin, tedarik ettiği hamal ve odacı ile evrakları Hazine-i Evrak'a taşıyıp birkaç gün bu işle uğraşmıştır.⁴⁴

Mahmud Kemal Bey ve kardeşi Ahmed Tevfik'e memurluk hayatlarına dair sakıncalı bir durumlarının olup olmadığı araştırılıp emeklilik maaşı bağlanıncaya kadar avans olarak her birine aylık yirmi yedi buçuk lira tahsis edildi. Küçük kardeşi Mahmud Selim, emeklilik maaşı için beş altı ay daha memurluk yapması gerektiğinden emeklilik maaşından mahrum kaldı. Bu esnada İbnülemin'in kardeşi Ahmed Tevfik 20 Mayıs 1923'te vefat etti.⁴⁵

Mahmud Kemal Bey'in H.1336 / M.1917-1918 tarihinden önceki maaşları dikkate alınmayarak iki bin beş yüz kuruşa karşılık kendisine bin yedi yüz elli kuruş emeklilik maaşı bağlanmıştır. Bu düşük maaş aile geçimini karşılayacak miktarda olmadığından kardeşinin kaybına bir de ekonomik sıkıntılar eklenmiştir.

Babıali'ye bağlı dairelerin kapatılması üzerine açıkta kalan memurların pek çoğu bir yerlerde yolunu bulurken Mahmud Kemal Bey, kardeşini kaybetme duygusunun verdiği üzüntüsüyle inzivaya çekilmişti. Yaklaşık dört ay sonra yakın çevresinin ısrarı ve yakın dostu Halil Nihad [Boztepe] Bey'in girişimleri üzerine 22 Eylül 1923'te Düyûn-ı Umûmiye İdaresi'nde aşar şubesi müdürü Kâmil Bey'in yanında memur olarak göreve başladı. Kâmil Bey'in gösterdiği hürmet, memurların gösterdiği riayet İbnülemin'i yeni işine fevkaleda sıcak bakmasını sağlamıştı. Ayrıca hergün daireye gidip gelerek zihnini işlerle meşgul etmesi üzüntüsünü hafifletmekte, aldığı ücret de geçimine katkı sağlamaktaydı. Memuriyetinin yanı sıra boş zamanlarında Halil Nihad [Boztepe], Fazıl Ahmed [Aykaç], Ahmed Haşim, Hüseyin Daniş gibi edipler ve şairlerle ilmî ve edebî sohbetler ederek teselli bulmaktaydı. Bu

⁴⁴ Vassaf, **Kemâlî'l-Kemâl**, s.210.

⁴⁵ Ahmed Tevfik'ten "elimiz, ayağımız, müdürümüz, müdebbirimiz, her şeyimiz olan" olarak bahseden İbnülemin, kardeşinin vefatından sonra aradan yıllar geçse de halen kendine gelemediğinden bahseder. Yine yakın arkadaşı Hüseyin Vassaf, Ahmed Tevfik'in vefatından sonra İbnülemin için şunları söylemektedir: "*O yar-ı bi-misalin terk-i hayatı Mahmud Kemal Bey'i her yüzden perişan eylemiştir. Onun vücud-ı azizi her türlü nimetin fevkinde olduğundan gaybubetiyle biçare Mahmud Kemal Bey "engin denizlerde dümensiz kalan gemiler gibi müstağrak-ı ye's ü hayret" olmuştur.*" Bkz. İbnülemin, "Kendime Dair", **Son Asır Türk Şairleri**, s.2163; Vassaf, **Kemâlî'l-Kemâl**, s.210.

sohbetlere zaman zaman Ali Fuad [Türkgeldi] ve Mehmed Fuad [Köprülü] beyler de katılırdı.⁴⁶

Düyûn-ı Umûmiye bütçesinde kısıtlamaya gidilmesi üzerine ücretli memurların işine son verilmeye başlandığından sekiz aya yakın bir çalışma süresinden sonra İbnülemin, 15 Mayıs 1924'te yeniden işsiz kaldı.

Topkapı Sarayı'nın Kubbealtı denilen bölümünde asırlardır durmakta olan evraklar, meşrutiyetin ilanından önce Tarih Encümeni tarafından Babıali'deki boş kütüphaneye nakledildi. Bu evrakların tetkik ve tasnifi için heyetler, komisyonlar kurulsa da bir sonuç alınamamıştı. Cumhuriyetin ilanından sonra "Vesâik-i Tarihiyye Tasnif Heyeti" kurulmuş ve memurlardan bir kısmı da buraya tayin edilmişti. Maarif Vekâleti müsteşarı Mehmed Fuad [Köprülü] Bey, Mahmud Kemal Bey'e ihdas edilen bu heyetin başkanlığını teklif etti. Bu teklifi kabul eden İbnülemin, 22 Mayıs 1924'te göreve başladı. İbnülemin kendisinden önce çalışmalar yapmış olan Ali Emiri Efendi'ye göre daha sistemli bir düzen kurmuştur. Ali Emiri, padişahlara göre bir sistem kurmuşken kendisi müesseseleri esas alan ve kendi içerisinde kronolojik bir sıralama yaparak otuz cildi bulan kataloglar hazırlamış ve 47.371 evrakı tasnif etmiştir. Vesâik-i Tarihiyye Tasnif Heyeti kurulduğu sırada doğrudan Maarif Vekâleti'ne bağlıydı. Daha sonra Darülfünun Edebiyat Fakültesi'ne bağlandı. En nihayetinde evraklar Başvekâlet Hazine-i Evrak Dairesi'ne bağlanınca 30 Nisan 1927'de heyetin görevine son verildi.⁴⁷

Mahmud Kemal Bey'in kurucu üye olarak görev yaptığı Evkaf-ı İslâmiyye Müzesi, 1927 yılında Türk ve İslam Eserleri Müzesi adını alarak Maarif Vekâleti'ne bağlanmıştır. Yeni ad ve statü kazanan müzenin müdürlüğü boşalınca Mahmud Kemal Bey, 26 Haziran 1927'de müdür olarak tayin edildi. Daha önceki vazifelerine göre daha aşağı bir memurluk olsa da hem müzenin kurucu üyeliğinde bulunması hem de bu vazifenin ilmî bir hizmet olması sebebiyle kabul etmiştir. 14 Nisan 1935'te validesi Hamide Nergis Hanım'ı uzun süren rahatsızlığından sonra vefat etmesi kendisinde büyük üzüntüye sebep oldu. Defalarca evlenme teşebbüsünde

⁴⁶ İbnülemin, "Kendime Dair", *Son Asır Türk Şairleri*, s.2163; Vassaf, *Kemâlü'l-Kemâl*, s.211; Akün, "İbnülemin", *DİA*, s. 251.

⁴⁷ İbnülemin, "Kendime Dair", *Son Asır Türk Şairleri*, s.2164; Sinan Çuluk, "Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde İbnülemin Tasnifinin Özellikleri", *Arşiv Dünyası Dergisi*, S.10, İstanbul, 2007, s.95-98; Akün, "İbnülemin", *DİA*, s. 251; Gürlek, *İbnülemin Mahmut Kemal İnal*, s.93.

bulunmasına rağmen evlenememesi de moralini fena halde bozmakta, öyle ki dünyada kendisini fazlalık olarak göreceğe hale gelmektedir.⁴⁸

Son resmî memuriyeti olan Türk ve İslam Eserleri Müzesi müdürlüğünden 64 yaşında iken 1 Ağustos 1935'te yaş haddinden emekli olmuştur. Aslında bu emekliliğinin altında kendisinden hoşlanmayan müdür yardımcısı Abdülkadir Erdoğan'ın teşebbüsleri bulunmaktadır. Netice itibariyle yirmi üç yıllık mazisi olan bu kurumdan hiçbir takdire uğramadan ve basit bir memur gibi çıkarılması hem kendisini hem çevresinde bulunan dostlarını hem de ilim ehlinin kıymetini bilenleri üzmüştür.⁴⁹

1.1.8. Emeklilik Sonrası Faaliyetleri

Son vazifesinden de emekli olarak el çeken/çektirilen Mahmud Kemal Bey, kendini büyük eserler yazmaya vakfetmiştir. İlmî şöhreti yaygın olan İbnülemin, yurtdışından çeşitli ilmî kongrelere davet edilmiştir. 1934'te İngiltere kralının himayesinde Londra'da toplanan ve "âlemin en mümtaz âlimlerinden" teşkil edilen "Congr s Internationale des Sciences Snthropologies et Ethnique" adlı kongreye aslî üye seçilerek özel olarak davet edilmiştir. Davete katılacağına, hangi ilmî meseleler hakkında konferanslar vereceğine dair geri dönüş yapmıştır. Lakin yol ve konaklama masrafını karşılayacak maddi gücü olmayan İbnülemin, resmî kurumlardan da destek alamadığı için bu kongreye katılamamıştır. 1938 yılında Danimarka kralının himayesinde Kopenhag'da düzenlenen aynı kongreye tekrar davet edildi. Lakin aynı sebeplerden ötürü yine katılamadı. Ayrıca 1937'de New York İlmî Cemiyeti'ne de üye olarak seçilmiştir.⁵⁰

Mahmud Kemal Bey, hükümetin özel izni ve Prenses Hatice Abbas Halim'in yardımlarıyla 65 yaşında hac yolcuğuna çıkmıştır. 23 Mart 1936'da İstanbul'dan ayrılan İbnülemin, Ankara, Adana, Halep, Hama, Humus, Trablusşam, Beyrut, Sayda, Sus, Hayfa ve Akka beldelerinden geçerek Kahire'ye gitti. Burada birkaç gün kalarak Prenses'le beraber Hicaz'a doğru yola çıktı. Yolculuk esnasında bindikleri Kevser isimli vapur, Kızıldeniz'de en tehlikeli üç şabdan biri olan Şab-1 Gurab'a oturunca Zemzem isimli vapur gelip kendilerini kurtararak Cidde'ye götürdü. Hac

⁴⁸ İbnülemin, "Kendime Dair", **Son Asır Türk Şairleri**, s.2172.

⁴⁹ Gürlek, **İbnülemin Mahmut Kemal İnal**, s.125.

⁵⁰ İbnülemin, "Kendime Dair", **Son Asır Türk Şairleri**, s.2171.

vazifesini yerine getirdikten sonra Medine'ye giden İbnülemin, beş on gün daha Kahire'de kalarak Türkiye'ye dönmüştür.

Dönemin Milli Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel⁵¹, İbnülemin Mahmud Kemal'e her bakımdan destek olan şahsiyetlerden birisidir. İbnülemin'e karşı olan sevgisini “Biz, onu, bir taraftan yaşayan bir mazi gibi olduğu için belki de tabii bir tecessüsle, diğer taraftan bize mazi, fakat onun için bir zamanlar hal olan devirler ve şahıslar hakkındaki bilgisine hayranlığımızla; keskin ve sert zekasına, hiciv ve tenkitteki kudretine düşkünlüğümüzle; en objektif şeyleri bile benleştiren egosantrizm ruh makinesinin işleyişini görmenin verdiği hazla sevdik ve kendisine bağlandık. Bizim onu sevmemiz ve ona bağlanmamız kadar onun bize kendini sevdirdiği ve bizi kendine bağladığı muhakkaktır.”⁵² sözleriyle anlatan Yücel, İbnülemin'in eserlerinin bakanlık yayınları arasında yayınlayarak saygı ve hürmetini göstermiş oluyordu. Hasan Âli Yücel, memleketin irfanına hizmet etmek üzere Mahmud Kemal Bey'i İsmail Saib Sencer ile birlikte Kütüphaneler Tasnif İşleri İlmî Müşavirliği'ne tayin etmiştir. Kütüphanelerin müdürlükleri tarafından hazırlanan fişler, basma yazı ve resimleri kendilerine ulaştırılıyor, bu iki zat da tetkik ediyordu. Bu sıralarda Mısır

⁵¹ Hasan Âli Yücel, İbnülemin Mahmud Kemal İnal ile tanışması hakkında şu anekdotu paylaşmaktadır: “Beyazıt ve civarında eski ve acayip kıyafetli bir zat görürdüm. Sorduğum zaman, Babiali erkanından ve kudemadan bir zat demişlerdi. O sıralar, pek öyle ilmî şöreti yaygın değilmiş demek. Darülfünun'a geldiğimde bir gün kütüphaneye gitmiştim. Baktım, o zat! Bir kitap mütalaa ediyor ve önündeki bir deftere notlar alıp yazıyordu. Ben, kütüphane müdürünü bekliyordum. Bir başka iskemlede de başka biri oturmuştu ve durmadan burnunu karıştırıyordu. O acayip kıyafetli zat, arada başını kaldırıp hiddetli gözlerle bu zevksiz ameliyenin aralıksız icra olunduğu tarafa bakıyor ve “Tövbe estağfurullah!” deyip tekrar mütalaa dönüyordu. Nihayet sabrı tükenmiş olacak ki, o adama yüzümü çevirdi ve sert bir sesle “Zat-ı aliniz sivil misiniz, asker mi? Asker iseniz sunuf-ı selaseden hangisine mensupsunuz? Piyade mi, süvari mi, topçu mu? Herhalde topçu olacaksınız! Durmadan burnunuzdan gülle imal ediyorsunuz.” Biraz durdu ve sonra “Ayıptır efendi, çek artık elini burnundan!...” dedi. Adam, bir şey söylemeden, mahcup, kalktı ve gitti. Bu defa bana döndü “Adınız ne bakayım, siz kimlersiniz?” diye sorunca hemen hürmetle cevap verdim. İsmimi söylediğim zaman “Sizin Telgraf ve Posta Nazırı Hasan Âli Efendi ile karabetiniz var mı?” diye sordu. Sorunu tasdik eden cevabım üzerine “Büyük babanız kâmil bir zat idi. Telgraf Nazırı idi, ama jurnalci değildi. Efendiliği, vezarete tercih etmiş, derviş-meşrep bir adamdı. Amcalarınızı da tanırım. İzzet Bey, hazin şarkılar bestelemiş bir musikişinastı. Genç öldü” (ve ezberden ölüm tarihini söyleyince hayretim büsbütün arttı). Dahası da vardı. Babamı, işlerini, diğer amcalarımı birer birer saymaya, memuriyetlerini, azillerini, nasıplarını döküp sıralamaya başladı. Nihayet “Helal süt emmişsiniz. Din ü devlete hadim olursunuz!” dedi ve benim teşekkür cevabımı bile beklemeden başını kitabının üstüne eğip tekrar okumaya koyuldu. Ne yapacağımı şaşırđım. Kalkayım mı, oturayım mı diye düşünürken “Niye boş duruyorsun, oğlum? Ya bir şey mütalaa et, ya kalk işine git!...” demez mi? Bundan istifade ederek teşekkür ettim ve kalktım, dışarıya kendimi attım.” Bkz. Hasan Âli Yücel, “Üstad İbnülemin Mahmut Kemal İnal”, **Hoş Sada Son Asır Türk Musikişinasları**, Maarif Basımevi, İstanbul 1958, s.XI-XII.

⁵² Yücel, “Üstad İbnülemin Mahmut Kemal İnal”, **Hoş Sada**, s.XXIII.

Kralı Veliyahtı Prens Mehmed Tevfik'in daveti üzerine 29 Aralık 1939'da Reisü'l-hattatın Kâmil [Akdik] Efendi ile birlikte Kahire'ye gitti. Mahmud Kemal Bey, Türk ve İslam Eserleri Müzesi'ne benzer bir müze kurması, Kahire'deki sarayın bahçesinde bulunan müze binasına konulacak çeşitli yazıları tertip, tasnif ve tanzim etmesi, müzeye konulacak eşyalar hakkında fikir beyanında bulunması, Kâmil Efendi'nin de kendisine yardım etmekle beraber etiketleri temize çekmek ve birkaç levha yazması için çağırdığını Prens'in kendisinden orada öğrendi. Derhal işe koyulan İbnülemin, "*Pek mütedeyyin ve hamiyetli olan ve her şeyin iyisinden anlayan muhterem prens bu büyük eseriyle memleketine büyük hizmet etti. Ben de bu hizmete küçük bir yardımda bulunduğum için mutlu oldum*" diyerek memnuniyetini dile getirmiştir. Kahire'de bulunduğu sırada prens ve prenseslerin ilgisini gördüğünü, çeşitli ziyafetlere katıldığını, memleketin her tarafını gezip dolaştığını belirten İbnülemin, işini bitirerek 1 Şubat 1940'ta İstanbul'a dönmüştür.⁵³

İstanbul'a döndüğünde Kütüphaneler Tasnif İşleri İlmî Müşavirliği'nin İslam Ansiklopedisi Müşavirliği'ne dönüştürüldüğünü öğrendi. Yıllardan beri memleketin her tarafındaki ilimle ilgilenenlerin ve üniversite talebelerinin sorularını ilgiyle cevapladığı gibi ansiklopedi heyetinden müracaat edenlerin de istedikleri konuda malumat vermeye devam etmiştir.

Hayatı boyunca gerek babasından kalan gerekse kendisinin temin ettiği eserlerle müze değerindeki kütüphanesi, hat koleksiyonu ve daha pek çok kıymetli eserlerle evini ilim meclisi haline getiren İbnülemin, bu eşsiz eserleri korumak adına vefatından sonra elindeki kıymetli eserleri İstanbul Üniversitesi'ne nakledilmesi için harekete geçti. 1949 yılında gerekli bütün hukuki işleri tamamladı. Daha sonra bu şartı da kaldırarak elindeki büyük hazineyi sağlığında 1953'te İstanbul Üniversitesi'ne bağışladı.⁵⁴ Bu vesileyle 82 yaşında iken Mart 1953'te şerefine İstanbul Üniversitesi'nde bir jübile düzenlendi. Bununla da yetinmeyen İbnülemin,

⁵³ İbnülemin, "Kendime Dair", **Son Asır Türk Şairleri**, s.2173.

⁵⁴ Murat Bardakçı ve Mehmed Şevket Eygi, 1993'te farklı gazetelerde verdikleri demeçlerde İbnülemin'in bu büyük bağışına karşılık yapılanları şöyle özetlerler: "*İbnülemin'in nadir eserlerle dolu bu kütüphanesi bir odaya tepeleme yığıldı. Not defterleri fotoğrafları "İbnülemin koleksiyonundan" diyerek kitapçılara taşınıp müşterilere sunuldu. Otuz yıldan fazla bir süre geçtikten sonra Rektörlük binasında unutulmuş bu muazzam arşivin layıkıyla farkına varılıp üniversitenin merkez kütüphanesine taşındı. Hat koleksiyonunun başına gelenler daha vahimdir. Hatları üst üste koymak suretiyle altına tahta vs. koymadan iç avluya yığılmışlar. Günün birinde hademeler orayı hortumla yıkarken hatlar su çekmiştir. Böylece pek çok nadide levha şişip bozulmuştur.*" Bkz. Gürlek, **İbnülemin Mahmut Kemal İnal**, s.647.

23 Haziran 1955'te yazdığı vasiyetnamesinde babası Seyyid Mehmed Emin Paşa'dan kendisine kalan tarihi konağı İslami ilimler tahsil eden veya İslami terbiyeye sahip talebeler için yurt olarak kullanılmak ve mevcut yapısına dokunulmamak şartıyla İbnülemin Mahmud Kemal İnal Vakfı'na bağışladı. Lakin bu arzusu çiğnenerek konak yıkılmış, yerine işhanı yapılmıştır.

1.1.9. Vefatı

Son yıllarını sağlık problemleriyle geçiren İbnülemin hakkında hem doktoru hem yakın dostu Ord. Prof. Dr. Kâzım İsmail Gürkan şu bilgileri vermektedir: *“Hayatının son on yılı kısa fasılalarla birbirine eklenen küçük büyük hastalıklarla dolu olarak geçti. Bünyesi esasen zayıf olmakla beraber son yıllarında göze çarpar derecede zayıflamıştı. Zaten bolca yemek yer, fakat asla şişmanlamazdı. Esmer, kuru, cevval, hareketli bir çeşit (hipertiroidik) bir bünyeye malikti. Bütün ömründe şikayet ettiği barsak ataleti, on yıl kadar evvel ehemmiyetli bir dereceye çıkmış ve endişemizi uyandırmıştı. Rahmetli Necmeddin Molla'nın arzusu üzerine yatırıldığı bir hastanede gerekli tetkikler yapıldı. Hazret, bu hastalığının icabı olan bazı muayenelerin yapılmasında bermutat yarı şaka, yarı ciddi tehevürlerle epey müşkülât çıkarmış, bir hayli – nev'i şahsına münhasır – nükte yapmıştı. O defa ehemmiyetli bir şey bulunmadığı kanaatine varıldı. Son yıllarda ise her iki gözünde ihtiyarlık kataraktı başladı. Münasip ameliyat zamanına intizaren tedavi takip ediliyor, lakin üstadın odaya girenleri görmek için bir gözünü kırptığı ve şahsın yanına çok yaklaştığı zaman ancak tanıyabildiği, kimsenin gözünden kaçmıyordu. Dermansızlığı için enjeksiyonlar yapıldı, kuvvet ilaçları verildi. Birkaç yıldan beri (iştahsızlıktan) bahsetmesine rağmen o, ancak eski iştahına göre iştihasızdı. Hakikatte belki de normalden fazla yemek yiyor fakat yakıyordu. Sık sık tekerrür eden bronşit ve zatürelere onu yordu, renksiz, kansız kalmıştı; boyu kısalmış, öne bükülmüştü. Bu haliyle boyun atkısını sarar, kürkünü giyer ve yürürdü. Hekim olarak oldukça sık kendisini görmüş olmama rağmen hiç şikayet etmediği taraf idrar cihazı idi. Sohbet dışarı çıkanlara hiddet ettiği zaman bu fizyolojik sebebi pek kabul etmez görünmesinden olmalıdır ki, o taraftan şikayeti ayıp saydı. Hayatına son veren arıza ise o taraftan çıktı. Kısa bir Avrupa seyahatinden döndüğüm gün daha uçak meydanında arkadaşlarım bana, İbnülemin'in (tam bir idrar tıkanması) dolayısıyla kliniğe yatmış olduğunu söylediler. Üstad o gece sonda yapmaya muvaffak olunamamasından çok sıkıntı çekti; sıkıntısını da hicvetti; fizyolojik, patolojik*

belirtileri envai elfaz ve tabirat ile herkese söyledi. Yorgun, bitap bir beden üstünde taptaze bir hafıza, ıslıl ıslıl bir zeka tezat halinde fişkırtıyordu. Yatağında çökmüş bir organizmadan fişkiran bu şayanı hayret beyin ışığı, yaşına ve bedenine hiç uymuyordu; mütemadiyen konuşuyor, anlatıyor, mülakat isteyenlere, intibalarını soranlara hiddette noksan göstermiyordu. İbnülemin – her hastada olduğundan çok fazla – hayata bağlılığını ifade ediyor, geldiğinin ertesi günü hastaneden ne zaman çıkacağını soruyordu. Hâlbuki iş ciddi idi. Kalp ve akciğerler zayıf, kanda üre yüksek, prostat küçülmeyecek bir halde büyük ve sonda kifayetsizdi. Bu prostatı çıkarmak bir zaruret olduğu kadar İbnülemin’in, yaşı asra yaklaşan yıpranmış organizmanın bu ameliyata tahammülü de şüpheli idi. Buna rağmen vaziyeti halile bırakmaktansa mahzur ve tehlikeleri çok olan ameliyatı – bi’l-müşavere – tercih ettik. Ameliyatın ertesi günü neşeli görüldü. Yine, ne vakit yatağı terk edeceğini öğrenmek kaygısında iken korkulan kalp ve böbrek arızaları baş gösterdi ve Üstadın tek hayat ifadesi olarak kalmış bulunan nefesi de durdu!”⁵⁵

Nihayetinde İbnülemin Mahmud Kemal İnal, 24 Mayıs 1957’de 86 yaşında Cerrahpaşa Hastanesi’nde vefat etmiştir. Cenaze namazı öğle namazına müteakip Beyazıt Cami’nde kılındıktan sonra 27 Mayıs 1957’de Merkez Efendi Kabristanı’ndaki aile mezarlığına defnedildi.

Seksen altı yıllık hayatını öğrenerek, araştırarak, yazarak ve ülkesine hizmet ederek geçiren Mahmud Kemal Bey’in vefatı, fikir ve ilim dünyasında büyük üzüntüye sebep olmuştur. Vefatının ertesi gününde hakkında pek çok yazı yazılmıştır. Vefatıyla ilgili yakın çevresi üzüntüsünü şu sözlerle göstermiştir:

Muzaffer Esad GÜÇHAN: “Yaş, devir, düşüniş farkı ne olursa olsun onu tanıyan herkes, yokluğu ne kendi hayatında yeri doldurulamayacak bir boşluğun açıldığını hissetmiştir. Bu his, İbnülemin’in tanıyanlarının hayatı içine girmiş, onları da kendi hayatına sokmuş olmasından ileri geliyor. İşte ben de içim burkularak düşünüyorum: Artık pazartesi geceleri yok; bir daha İbnülemin’i konağından alıp hastahaneye götüremeyeceğim; bize veya Kâzım'lara akşam oturmasına artık

⁵⁵ Gürkan, “Üstad İbnülemin’e Dair”, **Hoş Sada**, s.XLIV-XLV.

gelmeyecek. Bütün hatıralar şimdi birer birer, yaşaran gözlerimin önünden geçiyor.”⁵⁶

Hasan Âli YÜCEL: “Mahmud Kemal Bey’le yalnız bir bilgin, bir tarihçi kaybetmedik. Diyebilirim ki onunla bir devir kapandı. Ne zaman tek başımıza veya kalabalıkta beraber olmuşsak kendimi Tanzimat Babialisi’nde yaşıyor görmüşümdür. Geçmişler gibi çağdaşlarını da onun kadar iyi bilen başka birine rast gelmedim. Son Asır Türk Şairleri, Son Sadriazamlar, Son Hattatlar ve diğer kıymetli eserleri kültür ve politika tarihimizin üstüne onun eliyle tutulmuş birer ışık kaynağıdır. Ne yazık ki söndü. Onun ebedi susuşuyla bir “Hoş Sada” dindi. Türk irfanı, velinimetlerinden birini daha kaybetti. Ondan sonra gelenler ve gelecekler arasından onun gibilerin çıkması ümidi tek tesellimiz olsun. Aziz ve otuz beş yıllık muhterem dostumun ince ruhunu Tanrı’nın mağfiretine emanet ederim”.⁵⁷

Haluk Y. ŞEHİSUVAROĞLU: “İbnülemin Mahmud Kemal, kıyafetleriyle, tavır ve hareketleriyle, vefası, düşünceleri, hiddet ve şiddetleriyle aramızda geçen asırlardan kalmış bir insan gibi yaşamıştı. Eski zamanları konuşuran bu seksenlik adamın genç hafızası ve şetareti karşısında ölüm her vakit unutulurdu. Doğrusunu isterseniz, bunu hiç düşünmediğimiz günlerden birinde o, arkasında birçok kıymetli eserlerle beraber bir Hoş Sada bırakarak dünyamızdan ayrılıp gitti.”⁵⁸

Reşat Ekrem KOÇU: “Üstadın ölümü, milli müzemizde paha biçilmez nadide bir vazunun kırılışı gibidir. İbnülemin yalnız bilgisiyle ve üstad kalemi ile orijinal değildi. Serpuşu, paltosu, ayakkabıları, bastonu, yürüyüşü, sesi, bakışı, sevgisi, hiddeti, gazabı, günlük hayatının her anı orijinaldi. Ateş püskürürdü, yakmazdı; kahredercesine bakardı, dokunmazdı. Onun kıyafetinde bir başkası sokağa çıksa, çoluk çocuk peşine takılırdı. O ise her yerde herkesten hürmet görmüştü. Büyük adamdı vesselam.”⁵⁹

⁵⁶ Muzaffer Esad Güçhan, “Bazı Hususiyetleri ile İbnül Emin Mahmut Kemal İnal”, **Hoş Sada Son Asır Türk Musikîşinasları**, Maarif Basımevi, İstanbul 1958, s.LVI.

⁵⁷ Hasan Âli Yücel, “Kubbemizde Sönen “Hoş Sada””, **Cumhuriyet**, 25 Mayıs 1957. Bkz. Gürlek, **İbnülemin Mahmut Kemal İnal**, s.445.

⁵⁸ Haluk Y. Şehsuvaroğlu, “Bir Tarihçi Üstadı Anış”, **Cumhuriyet**, 16 Haziran 1957. Bkz. Gürlek, **İbnülemin Mahmut Kemal İnal**, s.452.

⁵⁹ Reşat Ekrem Koçu, “Büyük Biyograf İbnülemin Mahmud Kemal”, **Hergün**, 26 Mayıs 1957. Bkz. Gürlek, **İbnülemin Mahmut Kemal İnal**, s.460.

Faruk Kadri TİMURTAŞ: “İbnülemin’in ölümüyle eski bir İstanbul efendisini daha kaybettik. Bir devir ve çok enteresan bir tarih sayfası daha böylece kapanmış oldu. Merhum, İstanbul’un hususiyetlerindendi. Büyük üstadımıza Tanrı’dan rahmet dilerim. Mekanı cennet olsun.”⁶⁰

Hakkı Süha GEZGİN: “Peşinden bütün bir devri sürükleyip, gitti. Artık o “Tanzimat” efendisinin yetimiyiz. Yurdun büyük bir meşalesi söndü. Ondan kendi cılız mumlarını uyandıranlar, bilgi sabahını aydınlatabilirlerse, ne mutlu!”⁶¹

İbnülemin Mahmud Kemal İnal’ın hayatına dair söylenecek son sözün Yahya Kemal’le Süleyman Nazif’in birer mısra ile ortaya koydukları beyit olması yerinde olacaktır:

Hezâr gıpta o devr-i kadîm efendisine,

Ne kendi kimseye benzer, ne kimse kendisine!

⁶⁰ Faruk Kadri Timurtaş, “İbnülemin Mahmud Kemal İnal’a Dair”, **Cumhuriyet**. Bkz. Gürlek, **İbnülemin Mahmut Kemal İnal**, s.508.

⁶¹ Hakkı Süha Gezgin, “İbnülemin Mahmud Kemal”, **Vakit**, 30 Mayıs 1957. Bkz. Gürlek, **İbnülemin Mahmut Kemal İnal**, s.579.

1.2. ŞAHSİYETİ

Yakın arkadaşı Hüseyin Vassaf, görünüş itibariyle İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın uzunca boylu, parlak ela gözlü, kara bıyıklı, beyaza yakın karayağız, endamı düzgün, yakışıklı, hakikat bakışlı, temiz özlü, güzel yüzlü, sağlam fikirli bir zat olduğunu söylerken, karakterini de şu sözlerle bizlere özetlemektedir: “*Mahmud Kemal Bey, asabiyyü'l-mizac, şedîdü't-teessür, serî'ü'l-infiâl, rakîkü'l-kalbdır.*”⁶² Görüldüğü üzere İbnülemin, yaradılış itibariyle sınırlı, çok üzüntü duyabilen, çabuk gücenen ayrıca da çok merhametli bir şahsiyete sahiptir.

Sözünde durmaz, kalleş, sahtekar, yaltaklanan insanları sevmezdi. Hele yalan söyleyenlerden hiç hoşlanmazdı. İkiyüzlü muhabbeti yoktur. Sevdiğini bihakkın sever, sevmediğini de bihakkın sevmezdi. Terbiyesizliği, saygısızlığı, laubaliliği, boşboğazlığı, dedikoduculuğu hoş görmezdi. Edep dışı hareket edenleri derhal uyarır, bunlara karşı sabır ve tahammülü azdır.⁶³

Dünya telaşından, gösteriştenden uzak dururdu. Sade hayatı tercih ederdi. Fakat temiz giyinmeyi, eski usul giyinmeyi ve temiz yemeği severdi. Konağına katıyen soğan sarımsak girmez, yemekler soğansız pişerdi. Peynirle de arası yoktur.⁶⁴ Tanıdıklarının evine gidip yemek yemek yahut lokantaya girmek âdeti değildir.

⁶² Vassaf, **Kemâlî'l-Kemâl**, s.82.

⁶³ Bu haline sonuna kadar katılan Hüseyin Vassaf, Mahmud Kemal'i kızdıran hallerin başlıca durumları şu şekilde sıralamaktadır: “*Bi'l-farz bir mecliste bir kimsenin geçirmesi, burun karıştırması, diş karıştırması, kulak karıştırması, sık sık esnemesi, ikide bir saate bakması, hane sahibinin kitaplarını, eşyasını karıştırmaya teşebbüs etmesi, meslek ve meşrebi olmayan bir şeyden gayr-ı vâkifâne bahse kalkışması, bi'l-farz seferde âdâb-ı ictimaiyenin haricinde olarak eşkâl ü etvâr-ı garibe ile diğerlerinin istikrâhını icab edecek bir hâl ihtiyârı, sofrada bulunanlar umûmen çatal ile yerken parmak ile yemeğe tasaddî olunması, umûmen bir kaptan yenilirken yemeğin suyuna ekmek batırılması, yemeğin medhinde yahut zemminde bulunulması, bir insanın yapabileceği bir işte nâz u istiğnâ göstermesi, biri bir şey söylerken âdâb-ı meclis mukteziyâtından olarak huzzârânu istimâ etmek lazım gelirken yanındaki kimse ile fısıldaşması, meclis-i sohbe teşettüt husûle gelecek hareket iltizâm olunması, bilâ-sebep gülünmesi, bir mecliste kendi hâlini, mevkiini takdir etmeyerek bâlâ-nişin olmağa yeltenmesi, mâhiyeti erbâbının malumu iken kendini ferîd-i asr, allâme-i dehr şekline koyarak huzzâra müstehziyâne yahut mütekebbirâne tavırlar göstermesi, huzzârdan birinin diğerini tezkîbe kıyâm etmesi yahut sözünü kesmesi, bilâ-mücib kendinin yüzüne nasb-ı nazar ederek yiyecek gibi bakılması, uzun tırnaklı, mülevves ellerle ellerinin tutulması, kendinden kemâl-i ehemmiyetle bir mesele sorulup da cevap verirken itina ile dinlemeyerek şuraya buraya bakılması, yahut sözünü bitirmeden başka meseleye geçilmesi, sözüne söz katılması, her neye dair olursa olsun söz verip de ahde vefa edilmemesi, bir mazeret zuhur edip de ifâ-yı vaad edilmediği halde ihbâra lüzum görülmemesi, sokakta tesadüf edildikte “nereye gidiyorsun” yahut “nereden geliyorsun” diye sorulması.” Detaylı bilgi için Bkz. Vassaf, **Kemâlî'l-Kemâl**, s.110-111.*

⁶⁴ Taha Toros, İbnülemin'in peynir için “*Sütün veled-i zinasıdır.*” dediğini aktarmaktadır. Bkz. **Mazi Cenneti**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, s.40.

Ömründe üç dört defa lokantaya girdiği, fakat bir şey yemediği söylenir. Bir davete gittiğinde soğanla peynirle alakalı olmayan yemeklerden ve tatlılardan az miktarda yerdi.

İçkiyle asla alakadar olmamıştır. İçkili meclislerden çekinirdi. Meclisine sarhoş biri gelse hatıra gönüle bakmadan geri çevirirdi. Kahve ve çayı sever fakat her yerde içmezdi. Her sabah ve akşam yemekten iki saat sonra çay içmeyi alışkanlık haline getirmişti. Kahveyi eski usulde devetüyü rengi fincanlarla, çayı ise büyük bardaklarla içerdi.⁶⁵

Kendisini güzel kabul eder ve yaşından bahsedilmesini hiç sevmezdi.⁶⁶ Kâzım İsmail Gürkan, insani olarak bu iki özelliğini bir zaaf olarak görüp şunları söylemektedir: *“İnsan olarak zaafı yok mu idi? Olmasa insan olmazdı. Üstadın başlıca iki büyük zaafı vardı: Yaşından bahsedilemezdi, zira nazardan korkardı. Ona göre esasen yaştan bahsetmek terbiyeli bir hareket de sayılmazdı. Bir de güzeldi! Evet, gençliğinden beri çok güzel olduğu kabul edilmeli idi. Üstad, sohbetlerinin hususiliğini yapan şakalar, telmihler ve tarizler arasında başkalarının çirkinliğinden misaller vermeyi fırsat buldukça kendi melahati - vechiyesinden bahis fıkralar eklemeyi de hikâyelerinin bir çerezi haline getirmişti. Rektörlükte bulunduğum zaman, birgün gayet gazup bir çehre ile odaya girerek bazı genç hanımların kendisini tramvay ve otobüste rahatsız etmiş olduklarından yarı şikayet, yarı iftihar edasıyla bahsetti. Sözlerini tamamlayınca “Üstad, biz ne talihsizmişiz? Hiç öyle yerlerde bizi rahatsız eden olmuyor” diyerek şakayı tamamlamak istedim. Bu defa ünlü hiddetiyle “Ne münasebet? Sen bir aynaya bak, bir de bana, efendi!” diye bütün bu rahatsızlıklara, mahza güzelliğinin sebep olduğunu — inanan bir tavırla — ifade edivermişti!”⁶⁷*

Mahmud Kemal Bey’in hayatını etkileyen ve şahsiyeti üzerinde etki yaratan bir diğer husus evlenemeyişidir. Hayat boyu bekâr yaşamış, bekârlığın getirdiği

⁶⁵ Vassaf, **Kemâlî’l-Kemâl**, s.138.

⁶⁶ Ahmed Hamid Tanpınar İbnülemin’e dair yaş konusunda *“Hayatı ve insanları severdi. Kıskanılacak derecede canlıydı. İzzet-i nefisle, unutulma korkusuyla karışık garip ve ısrarlı bir ifadesi vardı. Gençlikten hoşlanır ve daima arardı. Bir gün yaşıtı olması icap eden bir misafirin arkasından “ Bu bunak da ikide bir bana neye gelip durur?” demişti. Hakikatte meclisinde en çok rağbet görenler, kendisinden yirmi otuz, hatta kırk yaş küçük olanlardı.”* yorumunu yapmaktadır. Bkz. Tanpınar, *“İbnül Emin Mahmud Kemal’e Dair” Hoş Sada*, s.XLVII.

⁶⁷ Gürkan, *“Üstad İbnülemin’e Dair”*, **Hoş Sada**, s.XLI.

yaşam tarzı kişiliğinde de etki yaratmıştır. Mahmud Kemal Bey'in evliliğe yönelik tek bir girişimi olduğu bilinmektedir. Şöyle ki Said Paşa, kızı Sabiha Hanım'ı Mahmud Kemal Bey'le evlendirmek istemiştir. Lakin bu isteğinin gerçekleşmesi için aceleci de davranmamıştır. Mahmud Kemal Bey de bu evliliğin gerçekleşmesini gerçekten istemiştir. Hatta Said Paşa'nın gözden düştüğü dönemlerde dahi onun evine gider, teklif ettiği izdivacın gerçekleşmesi için bütün tehlikeleri göze almış. Böyle bir evliliğin gerçekleşmesi hem kendisinin bir yuva kurmasını sağlayacak hem de maddi açıdan da önü açılacaktı. Lakin bir süre sonra Said Paşa, kızını vermekten vazgeçtiğini kendisine bildirmiştir. Genç yaşlarda bulunan Mahmud Kemal Bey, bu karardan dolayı çok üzülmüş, çok etkilenmiştir. Hatta bu izdivacın olmamasından dolayı yaşadığı üzüntünün Selanik'te *Asır* gazetesinde tefrika halinde yayınlanan *Rahşan* adlı romanına da yansıdığı görülmektedir. Bu başarısız girişimden sonra hayatı boyunca evlenmemiş olan Mahmud Kemal Bey'in kendini ilme, eser neşretme yoluna adanmışlığı söylenebilir.⁶⁸

1.2.1. Dini Şahsiyeti

Hüseyin Vassaf'ın anlatımına göre Mahmud Kemal Bey, iyi bir Müslüman ve dindar biridir. Çocukluğundan beri dini ilimle ilgili aldığı eğitim ve âlimlerin sohbet meclislerinde bulunuşu yetişmesini sağlamıştır.

İbnülemin, bir Müslüman olarak beş vakit namazını kaçırmamaya büyük önem verirdi. Memuriyetine veyahut başka bir yere giderken abdestini alır, gittiği yerde vakit namazını kılardı. Evine gelen misafirlerle vakit namazlarını cemaatle kılmak gelenek haline gelmiştir. Misafirler içerisinde namaz kılmaktan kaçınanlardan nefret ederdi. Her sabah *Kuran-ı Kerim* ve *Delâil-i Hayrât*'tan bir kısım okumak, rabita ve zikir ile meşgul olmak alışlagelmiş bir davranışıdır.

Mahmud Kemal Bey, milletin içinde bulunduğu dinsizlik belâsından dolayı çok üzüntülüdür. Doktor Dozy'nin Hz. Muhammed (s.a.v.) aleyhinde sözlerle yazdığı eseri dilimize tercüme eden Abdullah Cevdet'e karşı büyük nefret duymuş, kendisiyle karşılaştıkça hakaret-amiz tavırda bulunmuştur. Bütün dinsizlere ve İslam'a edepsizlik edenlere karşı İslam'ın savunuculuğunu yapmıştır. Bu sebeple kendisini tanıyanlar ona "İslam cizviti" unvanı vermişlerdir.

⁶⁸ Vassaf, *Kemâlü'l-Kemâl*, s.131; Gürlek, *İbnülemin Mahmut Kemal İnal*, s.43.

Pazartesi geceleri evinde toplanılan meclislerde cemaatle namaz kılındıktan sonra çeşitli konularda sohbetler edilir, musikişinaslar sazı ele alır, hoş vakitler geçirilirdi. Meclisin dağılmasına yakın vakitte Kuran-ı Kerim tilaveti ile dualar edilir, Fatiha okunur ve meclis dağılırdı.⁶⁹

1.2.2. İlmî Şahsiyeti

Mahmud Kemal Bey, kardeşi Ahmed Tevfik'le beraber bir yandan resmî eğitimlerine devam etmiş, bir yandan da Mehmed Akif'in babası İpekli Hoca Mehmed Tahir Efendi ve Trabzonlu Hoca Hüseyin Hüsnü Efendi'nin derslerine devam etmiştir. Bunun yanında gerek İstanbul'da gerekse babasının görevi icabı taşrada gittikleri şehirlerde âlimlerin, ediplerin, irfan sahibi kişilerin meclislerinde bulunmuş, sohbetlerine katılmıştır. Tüm bu eğitim süreci ve kendisinin gayreti, kitaplara olan merakı İbnülemin'in ilmen ve fikren kemale ermesini sağlamıştır. İbrahim Alaeddin Gövsa'nın "*merak ve gayreti ile kendini yetiştirenlerdendir*" ifadesiyle İbnülemin'in çalışkanlığını ifade etmektedir.⁷⁰ Yakın arkadaşlarından Kâzım İsmail Gürkan, "*Tanyanlar onu yaşayan tarih olarak dinlerlerdi; yürürken tarihimizin bir parçası, edebiyatımızın bir hülasası geçiyor sanırdınız. Görüşürken kendinizi son yüzyılımızın içinde bulurdunuz; ciltler yığını eserlerinin dışında daha nice vakaların, tertip ve tahlilleri mahfuzatında yer almış bulunduğunu hayretle öğrenirdiniz. Devrimizin en salahiyetli (Şairler tezkiresi) yazan olduğundan kimsenin tereddüdü kalmamıştı. Yurdumuzda kendi kendini yetiştiren adama, mübalağasız, bir misal vermek isterseniz ondan daha mükemmelini bulmağa imkân yoktur*"⁷¹ şeklinde ifade ederek ilmî yönünün ne denli güçlü olduğunu vurgulamaktadır. Yine Hüseyin Vassaf, "*Meşâyih ve ulemâ-yı kiramdan, şeyhülislamlardan, urefâ-yı ricâl-i fihamdan, şuarâ-yı benamdan birçoklarının konağa gelerek hem-sohbet olduklarını ve ulûm-i zâhire vü bâtınaya ve eslâfın bıraktıkları âsâra dair cereyan eden vâkıfâne ve müdekkikane mübahaseye şahit olanlardanım.*"⁷² diyerek İbnülemin'in ilim ve şair erbâbıyla hem-sohbet olabilecek bilgi ve birikime sahip olduğunu göstermektedir.

⁶⁹ Vassaf, **Kemâlü'l-Kemâl**, s.141-144.

⁷⁰ İbrahim Alaeddin Gövsa, **Türk Meşhurları Ansiklopedisi**, Yedigün Neşriyat, İstanbul, 1946 s.187.

⁷¹ Gürkan, "Üstad İbnülemin'e Dair", **Hoş Sada**, s.XXXV.

⁷² Vassaf, **Kemâlü'l-Kemâl**, s.147.

Mahmud Kemal Bey, ömrü boyunca ilmî meselelerle ilgili müracaatları reddetmemiştir. Tanıdığı veya tanımadığı insanlar yanına gelir veyahut tezkire yazarak soracağını sorardı. İbnülemin de derhal cevabını verirdi. Bilmediği bir soruyla karşılaşır da “Bilmiyorum. Fakat filan kitaba müracaat edilse aranılan bulunur zannederim” diyerek gerekli yönlendirmeyi yapardı. Sorulan soruya özenle cevap verirken araya girene yahut dikkatli şekilde dinlemeyene de “biliyorsan niçin soruyorsun” şeklinde haşlamaktan da geri durmazdı.

Konağındaki kütüphanesinde mühim kitaplar, önemli tarihi evraklar, eski gazete koleksiyonları bulunmaktaydı. “İlim, mâl-ı umûmidir” diyerek kendisine müracaat edenlerin kütüphanesinden istifade etmelerine müsaade ederdi. Çünkü kendisi “Hayru’n-nâs men yenfa’u’n-nâs” [İnsanların en hayırlısı insanlara faydalı olandır] sırrına mazhar olmuş bir zattır. Bu sebeple evi için yakın çevresi “Dârü’l-Kemâl” olarak adlandırmaktaydı.

Kendisinde büyük bir kitap merakı vardır. Her gün memuriyetine giderken Sahaflar Çarşısı’na uğrayarak bir iki saatini kitap karıştırmakla geçirmeyi en büyük zevk kabul ederdi. Bu şekilde topladığı kitaplarla ve babasının kitaplarıyla büyük bir kütüphane oluşturmuştur. Lakin bu kütüphane büyük felaketslere uğramıştır. Henüz Mahmud Kemal Bey doğumundan önce Mercan’daki konakta 1864’te bir yangın çıkmış ve kütüphane mahvolmuştur. Yeniden oluşturulan kütüphane 1911 yılındaki bir başka yangında konak ve kütüphanenin bir kısmı yanmıştır. Asıl felaket 1919-1922 yılları arasında Fransız askerleri tarafından konağın işgali olmuştur. Fransızlar pek çok kitabı yağmalamış, – İbnülemin’in ifadesiyle – nadide yazma eserleri tuvalette kullanmışlardır.

İlmî hayatında kendisini en çok meşgul eden konu şüphesiz ki tarih olmuştur.⁷³ İslam ve Osmanlı tarihini, İslam büyüklerinin, devlet ricalinin, çeşitli

⁷³ Tarihçiliği ve tarih anlayışı hakkında Kâzım İsmail Gürkan şunları söylemektedir: “İbnülemin, milli tarihimize hürmetkar, tarihi şahsiyetlere, (büyük) tanıdığı geçmişlerin hatıralarına vefakar ve terbiyeli idi. Yakın tarihte onun ölçüleri ve ammenin kanaati ile pek iyi not almamış marufları istihza ile iktifa, ehemmiyet derecesine göre de tenkit ve teşhir eder, fakat büyük ve bilhassa namuslu tanıdıklarının veya büyük mevkiler işgal etmiş olanların, hatta unvanlarının noksan söylenmesine bile müsamaha etmez, tehzile kalkanları sustururdu: Bir defa (Abdülhamid) dediğini duymadım, kusurlarını söylemiş ve yazmış olmakla beraber her defasında (Sultan Abdülhamid-i sani) derdi. Onun dilinde (Gazneli Mahmud) yoktur, (Mahmud-ı Gaznevi) vardı; bu muhafazakar unvanı ile ancak o şahsiyeti ifade ettiğine inanıyordu. Bir defa (Eyüp) dememiştir, o büyük şahsiyet (Ebu Eyyub-el-Ensari Hazretleri) idi.” Bkz. Gürkan, “Üstad İbnülemin’e Dair”, **Hoş Sada**, s.XL.

meslek guruplarına mensup meşâhirin hayatlarını ve eserlerini şüphesiz ki en iyi bilenlerin başında gelmektedir.⁷⁴ Hafızasının kuvvetli olması, büyük bir kütüphaneye sahip oluşu, gerek babasının görevi icabı çevresinin geniş oluşu ve konağındaki sohbet meclisleri sayesinde ulema, üdeba ve şuara ile tanışmış olması gerekse otuz seneyi aşkın Babıali'deki görevi esnasında oluşturduğu yakın çevre bilgi ve birikimini daha da güçlendirmiştir. Özellikle Babıali'de bulunduğu müddetçe devletin yaşadığı siyasi ve idari safhaları bütün gizli ve sırlı yönleriyle gördüğünden edindiği malumat oldukça fazla ve pek kıymetlidir.⁷⁵

Tarih eserlerini tarafsız bir yaklaşımla yazdığını Hasan Âli Yücel “*Üstad, bazılarının dediği ve zannettiği gibi önüne gelene çatan, kendine alaka göstermeyi uluorta tenkid ve tezyif eden bir insan değildi. Belki aile ve kurbiyet bağıyla bağlı olduklarına karşı haksız davrandığı olmuştur. Fakat umûmiyetle, bilhassa eserlerine koyacağı hükümlerde çok dikkatli ve ekseriya bîtaraf.*”⁷⁶ şeklinde ifade ederken çalışmalarındaki titizliği hakkında ise Kâzım İsmail Gürkan, “*İbnülemin tarihçi ve edip olarak çok namuslu adamdır: Bir vakayı yazarken, varsa vesikasını koyar, yoksa onun hakkındaki çeşitli rivayetleri sıralar, hadiseyi didikler, bazen hükme vasıl olur ve yerine göre de hükmü açıkta bırakır. (Çalışkan adam)ın bu emsali nadir bulunur tipi, mesaisinde günlerce, aylarca bir ifadenin, bir hikâyenin, bir metnin peşinde didinmiş ve yorulmuştur.*”⁷⁷ yorumunu yapmaktadır. Yılmaz Öztuna, “*Tafsilat ve teferruat verdiği önem, psikolojik tahlillerindeki isabet, şahısları değerlendirme ölçüsü, verdiği bilginin tenkidî değeri gibi özellikler batılı büyük biyografların yazılarını andıracak derecede hayret vericidir.*”⁷⁸ sözleriyle biyografliğini ön plana çıkartırken İbrahim Alaeddin Gövsa “*Üç yüz sene evvelki insanlardan bahsederken sanırsınız ki, yarım saat önce onların meclisinde idi. Yalnız hüviyetlerini, lehçe ve kıyafetlerini ve menkıbelerini değil, isterse hususiyetlerini*

⁷⁴ Yılmaz Öztuna, bu konuda şu yorumu yapmaktadır: “*Bibliyografya ve biyografya alanlarında eski tabirle “âlim-i küll” idi. Bilmediği, görmediği, incelemeye değeri yoktu. Tanımadığı, hayatını öğrenmediği Osmanlı devlet, ilim ve sanat adamı da mevcut değildi. Bunlardan herhangi birini sordunuz mu, hemen bütün şeceresini ezbere söylerdi. Şüphesiz 19. asır Osmanlı sosyal ve dâhili tarihinin en büyük mütehassısı idi.*” Bkz. Yılmaz Öztuna, **Türk Tarihinden Portreler**, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2010, s.263.

⁷⁵ Vassaf, **Kemâlî'l-Kemâl**, s.146-160; Gürlek, **İbnülemin Mahmut Kemal İnal**, s.468.

⁷⁶ Yücel, “*Üstad İbnülemin Mahmud Kemal İnal*”, **Hoş Sada**, s.XXIII.

⁷⁷ Bkz. Gürkan, “*Üstad İbnülemin'e Dair*”, **Hoş Sada**, s.XXXVII.

⁷⁸ Öztuna, **Türk Tarihinden Portreler**, s.263.

mahremiyetlerini, hatta dedikodularını da nakledebilir."⁷⁹ sözleriyle arkadaşı İbnülemin Mahmud Kemal Bey'in üslûbuna dair malumat vermektedir.

1.2.3. Edebi Şahsiyeti

Hüseyin Vassaf, İbnülemin'in edebî şahsiyetiyle ilgili şunları söylemektedir: "*Mahmud Kemal Bey, edebiyat dünyasında ayrı bir yeri vardır. Eski ediplerin hayatlarını, eserlerini, mesleğini, felsefesini araştırmış, onların aynası olmuştur. Kendisi de ediptir. Bir edipte bulunması gerek özellikler kendisinde toplanmıştır.*"⁸⁰

İbnülemin'in edebiyat ve yazı dünyasına girişi şiir vasıtasıyla olmuştur. Mehmed Akif ile birlikte erken yaşlarda ilk nazım denemelerinde bulunmuştur. Şekil ve içerik bakımından yaşadığı dönemdeki yenilik arayışlarının aksine eski şiir tarz ve üslûbunda manzumeler yazmıştır. O dönemdeki ünlülerin şiirlerine nazireler söylemekten pek hoşlanmıştır. Zaman zaman "Nâlânî" mahlasını kullanmıştır. Şiirlerinde kullandığı tek tema aşk idi. Epey şiir yazmış olmasına rağmen bunlara pek önem vermemiştir. Dağınık halde bulunan bu şiirleri *Mevzun Sözler* adıyla bir araya getirdiyse de bastıramadı. Tahir Selam'ın bir gazelinin görebildikleri iki beytine arkadaşlarıyla birlikte on dokuz nazire söylemişler ve bunları *Gülzâr-ı Nezâir* adı altında toplamıştır. Ayrıca İbnülemin, tarihi ve biyografi türü eserlerinde, fikir yazılarında konuyu anlatırken arada kendi kaleminden çıkan beyit ve dörtlükleri yazmayı da pek severdi.⁸¹

Mahmud Kemal Bey, kardeşi Ahmed Tevfik, Mehmed Akif, Hersekli Arif Hikmet ve diğer arkadaşlarıyla beraber idaresini ele aldıkları edebiyat ve fikir dergisi *Resimli Gazete*'yi çıkartmış, burada pek çok makale kaleme almıştır. Bu dönemlerdeki kalem faaliyetleri fikrî yönü kadar edebî yönünü de geliştirmekte, roman ve hikâye yazmaya da itmektedir. Daha çok hissi konular seçerek gözyaşı döktürecek konular seçen İbnülemin, *Sabih*, *Rahşan* ve *Bir Yetimin Sergüzeşti* adlı edebî eserleri meydana getirmiştir.⁸²

İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın ilmî ve edebî şahsiyetinden bahsederken evinde topladığı daha çok "pazartesi geceleri" olarak nam salan sohbet meclislerini

⁷⁹ Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, s.187; Gürlek, *İbnülemin Mahmut Kemal İnal*, s.468.

⁸⁰ Vassaf, *Kemâlü'l-Kemâl*, s.162.

⁸¹ Akün, "İbnülemin", *DİA*, s.252.

⁸² Gürlek, *İbnülemin Mahmut Kemal İnal*, s.141.

de anmak gerekir.⁸³ İbnülemin'e babasından, babası Emin Paşa'ya da Yusuf Kâmil Paşa'dan intikal eden bu gelenek, evlerini müzik, beste, şiir, edebiyat, tarih, hat, fikriyat, felsefe, tasavvuf ve ilahiyatın konuşulduğu bir meclis haline getirmiştir.⁸⁴

Sohbet gecelerinde Mercan'daki konağa gelen misafirler evin içerisine girmeden önce ayakkabılarını çıkarırlardı. Herkese terlik verilirdi. Öncelikle akşam namazı cemaatle kılınırdı. Daha sonra yemek yenilir, kahve içilir, yatsı namazına kadar sohbet edilirdi.⁸⁵ Yatsı namazı da cemaatle kılındıktan sonra saz faslı başlardı. Burada hareketli müzikler çalınmaz, oyun oynanmazdı. Uygun olmayan hareket ve tavırlarda bulunulmazdı. İstanbul'un en güzel şarkı söyleyen, en güzel çalgı çalan kişileri gelir; eski besteler, nakışlar, semailer, şarkılar okunur; sazlar çalınırdı.⁸⁶

Bu sohbet meclislerinde bulunan farklı mesleklere mensup pek çok kişi katılırdı. Vüzeradan, vükeladan, ulemadan, şuaradan, üdebadan olmak fark etmeksizin meslekleri farklı da olsa o gece yaşadıkları duygu birbirine oldukça yakındır. Kâzım İsmail Gürkan, bu sohbet gecelerinden şöyle bahseder: *“Her pazartesi akşamı yatsı vakti başlayan toplantılarının yemekli zamanına ben yetişemedim. Babadan kalma bir miras halinde 50 yıl devam etmiş olan bu toplantılarda pek çok maruf simalar geçmiştir. Gecesinde ziyaretine gidenlere bir İstanbul efendisinin yüksek terbiyesi ile hürmet etmekle beraber mutlaka gösterdiği yerde oturması gerektiğini ihtar eder, ikramda kusur etmez, lakin musiki esnasında veya sohbet meyanında işi hafife almağa yeltenenleri azarlamaktan da asla çekinmezdi. Güzel olan, onu bilenlerin bu azarlamalardan gocunmayışları idi.”*⁸⁷ Muzaffer Esat Güçhan ise evin fiziki görünümüne ait *“Geniş tahta bir merdivenden çıktığımız, duvarlarında fesli, sarıklı eski büyük adamların irili ufaklı fotoğrafları*

⁸³ Pazartesi gecelerine dair Naci Sıral, şu beyiti söylemektedir: *“Hânendegân-ı üdebâ saf beste meclisine; İbnülemin faslı denir her pazartesine”*. Bkz. Gürlek, **İbnülemin Mahmut Kemal İnal**, s.454.

⁸⁴ Taha Toros, İbnülemin'in Mercan'daki evleri için *“Bu konak biyografî, tarih ve edebiyat alanında tek profesörü olan bir akademiydi”* yorumunu yapmaktadır. Bkz. Toros, **Mazi Cenneti**, s.32.

⁸⁵ Sohbetlerde çeşitli meselelerde toplananlara konferans niteliğinde bilgi ve birikimi aktarırdı. Kâzım İsmail Gürkan, İbnülemin'in söz ustalığına dair şu duyguları paylaşmaktadır: *“O ne müthiş konuşma kudreti idi! Bir defasında fasılasız yedi saat konuştuğunu bilirim. Sathi bir görüş için devrin ve dehrin dedikodusunu yapar gibi olduğu zaman bile öğretici idi. Hâsılı hiciv, tariz, istihza, dil kavgası, bazen de kalem kavgası Mahmud Kemal'in şahsiyetini (nev'i şahsına münhasır) hale getirmiş ve bu unsurlar teker teker onun derisine girmiş, ayrılması imkânsız bir halde yaşı ile birlikte artmışlardı.”* Bkz. Gürkan, *“Üstad İbnülemin'e Dair”*, **Hoş Sada**, s.XLIII.

⁸⁶ Vassaf, **Kemâlî'l-Kemâl**, s.166-167.

⁸⁷ Gürkan, *“Üstad İbnülemin'e Dair”*, **Hoş Sada**, s.XXXIX.

asılı. Duvarları tavana kadar irili ufaklı talik, nesih, sülüs... yazı levhaları ile tamamıyla örtülmüş.” bilgilerini aktardıktan sonra pazartesi gecelerine dair şu bilgileri vermektedir: “Çalınan parça bitince, bir iki ahtan sonra, bestekar hakkında bilgiler veriyor, hikâyeler anlatıyor ve bu, ekseriya uzayan hikâyeler esnasında, hep kendisinin hayranları olan gönüllü sazendeler sigaralarını içmek ve biraz dinlenmek fırsatını buluyorlar. Arada Üstadın tatlı tarizleri, hatta tekdirleri, çalanları, konuşanları veya çıkıp girenleri bulup haşlıyor. Bu arada çay geliyor. Dibinde bir yığın halinde toz şekeri duran su bardaklarına doldurulmuş çay, büyük bir tepsi içinde getiriliyor ve herkese dağıtılıyor. Yine bir fasıl ve tekrar sohbet; daha doğrusu Üstadın, ortaya atılan bir isim veya bir söz üzerine başlayan ve suya düşen bir taşın etrafında yaptığı halkalar gibi gittikçe genişleyen ve bazen kendisinin de ilk konuyu unutup “neden bahsediyorduk?” diye sorduğu, isimlerin, şahısların, hadiselerin kendi görüşüne göre yaptığı tahliller birbirlerini kovaladığı, uzun bir konuşmaya giriyor. Nihayet musiki faslı Kuran-ı Kerim’den okunan bir Aşırı ve Fatıha ile sona eriyor. Artık dağılma zamanı gelmiştir. Çalanlar, okuyanlar ve misafirlerden büyük bir kısmı kalkıp Efendi Hazretlerinin elini öptükten ve iltifatlarına nail olduktan sonra gidiyorlar.”⁸⁸

1.2.4. Siyasi Şahsiyeti

İbnülemin, kendi dönemindeki sadrazamların, vükelanın, vüzeranın, meşâhîr-i islâmiyyenin, ulemanın hususî meclislerinde bulunur, onları da kendi meclisine davet ederdi. Bu zatlara karşı riyakârane hal ve davranışlarda bulunan dalkavuklara rastladığında sabredemez, onlara gereken dersi verirdi. Devlet adamları nezdinde yeri

⁸⁸ Güçhan, “Bazı Hususiyetleri ile İbnül Emin Mahmut Kemal İnal”, **Hoş Sada**, s.LVII. Güçhan pazartesi geceleri yapılan musiki geceleri dışındaki sohbet gecelerine dair şu bilgileri vermektedir: “İbnülemin’in sohbetine, asıl bize veya Kâzım’lara gece oturmasına geldiği zamanlar doyum olmazdı. Akşam yemeğine veya ramazan ise iftar sofrasına oturulur. Sütün veled-i zinası dediği ve hiç sevmediği peynir gözünden uzak bir yere konurdu. Çorbayı sevmez ve ısrar edildiği zaman söylenerek birkaç kaşık içerdi. Eti hemen daima iyi çiğneyebileceği şekilde, köfte şeklinde yerd. Sebzelerle arası pek hoş değildi. Yalnız enginarı severdi. Böreğe ve tatlılara ve bilhassa kadayıf cinslerine ve kaymağa hüsn ü teveccühü çoktu. Meyveleri ve bunlardan bilhassa muzı severdi. Yemekten sonra başka bir odada akşam namazını kılar ve ondan sonra koltuğuna yerleşirdi. Bu gece sohbeti kış gecelerinde en az beş altı saat sürerdi. Evindeki toplantıların aksine, bayanların da katıldığı bu toplantılarda kendisinin tanıdıklarından ve kendisini sevenlerden başka kimse bulunmadığı için İbnülemin bütün samimiyetiyle açılırdı. Saatlerin nasıl geçtiğini kimse anlamaz; Üstadın hafızası, cevval zekası, nüktedanlığı, hazır cevaplığı hepimizi kendisine hayran eder, arada bir yaptığı espriye kendi de tatlı ve zarif bir tebessümle gülümserdi. Ufak bir şeye hemen kızar ve büyük küçük, kim olursa, paylardı.”Bkz. Güçhan, “Bazı Hususiyetleri ile İbnül Emin Mahmut Kemal İnal”, **Hoş Sada**, s.LVII-LVIII.

geldikçe doğru bildiğini söylemekten, hakkı savunmaktan hiçbir vakit çekinmemiştir. Haksız durum karşısında gıyaben konuşmayı çirkin görerek ilgili kişinin yüzüne karşı doğruyu söylemekten geri durmamıştır.⁸⁹ Hasan Âli Yücel, İbnülemin'in cesaretli kişiliğiyle ilgili şunları söylemektedir: *“Mahmud Kemal bir “er kişi” idi. Sözüünü kimseden sakınmaz. Allah’tan başka hiçbir kudrete bel bükme, beşeri zaafların çoğundan kurtulmuş zillet nedir bilmez. Haktan başka her şeye kafa tutmuş, geleneklere bağlı, mert, dostlarına sadık... Hâsılı kuvvetli bir Müslümandı. Kısacası, adamdı. Etrafımızda tam bu vasıfların tersine yaşayan insanları görüp de ona ve onun gibilere hürmet duymamak başlı başına bir küfür olur. Çünkü küfür, hakkı kabul etmemektir.”*⁹⁰ Haksızlık karşısında özünü esirgemediği gibi gerektiğinde taşın altına elini koymaktan da çekinmezdi. Ayrıca taşraya giden valilerden, mutasarrıflardan gelen müracaatlara hiçbir menfaat beklemeden hürmet gösterir, yardım etmekten geri durmazdı. Hüseyyin Vassaf, bu özelliğine dair *“Mahmud Kemal Bey, amir değil hatta maiyete bile hürmet etmek fikr ü meslekinde bulunanların ileri gidenlerinden”* olduğunu söylemektedir.⁹¹

Devlet ricali karşısında doğru bildiğini söylemekten, hakkı savunmaktan çekinmemesi sadrazamların, müsteşarların kendisine hürmet göstermesini beraberinde getirmektedir. İbnülemin Mahmud Kemal Bey, sadrazamlar ve müsteşarlar tarafından gördüğü ilgiyi ve iltifatı çekemeyen fesatçılar, hasetçiler ve cahiller her dönemde kendisinin aleyhinde konuşmuşlardır. Dedikodularına, fesatlarına hız verdikleri dönemlerin bir tanesi de Damat Ferit Paşa'nın sadarete gelişiyle olmuştur. İbnülemin'in İttihatçı sadrazam ve müsteşarların akıl hocası olduğunu, onlarla düşüp kalktığı için işinin başında durmadığını ileri sürüyorlardı. İbnülemin bu fesatçılara karşı şöyle bir açıklama yapma zorunluluğunda kalmıştır: *“Bu fesatçılar hiç düşünmemişler akıl hocası olan bir âdem on üç buçuk sene az bir maaşla kalem müdürlüğünde kalır mı? Daha büyük memuriyetlere ulaşmaz mı? Ayrıca gelen her hükümet onu görevinde tutup, hakkında gerekli saygıyı ve hürmeti*

⁸⁹ Haluk Y. Şehsuvaroğlu, 15 Haziran 1957 tarihli *Cumhuriyet* gazetesindeki yazısında İbnülemin'in bu özelliğiyle ilgili olarak *“Sadrazamların, vezirlerin huzurlarında en ciddi bahislere karışan, fikirlerini samimiyet ve cesaretle söyleyen bir şahsiyet olmuştur.”* ifadesini kullanmaktadır. Bkz. Gürlek, **İbnülemin Mahmut Kemal İnal**, s.449.

⁹⁰ Hasan Âli Yücel'in 25 Mayıs 1957 tarihli *Cumhuriyet* gazetesindeki yazısı. Bkz. Gürlek, **İbnülemin Mahmut Kemal İnal**, s.445.

⁹¹ Vassaf, **Kemâlü'l-Kemâl**, s.193.

gösterir mi? Fesatçılarda, hasetçilerde akıl olsa zaten fesatçılık, hasetçilik yapmazlar, kindar olmazlar.”⁹²

İbnülemin’i ve ailesini yakından tanıyan herkes bilir ki ne Mahmud Kemal Bey, ne babası ne de kardeşleri hiçbir zaman ikbal sahibine, hiçbir partiye ve hiçbir cemiyete bağlanmamışlardır. Onlar her devirde vicdanlarının sesini dinleyerek haktan ve adaletten ayrılmayarak resmî görevlerini yerine getirdiler. Namuslu bir hayatı yaşamayı en büyük fazilet kabul ederek herkese adaletle ve samimiyetle muamele ettiler. Bu sayede her hükümetin, her cemiyetin ve her sınıfın saygısını ve güvenini kazandılar.⁹³

1.3. ESERLERİ

Seksen altı yıllık ömrüne büyük küçük hacimli elliye yakın eser sığdıran İbnülemin, ilim dünyasına büyük katkılar sunmuştur. Erken yaşlarda şiir yazmaya başlayan İbnülemin, basın hayatına girmesiyle ilk makalelerini yazmış, akabinde ilk eserlerini kaleme almıştır.

Mahmud Kemal İnal’ın yazı ve basın hayatına girişi gazetelerde yayınladığı makaleleriyle olmuştur. İlk basılı yazısı 27 Şubat 1890’da *Tarik* gazetesinde 19 yaşında iken yayınladığı “Ömr-i Beşer” adlı makalesidir. Bu tarihten itibaren altmış yedi yıl boyunca kalemini elinden düşürmeyen İbnülemin, hemen hemen bütün ömrü boyunca not alan, belge toplayan ve yazan bir kalem erbâbı olmuştur. *Tarik*, *Mürüvvet*, *Asır*, *Mütalaa*, *Beyanü’l-hak* ve *Tercüman-ı Hakikat* başta olmak üzere pek çok gazete ve dergide yazılar yazmıştır. Ayrıca Mehmed Akif, Yenişehir Fenerli Hüseyin Haşim, kardeşi Ahmed Tevfik, Halil Edib ve Ispartalı Ağlarcazade Hakkı’nın katılımlarıyla neşrettikleri *Resimli Gazete*’de pek çok makale yayınlanmıştır. Bu arada ahlâk, terbiye, iktisat ve musiki gibi farklı konularda da makale yazmıştır.⁹⁴ Yazdığı bu makaleleri *Sa’y-ı Beşer* ve *Kemâl-i Makal* adlarıyla farklı kitaplarda topladıysa da her iki eseri de bastıramamıştır.⁹⁵

⁹² İbnülemin, “Kendime Dair”, **Son Asır Türk Şairleri**, s.2158.

⁹³ Gürlek, **İbnülemin Mahmut Kemal İnal**, s.80.

⁹⁴ İbnülemin yazdığı makalelerin çokluğuyla ilgili olarak “*Dine, ahlâka, hikmete, edebiyata, tarihe ve sair maddelere dair yazdığım makaleler ve yurdun her tarafından mektuplarla sorulan meselelere verdiğim cevaplar bir araya toplansa beş altı büyük cilt vücuda gelir.*” demektedir. Bkz. İbnülemin, “Kendime Dair”, **Son Asır Türk Şairleri**, s.2174.

⁹⁵ Akün, “İbnülemin”, **DİA**, s.252.

1.3.1. Yayınlanmış Eserleri

1.3.1.1. Hülâsa-i Zirâat

H.1308/M.1890 yılında yayınlanmıştır. İlk olarak makale şeklinde yayımlandıktan sonra aynı yıl içerisinde kitap haline getirilmiştir. Eserde ziraat, hayvancılık, tarım ürünlerinin bakımı, üretimi ve kalitesi konularını ele almıştır. Toprak bakımının iyi olması durumunda üç kat daha fazla ve verimli olacağını iddia etmiştir. Ayrıca babasının Kozan mutasarrıfı iken Çukurova’da numune çiftliği kurarak bir pilot bölge olmak üzere uyguladığı fennî usullerle aldığı olumlu sonuçları da eserinde açıklamaktadır. Bu eser Maarif Nezareti’nin izniyle Cemal Efendi Matbaası’nda basılmıştır.

1.3.1.2. Ahlâk

H.1308/M.1890-1891 yılında yayınlanmıştır. Maarif Nezareti’nin izniyle Mahmut Bey Matbaası’nda basılmıştır. *Tercüman-ı Hakikat* ve *Mürüvvet* gazetelerinde yazdığı makaleleri topladığı küçük hacimli bir kitaptır.

1.3.1.3. Ravzatü’l-Kemâl

H.1308/M.1890-1891 yılında Maarif Nezareti’nin izniyle Mahmut Bey Matbaası’nda basılmıştır. Hayat-ölüm, fikr-i insan, akıl, ilmin fazileti, âdab, Cud ve Seha, Ketmü’l-esrar, itab gibi konularda deneme tarzı yazılmış yazılardan meydana gelmektedir.

1.3.1.4. Eser-i Kâmil Paşa

1891 yılında Maarif Nezareti’nin izniyle Kasbar Matbaası’nda basılmıştır. Kitapta Yusuf Kâmil Paşa’nın kısa bir hal tercümesi (s.7-26) verildikten sonra Yusuf Kâmil Paşa’nın bazı resmî yazıları, elde kalan resmî ve hususî mektupları ve şiirleri verilmektedir.⁹⁶

⁹⁶ Bu eserin içeriğindeki yazılar Yusuf Kâmil Paşa’ya aittir. İbnülemin Mahmud Kemal babasından intikal eden Kâmil Paşa’ya ait mektup ve yazıları derleyip toplayarak *Eser-i Kâmil Paşa* adıyla yayınlamıştır. Lakin bu eserin İbnülemin’in Kâmil Paşa’nın hayatını anlattığı başka bir eseri gibi görülmesi yanlıştır. Hatta İbnülemin’in hayatı ve eserlerine dair yapılan tez çalışmalarında *Eser-i Kâmil Paşa* ile *Kemâlü’l-Kâmil* adlı eserin aynı eser olduğuna dair verilen bilgiler dahi vardır. Bu sebeple bu iki eserin birbirinden farklı olduğunu belirtmek yerinde olacaktır.

1.3.1.5. Hülâsa-i Ticâret

H.1309/M.1891-1892 yılında Kasbar Matbaası'nda basılmıştır. Gazetede “Ticaret ve Erbâb-ı Ticaret” adlı makalesi yayınlandıktan sonra bu eserini neşretmiştir. Eserde Servetin Mahiyeti, Kıymet ve Rağbet, Ticaret ve Erbâb-ı Ticaret, İtibar-ı Mal, Emniyet Ahit Şirketinin Menfaati gibi konuları altı ayrı bölümde bahsetmiştir. Eserinde ticaretin insanların refah ve saadetindeki yeri ve ülkenin kalkınmasındaki rolü meselesini işleyerek ticaretin ülkede ilerleme ve gelişmesi hakkında düşünce ve tekliflerini açıklamaktadır.

1.3.1.6. Menâfiu's-Savm

H.1309/M.1891-1892 yılında Maarif Nezareti'nin izniyle Kasbar Matbaası'nda basılmıştır. Ramazan ayı ve oruç ibadeti hakkında bilgi vermektedir. Orucun Kadir Gecesi'nin, Teravih Namazı'nın faziletlerini ve faydalarını anlatmıştır.

1.3.1.7. Sabih

Roman türünde yazdığı eseridir. Namık Kemal'in *Cezmi* adlı tarihi romanı örnek olarak yazmıştır. 1895-1896 yıllarında Selanik'te çıkarılan *Asır* gazetesinde beş aydan fazla bir sürede tefrika halinde yayınlamış, daha sonra Maarif Nezareti'nin izniyle 1899'da kitap şeklinde Selanik'te *Asır* Matbaası'nda basılmıştır. Sabih'in çok fazla rağbet görmesi üzerine “*tarihe müstenid hikâye değil, adeta ihtilâlnâmedir. İntişârı efkâr-ı umûmiyeyi teşvik eder*” şeklindeki jurnal üzerine bütün baskıları toplatılarak yaktırılmıştır.

Romanda Halife Velid b. Abdülmelik'in gözdesi Sabih'in yüksek bir vazife verilip yanına gönderildiği Horasan Valisi Kuteybe b. Müslim'in Asya içindeki fetihlerine katılarak gösterdiği büyük yararlılıklarla süren maceralarını ve ideal yolunda başına gelenler anlatılır. İbnülemin'in *Sabih* adlı eserinde ahlâkî ve fikrî meziyetlerle donattığı kahramanın şahsında kendisine benzeyen özellikler hissedilmektedir.

1.3.1.8. Bir Yetimin Sergüzeşti

Aralık 1896-Şubat 1897 tarihleri arasında *Mütalaa* dergisinde tefrika halinde yayınlanmıştır. Tür bakımından roman ile büyük hikâye arasında kalan bu eserde

yetim bir çocuğun akrabaları tarafından ellerinden her şeyi alınarak annesiyle birlikte sefalet içine sürüklenirken iyiliksever bir insanın onlara sahip çıkması ile nasıl mesut bir hayata kavuştukları hissi duygular içerisinde anlatılmıştır. Kitap halinde basılmamış olup el yazması İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'ndedir (nr.2615).

1.3.1.9. Rahşan

Asır gazetesinde Ağustos 1897-Mart 1898 tarihleri arasında tefrika halinde yayınlanan bu roman, devrin gözyaşı edebiyatına yeni ve çok kuvvetli bir örnektir. Sadece zenginliğe değer veren bir anne ve babanın kızları Rahşan'ı sevdiğinden vazgeçirip paralı biriyle evlenmeye zorlamanın nasıl bir son getirdiğini acıklı sahnelerle yazan İbnülemin, bu eserinde Sadrazam Said Paşa'nın kızıyla evlenme ümitlerinin hayal kırıklığıyla son bulmasından gelen üzüntüsünü hissettirmektedir.⁹⁷

İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın eserleri arasında şüphesiz ki biyografi türünün ayrı bir yeri vardır. Yaşadığı devirde ve çevresinde bulunan insanların teker teker hayata gözlerini kapaması, geçmiş zaman ve tanınmış simalara duyduğu merak kendisini biyografi ve dolayısıyla tarih sahasına yöneltmiştir. 1897 yılında tertibine başladığı *Hutû-ı Meşâhir Mecmuası* ile biyograf özelliği iyiden iyiye kendini göstermeye başlamıştır. Bu hacimli deftere geleceğe yadigâr ve hatıra olmak üzere zamanın tanınmış şahsiyetlerinden el yazıları ile duygu ve düşüncelerinden bazı şeyler yazmalarını istemiştir. Bu çalışması hiç kuşkusuz o şahısların hal tercümelerini yazarken işe yarayacak başlıca malzeme olacaktır. Biyografi alanında yazdığı ilk ciddi çalışmalarından biri 2 Aralık 1898'te *Resimli Gazete*'deki *Meşâhir-i Osmaniye* adlı makalesidir.⁹⁸

1.3.1.10. Kemâlü'l-Hikme

Şair Hersekli Arif Hikmet Bey'in hayatını anlattığı eseridir. Yakın dostu olan Arif Hikmet Bey'in henüz hayattayken yazdığı bu eseri basit bir hayat hikâyesi değildir. İbnülemin, "*Arif Hikmet Bey'in terceme-i hâl-i resmîyesi değil, terceme-i*

⁹⁷ Akün, "İbnülemin", *DİA*, s.252-254.

⁹⁸ İbnülemin, bu makalesinde fikir hayatı ve kültürümüzde eksikliğine ehemmiyetle dikkatleri çekmek, bu hususta zihinlerde bir yanış meydana getirmeye çalıştığı biyografi yazıcılığına ne derece ihtiyacımız bulunduğunu, hal tercümesi alanındaki eser ve yazıların kendi kültürümüz yönünden ne gibi rolleri olduğunu etraflıca açıklamaktadır. Bkz. Akün, "İbnülemin", *DİA*, s.254.

hâl-i husûsîyesidir” dediği ve Arif Hikmet Bey’in ölümünden yedi ay önce kendisine gösterdiği ve kontrolünden geçirdiği bu eserinde Hersekli’ye dair hatıraları ve dostlarının onun hakkındaki görüşlerine de yer vermiştir. Arif Hikmet Bey’in ölümünden iki buçuk ay sonra tamamladığı bu eser önce *Tercüman-ı Hakikat*’te tefrika halinde yayınlanmış, daha sonra 1911’de basılarak İbnülemin tarafından Donanma Cemiyeti’ne bağışlanmıştır.

1.3.1.11. Kemâlü’l-İsme

Zamanın en salâhiyetli ve en geniş bilgili biyografi otoritesi sayılan tarihçi Fındıklılı İsmet Efendi’nin menakıbını anlattığı eserdir. Hayatta iken pek çok defa otobiyografisini istediği halde hayatta iken “tercüme-i hâli yazılanların fazla yaşamayacağı” inancında olan İsmet Efendi, bu teklifi her defasında reddetmiştir. Fakat İbnülemin Mahmud Kemal, gerek gözlemlerine dayanarak, gerekse kendisini konuşturarak tuttuğu notları İsmet Efendi’nin ölümünü takip eden iki gün içerisinde tertipleyerek eserini 15 Aralık 1904’te tamamlamış, Ruşen Matbaası’nda 1912’de bastırmıştır.⁹⁹

1.3.1.12. Kâmil Paşa’nın Sadâreti ve Konak Meselesi

Abdurraman Şeref Efendi’nin *TOEM*’in 16 Ağustos 1910 tarihli sayısındaki “Fuad Paşa Konağı Nasıl Maliye Dairesi Oldu?” başlıklı yazısındaki iddialarını¹⁰⁰ cevaplandırmak üzerine yazdığı risaledir. İbnülemin, bu iddiaları ortaya koyduğu delillerle çürütmektedir. Eser, Mahmud Bey Matbaası’nda H.1328/M.1910-1911’de basılmıştır.¹⁰¹

⁹⁹ İsmet Efendi hayatı boyunca pek çok kabristan dolaşmış, pek çok tarihî eser incelemiş ve ünlülerden çok kişiyle görüşmüştür. Mezar taşı okumak için büyük güçlüklerle katlanır, en ücra köşelerdeki kütüphaneleri açtırır ve oralarındaki eserleri incelemeye çalışır. Devrinde “ayaklı kütüphane” diye anılan İsmet Efendi’ye İbnülemin, “kâmûs-ı meşâhîr” unvanını vermiştir. Detaylı bilgi için Bkz. Abdülkadir Özcan, “İsmet Efendi, Fındıklılı”, *DİA*, C. 23, İstanbul, 2001, s.139-140.

¹⁰⁰ Abdurrahman Şeref Efendi, Fuad Paşa’nın sarayın Babıalı üzerinde gittikçe artan nüfuzunu kırmak için kendi istifasıyla birlikte Âli ve Yusuf Kâmil paşaların da istifa edip Abdülaziz tarafından vaki olacak sadaret teklifini hiçbirinin kabul etmeyerek hükümdarı bazı hususları kabul etmeye zorlamak üzere yapmış oldukları ahde vefasızlık ile, Yusuf Kâmil Paşa’nın kendisine teklif olunan sadareti hemen kabul ettiği ve daha sonra Fuad Paşa’nın Beyazıt’ta inşa ettirmekte olduğu konağın Abdülaziz tarafından elinden alınarak Maliye Nezâreti’ne verilmesinde onun teşvikinin rolü olduğunu söylemektedir. Bkz. Akün, “İbnülemin”, *DİA*, s.258.

¹⁰¹ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Abdurrahman Şeref Efendi’nin iddialardan birincisinin esaslılığını Ziya Paşa’nın *Verâset Mektupları*, Ebüzziya Tevfik’in *Yeni Osmanlılar Tarihi*, Cevdet

1.3.1.13. Şeyhülislâm Yahya Divânı ve Mukaddimesi

İbnülemin, Âsâr-ı Müfide Kütüphanesi heyetine üye olduğu dönemde hazırladığı bu çalışmada hiç baskısı yapılmamış olan Yahya Efendi'nin divanının farklı nüshaları karşılaştırarak bir metin hazırlamış, ayrıca Şeyhülislam Zekeriyazade Yahya Efendi'nin hayatı ve şahsiyeti hakkında o zamana kadar yapılmış en geniş çalışma olan bir mukaddime yazmıştır. 1916'da tamamladığı bu çalışmada hangi nüshaları kullandığını belirtmemesi büyük bir eksiklik olmakla beraber yaptığı bu çalışma döneminde ilgi ve takdirle karşılanmış ve 1916'da Matbaa-i Amire'de basılmıştır.

1.3.1.14. Hersekli Arif Hikmet Bey Divânı ve Mukaddimesi

İbnülemin, buraya yazdığı mukaddimesi, daha önceden yazdığı *Kemâlî'l-Hikme*'nin değişik bir tertiple ve bazı ilave ve çıkarmalar sonucu yazılmış yeni halidir. Arif Hikmet Bey'in daha önceden kendisine basılması için vasiyet ettiği diğer eserlerini de içine alacak şekilde bir külliyyat düşünülmüş, bu külliyyatın birinci eseri olarak 1916'da divan yayınlanmış, fakat devamı gelmemiştir.

1.3.1.15. Leskofçalı Galib Bey Divânı ve Mukaddimesi

Şairin biyografisiyle beraber divanı 1917'de Matbaa-i Amire'de yayınlamıştır.

1.3.1.16. Evkaf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin Tarihçe-i Teşkilâtı ve Nüzzârın Terâcim-i Ahvâli

Evkaf müessesesini çeşitli yönlerden tetkik edip buna göre eserler hazırlamakla görevlendirilmiş encümenlerden "terâcim-i ahvâl" komisyonu başkanı olan İbnülemin, aynı komisyonda Hüseyin Hüsameddin (Yasar) ile birlikte eseri kaleme almıştır. Nezaretin tarihçesine dair olan kısmı Hüseyin Hüsameddin, hal tercümelemi kısmı ise İbnülemin tarafından yazılmıştır. İlk Evkaf Nazırı el-Hac Yusuf

Paşa'nın *Ma'ruzatı* ve Mehmed Süreyya'nın daha sonra yazmış olan *Tarih-i Süreyya*'sı ile Mabeyinci Atıf Bey'in *Hatıra-i Atıf*'ından nakillerle ortaya koyarken ikinci iddiayı da bu vakaya Yusuf Kâmil Paşa'nın mühürdarı sıfatıyla bizzat şahit olan babası ve Fuad Paşa'nın torunları Hikmet ve Reşad beylerin tanıklıklarına dayanarak Yusuf Kâmil Paşa'nın seciyesi, devlet adamı sıfatıyla çeşitli vesilelerle gösterdiği dürüst tutum bakımından yürüttüğü tahlillerle beraber çürütmektedir. Bkz. Akün, "İbnülemin", *DİA*, s.258.

Efendi'den nazır vekili Musa Kâzım'a kadar gelen kırk sekiz evkaf nazırının biyografisinin bulunduğu bu eser, konuyla ilgili ilk çalışmadır. H.1335/M.1917 yılında Evkaf-ı İslâmiyye Matbaası'nda basılmıştır. Kitap Nazif Öztürk tarafından Vakıflar Dergisi'nde tefrika halinde yeni harflerle neşredilmiştir.¹⁰²

1.3.1.17. Tuhfe-i Hattâtîn Mukaddimesi

İbnülemin, Müstakimzade Süleyman Efendi'nin hayatı ve eserlerine dair geniş bir mukaddime yazdıktan sonra *Tuhfe-i Hattâtîn* adlı eserin tenkitli metnini hazırlamıştır. Hazırladığı bu çalışma İstanbul'da 1928'de Devlet Matbaası'nda basılmıştır. Eski harflerle basılan son eser olması bu esere ayrı bir özellik katmaktadır. Mustafa Koç tarafından yeni harflerle neşredilmiştir.¹⁰³

1.3.1.18. Menâkıb-ı Hünerverân Mukaddimesi

Türk Tarih Cemiyeti Külliyyatı içerisinde yayınlanmak üzere İbnülemin Mahmud Kemal, Gelibolulu Mustafa Âli'nin hayatı ve eserleri hakkında genişçe bir mukaddime yazdıktan sonra eserin tenkitli metnini hazırlamıştır. Eser 1926'da Matbaa-i Amire'de neşredilmiştir.

1.3.1.19. Türklerin Arap Harflerini Tanzim ve İhya Etmek Suretiyle İlme ve Medeniyete Hizmetleri

İbnülemin'in bu eseri, Türk Tarih Tetkik Cemiyeti tarafından *Türk Tarihinin Ana Hatları* serisi içinde hazırlaması istenmiş, bu serinin “müsveddeleri” gurubunun on ikinci eseri olarak 1932'de basılmıştır. İbnülemin bu eserinde Arap harfli yazının doğuşu ve gelişmesini, yazı çeşitlerini, Arap yazısının Türklerin elinde ulaştığı yüksek sanat seviyesini, hat sanatına Türk devletlerinin ve hükümdarlarının katkılarını ele almıştır.

1.3.1.20. Son Asır Türk Şairleri (Kemâlü'ş-Şuarâ)

Fatin Efendi'nin *Tezkire-i Hâtimetü'l-eş'âr (Fatin Tezkiresi)*'na zeyl olarak hazırladığı bu eseri, şairler tezkiresi içerisinde en mükemmeli olmuştur. Eserde

¹⁰² Nazif Öztürk, *Vakıflar Dergisi*, S.XV, Ankara, 1982, s. 88-99; **a.g.e.** S.XVI, Ankara, 1982, s. 31-42; **a.g.e.** S.XVII, Ankara, 1983, s. 61-78; **a.g.e.** S.XVIII, Ankara, 1984, s. 43-59; **a.g.e.** S.XIX, Ankara, 1985, s. 61-89.

¹⁰³ Mustafa Koç, *Tuhfe-i Hattâtîn*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2014.

1800'lü yıllardan – eserin basıldığı – 1941 tarihine kadar yaşamış olan şairlerin hayatını kaleme almıştır. İbnülemin'in tarih olarak eserini 1800'lü yılların başlarına kadar indirmesi, 1855 yılında kalan *Fatin Tezkiresi*'nin bir devamı olmadığını da göstermektedir. 2352 sayfalık bu büyük eser 575 şairin biyografisini içermektedir. Ayrıca eserin 4. cildinde “Kendime Dair” başlığı altında kendi hayat hikâyesini yazmıştır. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, eserine *Kemâlî's-Şuarâ* adını verse de Türk Tarih Encümeni'nde bulunan üyelerin isteği üzerine eserin isminin *Son Asır Türk Şairleri* olması kararlaştırılmıştır. Bu büyük eserin ilk üç cüzü Türk Tarih Encümeni tarafından Devlet Matbaası'nda basılmıştır. Lakin Türk Tarih Encümeni'nin ilga edilmesinden sonra eserin basımını hiçbir resmî kuruluş üstlenmeyince devamı basılamamıştır. Beş yıllık bir aradan sonra dönemin milletvekilleri Hakkı Tarık Us ve Hasan Âli Yücel'in şahsi gayretleriyle eserin geri kalan cüzleri 1938'den itibaren basılmaya başlanmıştır. Nihayetinde 1930-1942 yılları arasında on iki cüz halinde eserin basımı tamamlanmıştır. Daha sonra Milli Eğitim Basımevi tarafından 1969'da dört cilt halinde, yine 1988'de Dergah Yayınları'nda da 4 cilt halinde basılmıştır. Son olarak Atatürk Kültür Merkezi tarafından neşredilmiştir.¹⁰⁴

1.3.1.21. Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar (Kemâlî's-Sudûr)

İbnülemin Mahmud Kemal'in eserleri denildiği zaman akla ilk geleni ve en gözde eseri şüphesiz ki *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*'dır. Sadrazamların biyografilerine dair ilk büyük eser Osmanzade Ahmed Taib'in *Hadîkatü'l-Vüzerâ* adlı eseridir. Daha sonra bu esere pek çok zeyl yapılmış olup sonuncu Ahmed Rifat Efendi'nin *Verdü'l-Hadâik* adlı eseridir.¹⁰⁵ Bu zeylden sonra bu alanda başka bir çalışma yapılmamıştır. Dönemin Milli Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel'in büyük ısrarları üzerine¹⁰⁶ Mahmud Kemal Bey, *Verdü'l-Hadâik*'a zeyl olarak eserini

¹⁰⁴ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri**, 4 Cilt, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1969; aynı eser, 4 Cilt, Dergah Yayınları, İstanbul, 1988; aynı eser, 5 Cilt, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları (Haz. 1. Cilt, Müjgan Cunbur, Ankara, 1999; 2. Cilt, M. Kayahan Özgül, Ankara, 2000; 3. Cilt, Hidayet Özcan, Ankara, 2000; 4. Cilt, İbrahim Baştuğ, Ankara, 2000; 5. Cilt, Ayşegül Celepoğlu, Ankara, 2013).

¹⁰⁵ Detaylı bilgi için Bkz. Abdülkadir Özcan, “Hadîkatü'l-Vüzerâ”, **DİA**, C. 15, İstanbul, 1997, s.22-23.

¹⁰⁶ Hasan Âli Yücel konuyla ilgili olarak şunları söylemektedir: ““*Son Asır Türk Şairleri*” bittikten sonra üstadı ikinci mühim eseri için zorlamaya başladım. İtirazlar mı etmedi, müsvedde halinde olduğunu ileri sürerek tebyiz ve telife hali müsait olmadığını mı söylemedi; nihayet dayanamadı, “*Kemâlî's-sudur*”unu “*Osmanlı Devletinde Son Sadrazamlar*” ismiyle bu aciz dostuna teslim razı

yazmaya başlamıştır. Ahmed Rifat Efendi, Yusuf Kâmil Paşa'ya kadar gelen yirmi dört sadrazamın hayat hikâyesini yazmıştır. İbnülemin de Yusuf Kâmil Paşa'dan itibaren yazmak yerine yedi sadrazam evvelden yani Mehmed Emin Ali Paşa'dan başlayıp son sadrazam Tevfik Paşa'ya kadar otuz yedi sadrazamın biyografisini kaleme almıştır. İbnülemin, sadrazamların biyografilerini yazarken aslında 1852-1922 yılları arasında yaklaşık bir asırlık tarihimizin panoramasını kendisine has üslupla çizmektedir.¹⁰⁷

İbnülemin, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*'ın telifine 1913'te başlamış, 1920'de 681 sayfa olarak tamamlamıştır. Lakin basılması için uzun süre beklemiştir. Nihayetinde Hasan Âli Yücel'in ısrarları üzerine – kendi ifadesiyle – “yeniden yazılmışçasına” elden geçirerek 2192 sayfalık büyük bir eseri meydana getirmiştir. Milli Eğitim Bakanlığı tarafından 1940-1953 yılları arasında on dört fasikül halinde basılmıştır. 1969'da Milli Eğitim Basımevi'nde beş cilt olarak yeni baskısı yapılmış, 1982'de de Dergah Yayınları dört cilt halinde basmıştır. Son olarak 2013 yılında Türkiye İş Bankası Yayınları üç cilt halinde neşretmiştir.¹⁰⁸

İbnülemin, *Kemâlî's-Sudûr* olarak düşündüğü eserin ismini dönemin zihniyetine yabancı gelmesi üzerine *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*'a çevirmek zorunda kalmıştır. Otuz üç yıl boyunca Babıali'de memurluk yapması ve Yıldız Sarayı evrakının tanzim ve tasnif işini üstlenmesi böylesine kıymetli bir eserin

*oldu. Eseri neşre başlayınca o zamanın siyasi çevrelerinde kapalı açık hayli tenkide maruz kaldım. İmlası kendine mahsus, ifadesi terkipli, üslup eski; böyle eseri ne diye Maarif hesabına bastırıyormuşum? Bu tarihi eserin müellifiyle beraber bir tarih olduğumu anlatmaya çalıştım. Anladılar mı bilmem. Fakat baskıya devam ettirdim. Bu kitap, üstadın subjektif görüşlerinden ayrılmamak şartıyla da çok mühimdir. Gördüklerini ve işittiklerini naklettiği sayfalar, ibretle, dikkatle okunmaya değer. Topladığı vesikalar, anlattığı menkıbeler, yarının tarihçilerine zengin ve çok kere emniyetli bir kaynak olacaktır”. Bkz. Yücel, “Üstad İbnülemin Mahmut Kemal İnal”, **Hoş Sada**, s.XXV.*

¹⁰⁷ Kâzım İsmail Gürkan, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar* için şu yorumu yapmaktadır: “*Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar* adlı büyük eseri iç içe, girift, ne hikâyeler, ne nüktelerle doludur. Topladıklarını uzun uzun ve cidden kendine has üslûbu ile anlatırken mesela yüz sene evvelki bir hadiseyi bazen bir istihza ile tenkit ettiği, hiciv ve tehzile çok kaçan telmihlerle süslediği görülür. Yazısı ile hususî tahkiyesi o kadar samimi bir surette bağdaşmışlardır ki, okurken İbnülemin'in sesini de duyar ve yüzünü de görür gibi olursunuz. Böylece, beyaz üstündeki bu siyah satırlar İbnülemin'in ta kendisi olur! Sadrazamın kahveye arpa karıştırdığını, bir diğeri ise evinde güzel yemekler yediğini ehemmiyetle kayd ve zikreşi evvela bu küçük unsurların şahsiyeti yaptığına inanışının ifadesidir.” Gürkan, “Üstad İbnülemin'e Dair”, **Hoş Sada**, s.XXXVII.

¹⁰⁸ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar**, 14 fasikül, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1940-1953; aynı eser, 5 Cilt, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1969; aynı eser, 4 Cilt, Dergah Yayınları, İstanbul, 1982; aynı eser, 3 Cilt, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2013.

vücuda gelmesini beraberinde getirmiştir. İbnülemin, eserinde bildiklerini ve duyduklarını sadece aktaran kişi konumunda kalmayıp kaynakları, rivayetleri eleştiri süzgecinden geçiren, mevcut bilgileri gerekli muhakemeye tabi tutan titiz bir tarihçi olarak hareket etmiştir.

1.3.1.22. Son Hattatlar (Kemâlî'l-Hattâtîn)

Müstakimzade Süleyman Sadettin Efendi'nin *Tuhfe-i Hattâtîn* adlı eserini geniş bir mukaddime ile hazırladıktan sonra bu büyük eserinin devamını gelmediğini gören Mahmud Kemal Bey, bu esere zeyl olarak eserin telif tarihi olan 1760'dan 1953'e kadar gelmiş geçmiş hattatların hayatlarını yazmıştır. Eserinde on biri kadın 329 hattatın hayatı anlatılmaktadır. Eserinin girişinde hattatlara dair yazılan eserleri kısaca tanıtmaktadır. Daha sonra kaleme aldığı hattatları, hat yazdıkları yazı türlerine göre (Sülüs, Nesih ve Celi Hattatları, Talik Hattatları... gibi) sınıflandırmış ve bu hattatlara ait örnek hat çalışmalarıyla da eserini süslemiştir. İki yüzyıla yakın hat sanatının geldiği noktayı görme ve hat geleneğini devam ettiren sanatçıları tanıma açısından eşi bulunmaz nitelikte bir eserdir. Bu eşi bulunmaz eser, 1955 yılında Maarif Basımevi'nde 839 sayfa halinde basılmıştır. 1970'de Milli Eğitim Basımevi'nde ikinci baskısı yapılmıştır. Eserine önceki eserlerine kıyasla *Kemâlî'l-Hattâtîn* demesine rağmen dönemin şartlarına uygun olarak *Son Hattatlar* adıyla basılmıştır.

1.3.1.23. Hoş Sadâ Son Asır Türk Musikişinasları

Elli yıl boyunca konağındaki musiki geceleriyle Türk musikisini en derin duygularla hisseden ve musiki içerisinde hayatını devam ettiren İbnülemin, bu sanatı yıllarca ayakta tutan sanatçıların biyografilerini yazmayı kendisine mesele edinmiştir. Şeyhülislam Ebû İshakzade Esad Efendi'nin *Atrâbü'l-Âsâr* adlı musikişinaslar tezkiresine zeyl mahiyetinde eser yazmak isteyen İbnülemin, eserin kaldığı 1785'ten bu yana gelmiş musiki erbâbının biyografilerini yazmaya koyulmuştur. 1937'de eserinin mukaddimesini yazsa da araya *Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar* ve *Son Hattatlar*'ın girmesi eserin tamamlanmasını engellemiştir. Hasan Âli Yücel'in teşviki üzerine ilerlemiş yaşına rağmen son bir gayretle eserini

yazmaya koyulmuştur.¹⁰⁹ Tüm gayret ve çalışmalarına rağmen eserini tamamlamaya ömrü vefa etmemiştir. Eserini baştan 128 sayfalık kısmını hazırlamış, devamını getirememiştir. *Hoş Sada*'nın tamamlanması ve basılması noktasında Hasan Âli Yücel'in büyük katkısı olmuştur.¹¹⁰ Nihayetinde İbnülemin'e eseri tashih etmesinde yardım eden Yenişehirli Avni Bey'in oğlu Mevlevi Avni Aktuç tarafından İbnülemin'in dağılmış haldeki notlarına ve vesikalarına bakılarak, başka kaynaklardan da bilgiler katılarak eser tamamlanmıştır.¹¹¹

¹⁰⁹ İbnülemin'in bu çalışmaları esnasında yanında bulunan Avni Aktuç şu hatırayı aktarmaktadır: “Üstad, Üniversite'deki kütüphanesine sıcağa, soğuğa bakmadan muntazaman saat ikide gelirdi. Ekseriyetle yolda karşılaşırdık. Meşhur siyah torbası elinde, yavaş yavaş yürür, arada sırada etrafına hiddetle bakar; herkesten tâzim bekler. Yanına yaklaşır, kandilli bir temennadan sonra, sol gerisinden takip eder, ne söyleyecek, nasıl hiddetlenecek diye helecanlar geçirirdim. Bir iki dakika yürür, bir şey söylemezdi; sonra birdenbire “Bana bak. Ben bu işten bıktım usandım...” Hangi işten bıktığımı sormağa lüzum yoktu. O, her şeyden usanmış, bıkmıştı, ama bunların hepsi birer mukaddeme idi. Hakikatte o, hiçbir şeyden usanmaz, muntazam çalışırdı. Aman Beyefendi neden usandınız, neden üzülüyorsunuz, diyecek olsam, hiddetlenmiş gibi bir iki adım yürür: “Neden olacak, her şeyden bıktım, senden de bıktım... Sen zaten başıma belâ oldun... Bugün katiyen okuyamam... Başka işlerim var... Hele o Hasan Âli yok mu... Bu eserleri başıma o musallat etti. Bütün bu kitapları başıma o sardı... Hoş Sadâ'nın kâğıtları geldi mi? Gelmez, daha gelmez, bilirim... Ben bu işten vazgeçtim.” Nihayet kütüphanenin kapısının önüne gelir, cebinden anahtarı çıkarır, kâtime verir, evvelâ kendisi girer, sonra biz girerdik. ... İşe başlamamız saat üçü bulurdu. Kitabın orijinal nüshasını kütüphaneden alır, ben okurdum, o tashih ederdi; ara sıra herhangi bir metne bakmak için not almak icabetsen orada mebzulen bulunan kağıtlardan birini alıp yazarken derhal müdahale eder, eski bir prova kâğıdının boş kalmış yerini bana uzatır: “Buna yaz, o kağıda yazık değil mi? Günahdır; ona daha mühim şeyler yazılır, israf haramdır.” Bu, israf haramdır düsturu onun yegâne bağlandığı bir umde idi. Vakfiyesinin belîğ şهادeti ışığında buna inanmak lazımdır. Serveti olduğu halde her türlü mahrumiyetlere katlanırdı; onun emeli ferdin değil, cemiyetin saadeti idi. O, ferde pek az şey verdi; lakin cemiyete her şeyini bırakmaktan geçinmedi.” Yücel, “Üstad İbnülemin Mahmud Kemal İnal”, **Hoş Sada**, s.XXXII.

Kâzım İsmail Gürkan da Hoş Sada'nın yazımı sırasında İbnülemin hakkında şunları söylemektedir: “Yazılması yarım kalan bu son eseri (*Hoş Sada - Son Musikişinaslar*)ın notlarını tamamlamak için hayatının son yıllarında yaşlı, hasta haliyle kütüphanelerde, mezarlıklarda dolaştığını yakinen biliyorum. Bestekârı bilinmeyen bir şarkının sahibini meydana çıkarmak veya bir iki türlü söylenen ve çalınan güfte ve bestelerin aslını tevsik etmek için bıkmadan, üşenmeden, yorulmadan başvurmadığı kaynak kalmamıştı, İbnülemin bu işlerde septik idi; tek bir ifadeye, bir tarihe inanarak onu hemen gerçek diye almağa yapısı müsait değildi. İşte bu titiz, münekkîd, hakikati arayan ruh haleti onu hem yoruyor, hem de meşgul ediyordu. Resmî vazifelerden çekilip (verim) devrine geçtiği zaman kendisine laubalîyane “Nasıl vakit geçiriyorsunuz?” diye soranlara hiddeti de ondan geliyordu. Geçirecek vakti var mıydı ki?.. Ve bu da bir hakikat idi.” Gürkan, “Üstad İbnülemin'e Dair”, **Hoş Sada**, s.XXXVII.

¹¹⁰ Hasan Âli Yücel, yarım kalan bu eserin devamı için şunları söylemektedir: “Üstad. hayatında bu kitap için nasıl bana ve temsil ettiğim Kültür Yayınlan İş Limitet Şirketine söz vermiş ve sözünü hasta halinde bile tutmuşsa biz de onun bu son yadigarını bitirmeye öylece ahdetmiş demektik. Merhumun yeğeni Selma Akay'a ve muhterem öğretmen Nihat Akay'a müracaat ettim. Müracaatımı iyi karşıladılar ve müsveddeye dair ne varsa vereceklerini vaat ettiler.” Yücel, “Üstad İbnülemin Mahmud Kemal İnal”, **Hoş Sada**, s.XXXI.

¹¹¹ Avni Aktuç eserin yazılması ve tamamlanmasıyla ilgili şu bilgileri vermektedir: “İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın Tanburi Cemil Bey maddesine kadar sekiz forması basılan Hoş Sadâ adlı eseri,

İbnülemin'in Türk kültürüne sunduğu bu son eseri 1958'de Türkiye İş Bankası tarafından İstanbul'da Maarif Basımevi'nde basılmıştır. Eserin ilk kısmında Hasan Âli Yücel, Kâzım İsmail Gürkan, Ahmed Hamdi Tanpınar, Muzaffer Esat Güçhan, Avni Aktuç'un İbnülemin Mahmud Kemal İnal hakkında yazdıkları yazıları ve İbnülemin'in vasiyetnamesi bulunmaktadır.¹¹²

1.3.2. Yayınlanmamış Eserleri

1.3.2.1. Feyz-i Cevad

Sadrazam Ahmed Cevad Paşa'ya ithafen 1894 yılında yazdığı eserdir. Eserinde askerlik, savaş ve savaş tarihiyle ilgili konulara ağırlık vermiş, adalet anlayışı yönünden İslam medeniyetinin Batı'ya üstünlüğü, ülkeler arasındaki

üstadın vefatı ile durmuştu. 1785 tarihinden sonra gelen musikişinasların hal tercümelerini bir araya toplayan bu eserin ikmali tarafıma havale edildiğinden, derhal faaliyete geçtim. Evvelâ biraderzadesi ve yeğeni Selma Hanımefendiye'ye müracaat ettim. Hasan Âli Yücel'in aracılığıyla Mercan'daki evinde bulunan sandıklar dolusu pejmürde evrak arasında araştırmalar yapmama izin verildi. Hoş Sada'ya ait çıkacağı tahmin ettiğimiz vesikaları araştırmak için damadı Nihat Akay'la Mercan'daki konağına gittik. Üstadın her zaman oturduğu odanın kapısını açan Nihat Bey ile bir toz deryasına daldık. Yiğınlar halinde kağıtlar, kırık kalemler, yerlerde kırık fincanlar, ilâç şişeleri, bir sürü hırdavat... Oturduğu kanepenin üstüne atılmış yırtık defterler, hemen hemen her tarafı yazılmış, boş yeri olmayan kağıtlar, basılmış eserlerine ait prova kolonları, resimler, gazete kupürleri, torba torba sararmış, türlü boyda kâğıtlar, takvim kenarlarına yazılmış notlar. Üstadın odasından üç gün çalışmak suretiyle toplayabildiğimiz vesikaları tasnif etmek sırası geldi. Musikişinaslara ait bulabildiğimiz notları alfabetik sıra ile zarflara koymak istedim. İstedim ama ilmî bir şekilde bu tasnif kabil olamadı; çünkü bir ufak kağıdın üzerinde üç kişiye ait not vardı. Udi Şekerci Cemil Bey'i yazmağa başladım; resim yoktu, yalnız, resmin bulunduğu gazete ve mecmuaların isimlerini zarfın bir kenarına not etmişti. Aradık, bulduk. Sıra büyük Dede'ye gelmişti. Elimize geçen defterlerin birinde Dede'ye ait ancak bir sahifelik yazı vardı. Lâkin Dede bir sahifelik mi idi? Hakkında kitaplar yazılması icap eden bu musiki dehâsına bir sahife mi verecek idik? Acaba başka defterler ve kâğıtlar arasında tafsilât var mı idi? Hiç birisinde tatmin edici bir yazıya, esef olunur ki, tesadüf edemedim. Artık diğer kaynakları taramak lâzım geliyordu. Kim bilir, üstad belki Dede'yi hâfızasından yazacak idi. Lâkin o hafıza artık mevcut değildi. Rauf Yekta Bey'in Esatizi Elhani ile kütüphanelerimizdeki yazma şarkı mecmuaları vesair kaynaklar imdada yetişti. Üstad birçok bestekârları yazmamıştı. Mesela Ahmed Rasim Bey'i yazmamıştı. Eser alfabetik olduğu için ben de yazamadım. Allah nasip eder de ikinci cildi yazılacak olursa, yazılmamış bestekârlar ile mevlüthanlar, naatgûlar, icrakârlar, hanendeler, âyinhanlar da oraya konulur. Hoş Sadâ'ya dair tertip edilip bitmiş müsveddeye tesadüf edilmeden cesaretle başladığım ve hazırlıksız bulunduğum bu eserde tafsilatıyla yazılmış bestekârlara da tesadüf edilecektir. Onlar şahsen tanıdığım bestekârlardır. Eksik de olsa büyük bir himmetin mahsulü olan bu eserde Üstadın ruhunu bir daha taziz eder, kendisine Allahtan rahmetler dilerim.”

Yücel, “Üstad İbnülemin Mahmud Kemal İnal”, **Hoş Sada**, s.XXXI-XXXIII.

¹¹² İbnülemin, “Kendime Dair”, **Son Asır Türk Şairleri**, s.2176-2178; Akün, “İbnülemin”, **DİA**, s.257-262 Gürlek, **İbnülemin Mahmut Kemal İnal**, s.164-404; Muhittin Öztürk, **İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın Hayatı ve Eserleri**, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1996, s.94-120.

anlaşmazlıkların devletler hukuku bakımından çözümlenmesi, savaş hukuku, harp esirlerinin hukukî ve insanî statüsü, diplomasi, mütareke ve sulh prensipleri gibi konularla; insan saadeti, cihad, vatan, asker kavramları üzerinde durmuştur. “Tarih-i Askerî-i Osmâniyyeye Bir Nazar”, “Devlet-i Osmâniyye”, “Osmanlı Askeri” başlıklı bölümleri ise esere tarihî bir renk verir. Kitap İbnülemin’in “Cihâdiye” manzumesiyle sona ermektedir. Eseri çok beğenen Cevad Paşa, İbnülemin’i rütbe terfisiyle ödüllendirmiştir. Cevad Paşa’ya takdim edilmiş olan müellif nüshası İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi’ndedir (Cevad Paşa, nr.512).

1.3.2.2. Nûrû’l-Kemâl

Yeni Osmanlılar Cemiyeti kurucularından “Reji Komiseri” olarak tanınan Yusuf Paşazade (Menâpirzade) Nuri Bey’in hayatının anlatıldığı eserdir. Nuri Bey’in günlük yaşayışı, ev hayatı, güzel huyları, iyilikseverliği, unutkanlığı, ihmalkarlığı, dağınıklığı gibi olumlu ve olumsuz yanları birlikte verilmiştir. “Nuri Bey’in hatırasını gelecek nesillere aktarmak, bu saf ve yüksek ahlâklı insanı onların tanıyabilmesini sağlayabilmek sorumluluğunu duyarak kaleme aldığını” belirten İbnülemin, Nuri Bey’in ölümden üç hafta sonra 5 Ağustos 1906’da tamamlamıştır. Jurnal edilme ve kitap bastırma korusunun olduğu bir dönemde Yeni Osmanlılara üye olan Nuri Bey’in cemiyet Avrupa’daki faaliyetlerine ve orada üyelerle birlikte geçen hayatına dair birkaç anekdottan başka bir şeye yer verilmemiştir. Bu yazma esere ait İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi’nde iki nüsha vardır. Bu nüshaların birisi babası Mehmed Emin Paşa (nr.3159), diğeri ise kardeşi Mehmed Selim (nr.3054) tarafından yazılmıştır.¹¹³

1.3.2.3. İzzü’l-Kemâl

Babası Emin Paşa’nın elli yıllık dostu Ferit Paşazade Ahmed İzzeddin Bey’in hayatını anlattığı eseridir. Ahmed İzzeddin’in vefatından sonra on iki gün içerisinde yazarak 5 Eylül 1908’de tamamlamıştır. Ahmed İzzeddin Bey, Şura-yı Devlet, Dâhiliye ve Tanzimat Dairesi başkanlıkları gibi görevlerde bulunmuştur. Ahmed İzzeddin Bey’in yüksek faziletlerini ahlafa göstermek için yazdığını söyleyen

¹¹³ Bu eser, Şemseddin Şeker Bey tarafından yeni harflerle neşredilmiştir. Bkz. Şemseddin Şeker, **Sadık Bir Muhalif Yeni Osmanlılardan Menâpirzâde Nuri Bey ve İbnülemin’in Nûrû’l-Kemâl’i**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2012.

İbnülemin'in bu eserinin iki nüshası bulunmakta olup her iki nüsha da İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'ndedir (nr.3404, nr.3680).

1.3.2.4. Kemâlü'l-Kiyâse fî Keşfi's-Siyâse

İbnülemin'in siyasi, idari, hukuki ve tarihi bazı konuları ele aldığı eseridir. 1906-1908 yılları arasında yazdığı bu eser beş ana bölümden ve bu bölümler de birkaç fasıldan oluşmaktadır. Tarihin lüzumu ve faydası, tarihi eserlerde gerçek ve gerçek dışılık, tarihte gerçek olanın gerçek olmayandan nasıl ayırt edileceği, siyaset ilminin önde gelen konuları ve ilkeleri, devletler hukukunun bazı meseleleri, sefirler ve bunların siyaset ve milletler arası münasebetlerdeki rol ve fonksiyonları, hukuk ve politika bakımından askerlik ve harp konusu gibi meseleler işlenmiştir. Bölümlerin hepsinde misallere ve anekdotlara yer verilmiştir. Bölümlerin başında doğulu veya batılı bir kaynaktan alıntı verilmiş, akabinde bu alıntılar üzerine tahlil, tenkit ve yorum yapılmıştır. İbnülemin'in kaleminden çıkan müellif nüshası İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'ndedir (nr.2479).¹¹⁴

1.3.2.5. Kemâlü's-Safve

Şair Mustafa Safvet Efendi'nin terceme-i haliyle bazı şiirlerini ihtiva etmektedir. Asıl mesleği yorgancılıktır. Ekonomik sıkıntılarla uğraşan Safvet Efendi, o sıralarda vefat eden şair Beranje hakkında Fransa hükümeti ve ahali tarafından gösterilen hürmet, İstanbul gazetelerine de akseder. Safvet, zahirde Fransız şairinin vefatına tarih; hakikatte Osmanlı şairlerinden musibete uğrayanlara mersiye olmak üzere "Beranje başlıklı bir şiir yazar. Bu şiiri Paris'te bir şairin cenazesine gösterilen ihtiramla beş on kuruşluk bir borcu ödemekten aciz ve derdi ihtiyaçla canlı cenaze hükmünde bulunan bir şaire reva görülen tahkirleri tasvir etmektedir. İbnülemin, yetiştiği devirde erbâb-ı kalemden sayılanlar arasında bile derdini şiirle anlatabilecek nadir insan olduğu halde genç bir yorgancının bu denli düzgün bir eser yazabilmesi üzerine hal tercümesini yazmaya ve eserlerini araştırmaya layık gördüğünü

¹¹⁴ İbnülemin'in bu eserine ait iki tez çalışması bulunmaktadır. Bkz. Semra Gökbulut, **İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın Kemâlü'l-Kiyâse Fî Keşfi's-Siyase Eseri Bağlamında Tarihe Bakışı ve Tarihiçiliği**, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2017; Duygu Miyase Şimşek, **İbnülemin Mahmut Kemal İnal'a ait Kemâlü'l-Kiyâse Fî Keşfi's-Siyâse'nin Neşir ve İncelemesi**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, İslam Felsefesi Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2019.

söylemektedir.¹¹⁵ Bu düşüncelerle 1 Temmuz 1913'te bu risaleyi yazmıştır. Müellif nüshası İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'ndedir (nr.3051).

1.3.2.6. Gelenbevî

XVII. asrın ünlü riyaziye ve mantık âlimi Gelenbevî İsmail Efendi'nin biyografisidir. 1 Aralık 1913'te son şeklini verdiği bu eserin müellif nüshası İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'ndedir (nr.3561).

1.3.2.7. Mecmuâ-i Hikâye-i Müntehâbe

İbnülemin'in H.1318/M.1900-1901 tarihinde yazdığı iki hikâyeden oluşan eseridir. Müellif nüshası İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'ndedir (nr.3205).

1.3.2.8. Ru'yetü'l-Kemâl

Eser, İbnülemin'in 7 Haziran 1867 gecesi gördüğü bir rüyayı ihtiva eder. H.1314/M.1896-1897'de kardeşi Ahmed Tevfik'in hattıyla yazılmış bu eser İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'ndedir (nr.3708).

1.3.2.9. Gülzâr-ı Nezâir Olmuşsun

Farsça bir eser olup manzum şeklinde yazılmıştır. Deâvî Nazırı Tahir Selami Bey'le karşılıklı beyitlerin okunduğu bu eser H.1323/M.1905-1906 tarihinde yazılmış olup İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'ndedir (nr.3453).

1.3.2.10. Mûsikî

İbnülemin'in musiki hakkında bilgiler verdiği eseridir. Musikiyle ilgili birtakım terimler üzerinde durmuştur. Müellif nüshası İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'ndedir (nr.3054).

1.3.2.11. Sa'y-i Beşer

İbnülemin, bu eserinde insanın sa'y ve gayretle nelere kavuşabileceğini anlatmaya çalışmaktadır. *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde neşrolunan yazılarının pek

¹¹⁵ İbnülemin "Safvet", **Son Asır Türk Şairleri**, Cüz VII, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1969, s.1570-1571.

çoğunu topladığı bu eseri İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'ndedir (nr.3783).

1.3.2.12. Mektup Müsveddeleri

Fatin Tezkiresi'nde zikredilen pek çok kişiyi birkaç varakla anlattığı bu eseri H.1320/M.1902-1903 tarihinde yazmış olup İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'ndedir (nr.3798).

1.3.2.13. Makālât

İbnülemin'in hayatın önemi, ilmin vazifesi, insana faydalı olmanın önemi gibi pek çok konu üzerine yazılmış çeşitli makalelerinden oluşmaktadır. H.1312-1315/M.1894-1897 tarihleri arasında yazdığı bu eseri İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'ndedir (nr.3345).

1.3.2.14. Kemâlü'l-Makāl

İbnülemin'in çeşitli konularda yazdığı basılmış ve basılmamış olan makalelerini topladığı eseridir. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde (nr.3345) bulunmaktadır.

1.3.2.15. Kemâlü'l-Meşâhîr

Çeşitli meslek mensubu olan bazı kişilerin biyografilerinin yazılı olduğu eseridir. Bu eser İbnülemin'in müstakil bir eseri olmayıp *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*'nda bahsettiği kişiler hakkında (Nef'i, Bayburtlu Zihni, Hafız Müşfik Efendi, vd.) yazıları bulunmaktadır.

Bunların dışında İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri* adlı eserinde "Kendime Dair" başlığı altında yazdığı otobiyografisinde bahsettiği başka eserleri de bulunmaktadır. Bu eserlere ulaşılamamış olup kendi bahsettiği şekliyle isimleri ve içeriği verilmiştir.

1.3.2.16. Vefeyât-ı Ricâl

Yarım asırdan beri vefat eden muhtelif mesleklere mensup bazı zevatın vefat tarihlerinin, nerede medfun olduklarının ve şahıslarına dair bilgilerin bulunduğu eserdir.

1.3.2.17. Kemâlü'l-Letâif

Latif ve zarif fikraların bulunduğu eserdir.

1.3.2.18. Lemeâtü'l-Kemâl

Tasavvufa ait cümleleri içeren küçük bir risaledir.

1.3.2.19. Nâdi-i Şuarâ

Güftü Tezkiresi tarzında yazılmış manzum küçük bir risaledir.

1.3.2.20. Lağvü'l-lüga

Ubeydi Zakânî vadisinde bazı lügatların hezlâmiz manalarını açıklayan küçük bir risaledir.

1.3.2.21. Lübbü'l-lüga

Bazı kelimelerin nükteli, ihamlı manalarını açıklayan küçük bir risaledir.

1.3.2.22. Mevzun Sözlür

İbnülemin'in nadiren yazdığı eski tarzdeki manzumelerin elde kalanlarından bir kısmını içerir.

İKİNCİ BÖLÜM

2. *KEMÂLÜ'L-KÂMİL* ADLI ESERİN İNCELENMESİ

2.1. YAZMA AMACI

İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Kemâlü'l-Kâmil* adlı eserinde “Fâtiha” başlığı adı altında 8 varak (16 sayfa)’tan oluşan uzun bir mukaddime yazmıştır. Bu mukaddimede terceme-i hâl yazmanın zorluklarından, eski biyografi eserlerinin eksik yönlerinden, Paşa’nın terceme-i hâlini yazmaya neden ihtiyaç duyduğundan, Yusuf Kâmil Paşa hakkında kullandığı kaynaklardan bahsetmektedir.

İbnülemin, mukaddimede ilk olarak biyografi yazmanın zorluğundan ve yazılan biyografilerde yapılan hatalardan şöyle bahsetmektedir: Şahısların manevi dünyasını da tasvir edecek surette terceme-i hal yazmak çok zordur. Çünkü terceme-i hal yazarken şahsın en mühim durumundan en ehemmiyetsiz durumuna kadar hayatını çok iyi tedkik etmek gerekmektedir. Şahısların hayatını yazabilmek için kendi döneminde bulunmak gerekir. Lakin aynı dönemde yaşadığımız şahısların özel hayatını tam olarak kaleme alamazken dönemine yetişemediğimiz şahısların hayatını nasıl kaleme alacağız? Önceki tarih ve biyografi yazarları süslü ve gösterişli ifadelerle hayatı yazılan zatın görevlerinden, mertebesinden bahseder, vefatına kadarki resmî hayatını kronolojik olarak kaleme alırdı. Biyografisi yazılan şahsın özel hayatı katiyen kaleme alınmazdı. Bu yazarları biyografi yazarken dikkat edilecek usul ve şartları bilmedikleri için çok da tenkit etmek doğru değildir. Asıl mesele hâlihazırda bu usul ve şartların bilinmesine rağmen Avrupalı çağdaşlar gibi biyografi yazılamamasının nedenini bulmaktır.

Terceme-i hal yazarken pek çok zorluklarla karşılaşmaktadır. Biyografisini yazacağınız kişinin doğum tarihini sorduğunuzda “Bu âdem yaşımı öğrenüp de ne yapacak. Yaşımı çalub da kendi yaşına mı katacak” diye mırıldananlarla, biyografisi yazıldıktan sonra ömrünün de biteceği vehmine kapılanlarla hayatta iken terceme-i hal yazdırmayı mezara girip soruları oradan cevaplamak gibi tepki verenlerle karşılaşmak mümkündür. Bir diğer zorluk da öğrenilen, işitilen malumatın hafızaya güvenerek kayıt altına alınmayışıdır. Bir kişinin öğrendiği malumatın ömrü kendi ömrü kadardır. Kendisi ölünce öğrenilen, işitilen de yok olup gitmektedir. Ayrıca kaydedilmeyen bilgi dilden dile geçtikçe aslını kaybederek hurafata dönüşmektedir.

Bu sebeple pek çok meşâhirin hayatına dair malumat yok olup gitmiştir. Olan bilgiler de teyide muhtaçtır. Biyografi yazımındaki önemli bir sorun ve zorluk da bu meseledir.¹¹⁶ İbnülemin, bütün bu zorluklara rağmen “Bir şey bütünüyle elde edilmezse, tamâmen de terk edilemez” kaidesi gereği biyografi yazmanın tamamen terk edilemeyeceğini, zorluklara ve eksiklere rağmen biyografi yazmanın gerekliliğini savunmuştur.

İbnülemin, Yusuf Kâmil Paşa'nın terceme-i halini yazma sebebini şu şekilde açıklamaktadır: Kendisi faziletli, kemale ermiş, meşhur, büyük devlet adamlarımızdandır. Ayrıca kendisine duyduğum yakınlık, ailemizin velinimetini oluşu, hususî hayatı hakkında herkesten daha çok malumata sahip oluşum bu zatın hayatını anlatan bir eser yazma gibi büyük bir vazifeyi yüklemiştir.¹¹⁷ İbnülemin bu ulu vazifeyi yerine getirirken Paşa'nın hayatına yetişememiş olmasını büyük bir malumat eksikliği olarak görmektedir. Paşa hayattayken kendisinin iki üç yaşlarında olduğunu, bu sebeple ne söylediğini, ne işittiğini, ne gördüğünü hatırlayamadığını da eklemektedir.

Mukaddimesinin son kısmında Paşa'nın hayatını yazarken kullandığı kaynaklardan bahsetmektedir: Paşa'nın yirmi yedi sene mühürdarlığında bulunan babam Mehmed Emin Paşa, terceme-i hal yazmaya yetecek birçok olaya ve duruma şahit olsa da kayıt altına almadığı için pek çok şeyi unutmuştur. Aklında kalanların da kendisinin vefatıyla yok olacağını bildiğimden önceden bu bilgileri bir deftere kaydettim. Paşa'nın dönemine yetişen şahıslardan İstanbul'da bulunanlarla görüşerek, taşrada bulunanlarla haberleşerek gördükleri, işittiklerini sözlü ve yazılı olarak sordum, aldığım malumatı kaydettim. Hemen hemen birbirinin aynısı olan *Tezkire-i Fatin* ve *Verdü'l-Hadaik*'te bulunan resmî hayatına dair bilgileri kullandım. Bazı okumalar ve araştırmalar yaptım. Tüm bunları bir araya getirince bu eser ortaya çıktı.¹¹⁸

İbnülemin Mahmud Kemal İnal, mukaddimesinde son olarak kaleme aldığı eserindeki bilgilerin yazılmadığı takdirde yok olacağını, amacının “*Bir şey bütünüyle*

¹¹⁶ İbnülemin, *Kemâlü'l Kâmil*, s.4-6.

¹¹⁷ İbnülemin, *Kemâlü'l Kâmil*, s.7.

¹¹⁸ İbnülemin, *Kemâlü'l Kâmil*, s.7.

elde edilmezse, tamâmen de terk edilemez” kaidesini yerine getirmek olduğunu, tüm noksan ve kusurlarıyla beraber yazdığı eserinin faidesiz olmadığını belirtmiştir.¹¹⁹

2.2. YAZILIŞ TARİHİ VE YERİ

İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Kemâlü'l-Kâmil* adlı eserinin sonuna bir ferağ kaydı yazmıştır. Bu kayda göre eserin müsveddelerini yazma işini H. 9 Cemâziye'l-evvel 1323 / R. 29 Haziran 1321 / M. 12 Temmuz 1905 tarihinde bitirmiştir. Ayrıca bu müsveddeleri temize çekme işinin de H. 3 Receb 1323 / R. 21 Ağustos 1321 / M. 3 Eylül 1905 tarihinde bittiğini eklemiştir. Bu tarihlerin hemen altında ise eserin yazıldığı yer olarak Yakacık'taki yazlık köşkünü işaret etmektedir.

Eserin ne zaman yazılmaya başlandığına dair bir bilgi yoktur. İbnülemin gibi kılı kırk yaran bir biyografin böylesine hacimli bir eseri kısa sürede bitirmesi elbette ki düşünülemez. Gerek babasından ve babasının dostlarından gerekse Babıali'deki görevi icabı tanıştığı kişilerden işittikleriyle eline geçen arşiv vesikalarının büyük bir titizlikle kaydedildiği düşünülürse epey bir birikim sonucu bu eserin ortaya çıktığı anlaşılacaktır.

2.3. YAZMA NÜSHALARI

Esere ait tek yazma nüshası bulunmaktadır. Bizzat İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın kalemıyla yazılmış olan bu nüsha İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde İbnülemin Mahmud Kemal İnal Koleksiyonu'ndadır (nr.3341).

Eser, 190*113 mm ebatında kahverengi meşin halinde ciltlenmiştir. Kitabın sırtında “Yusuf Paşa” yazılıdır. Kitabın kapağı yıldız çerçevesindedir. Yıldız çerçevenin köşebentlerinde ise motifli süsleme bulunmaktadır. Eser, mavi, beyaz, kahverengi, sarı renklerdeki renkli kağıtlara yazılmıştır. 138 varaktan oluşan bu eserde kullanılan yazı türü rikadır. Genellikle her sayfa on beş satırdan ibarettir. Lakin bazı sayfalarda satır sayısı on beşi geçmektedir.

¹¹⁹ İbnülemin, **Kemâlü'l Kâmil**, s.8; Ayrıca İbnülemin yazdığı eserin hatime kısmında “*fevâidi lâyıkiyla te'mîn edemez ise de hiç yazmamaktan böyle kusûrlu bir terceme-i hâl yazmak elbette mertebe-i evveliyyatta kalır. Ahlâf, risâlemeden istifâde edemezse bile o risâleyi yazmak için gösterdiğim ni'met-şinâslıktan, kadr-dânlıktan müstefîd olurlar da ni'met-şinâslığı, kadr-dânlığı kendisine her şeyde üssü'l-hareket ittihâz ederler. Şübhe yok ki bu da bir fâide-i diğerdır!*” diyerek eserinin faydası hususunda değerlendirme yapmıştır. Bkz. **Kemâlü'l Kâmil**, s.137.

Eserin hem başlangıcında hem de bitişinde dörder sayfa boş bırakılmıştır. Eserin ilk yazılı sayfası iç kapak mahiyetindedir. Akabinde Arapça yazılmış “*Men celle ‘an külli’l-merâtibi kadrehû / Fe-ahsene mâ yuhdâ ileyhi kitâbun*”¹²⁰ yazısı ve Yusuf Kâmil Paşa’ya ait bir resim bulunmaktadır. Tüm bunlardan sonra eser, “Fatihâ” ile başlamaktadır.

Esere ait sayfalar – muhtemelen kütüphane görevlileri tarafından – numaralandırılmıştır. Lakin bu numaralandırmalar esnasında bazı hataların yapıldığı görülmüştür. Bu hatalar şunlardır:

- Sayfa sayısı olarak 36 kullanılmamıştır. Sayfa sayıları 35’ten 37’ye geçmektedir.
- Sayfa sayısı olarak 38 iki kez yazılmıştır. 37’den sonra 38 yazılmış, hemen bir sonraki sayfada 39 yazılacağına tekrar 38 yazılmıştır.
- Sayfa sayısı olarak 57 kullanılmamıştır. Sayfa sayıları 56’dan 58’e geçmektedir.

Metin kısmında tarafımızdan bu hatalar aynen korunmuş olup sayfa sayılarına dair herhangi bir düzenlemeye gidilmemiştir. Bu hatalarla birlikte eser, 138’inci sayfada tamamlanmaktadır.

2.4. MUHTEVASI

İbnülemin Mahmud Kemal İnal’in yazdığı *Kemâlü’l-Kâmil* adlı eser incelendiğinde eserin giriş, iki bölüm ve sonuç kısmından oluştuğunu söyleyebiliriz. Giriş kısmında “Fatihâ” başlığıyla başladığı ve 8 varaktan (1,-8, sayfalar arası) oluşan kısımdır. Bu kısımda biyografi yazmanın zorluklarından, eski biyografi yazarlarının ve eserlerinin eksik yönlerinden, Yusuf Kâmil Paşa’nın biyografisini yazmadaki gayesinden, Paşa’nın hayatını yazarken kullandığı kaynaklardan bahsedilmektedir.

Mukaddimedden sonra eserini yazmaya başlayan İbnülemin, Paşa’nın hayatını anlattığı kısım 126 varak (9,-136, sayfalar arası) tutmaktadır. Bu kısım iki bölüme ayırmak mümkündür. Birinci bölüm olarak adlandıracağımız kısım Paşa’nın resmî hayatının anlatıldığı bölümdür. 30 varaktan (9,-39, sayfalar arası) oluşan bu kısımda Yusuf Kâmil Paşa’nın doğum yeri ve tarihinden başlayarak ailesinden, gençlik

¹²⁰ “Kıymeti bütün mertebelerin üstünde olan kişiye yapılacak hediyelerin en güzeli kitaptır.” manasına gelir.

yıllarından, tahsilinden, memurluk hayatından, devlet kademesinde aldığı görevlerden, Mısır'a gidişinden, Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa ile olan münasebetinden, Zeynep Hanım'la evlenişinden, İstanbul'a geri dönüşünden, İstanbul'daki devlet adamlarıyla olan münasebetinden, Sultan Abdülaziz'e olan yakınlığından, Abdülaziz'in tahtan indirilişinde takındığı tavırdan bahsedilip vefatıyla beraber bu bölüm bitmektedir. Birinci bölüm olarak addettiğimiz son kısımda Abdurrahman Sami Paşa'nın Yusuf Kâmil Paşa'nın hayatını konu alan kasidesi bulunmaktadır. İbnülemin'in eserinde Yusuf Kâmil Paşa'nın resmî hayatıyla ilgili olarak verdiği bilgilerden yola çıkılarak Paşa'nın görev yeri ve sürelerine dair kronolojik bir tablo hazırlanarak ekte sunulmuştur.

İkinci bölüm olarak adlandırabileceğimiz kısım ise Yusuf Kâmil Paşa'nın özel hayatının yer aldığı bölümdür. Toplamda 96 varaktan (39.-136. sayfalar arası) oluşan bu kısım Paşa'nın hayatıyla ilgili önemli bilgileri içermektedir. İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın biyografilerde asıl yazılması gereken kısım olarak gördüğü hususî hayat, biyografisi yazılan şahsın insanî, siyasî, edebî, ilmî, fikrî, dinî gibi tüm yönleriyle bilinmesini, tanınmasını sağlamaktadır. Bu sebeple şahsın hususî hayatına dair ne kadar çok malumat elde edilirse biyografisi de aynı derecede kıymetli olmaktadır. İbnülemin'in Yusuf Kâmil Paşa'nın hayatını yazarken babasının ve Paşa'nın yakın çevresinin anlattıklarını harmanlamış ve ortaya büyük bir eser koymuştur. Paşa'nın hususî hayatına dair başka hiçbir kaynaklarda bulunamayacak bilgiler vermiştir. *Kemâlî'l-Kâmil*'de Paşa'nın dinî ilimler hakkındaki bilgisi, edebî yönünün güçlü olduğu, hafızasının kuvvetliliği, sözünün eri olup sözünü kimseden esirgemediği, yardımseverliliği, büyük bir hayırsever olduğu, vakfettiği hayratları, yüce gönüllülüğü, sokak hayvanlarına dahi gösterdiği merhameti gibi daha pek çok özelliğine dair anekdotlar bulmak mümkündür. Yine bölümün sonunda Yusuf Kâmil Paşa hakkında dönemin şairlerinin yazdığı kasidelerin bazı bölümleri eklenmiştir.

“Hatime” başlığı verilen sonuç bölümünde gelecek nesillerin yazdığı risaleden istifade etmesini ümit ettiğini belirterek bir ferağ kaydı yazmıştır. Bu ferağ kaydında eseri nerede ve ne zaman yazdığına dair bilgiler bulunmaktadır.

2.5. KAYNAKLARI

2.5.1. Sözlü Kaynakları

2.5.1.1. Mehmed Emin Paşa

İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın bu eserdeki en önemli kaynağı şüphesiz babası Mehmed Emin Paşa'dır. Yusuf Kâmil Paşa'nın yirmi yedi yıl mühürdarlığını yapan Emin Paşa, İbnülemin'in ana kaynağı mahiyetindedir. Mehmed Emin Paşa hakkında literatürde yeterli malumatın bulunmayışı hakkındaki bilgileri sınırlı tutmuştur.

Mehmed Emin Paşa 1837 yılında – bugünkü Elazığ'ın ilçesi olan – Keban'da doğdu. Babası Seyyid Mustafa Efendi'dir. Annesi Ayşe Hanım, Yusuf Kâmil Paşa'nın ana tarafından yakın akrabasıdır. İstanbul'da tahsil için bulunduğu esnada 1849'da Mısır'dan dönen Yusuf Kâmil Paşa, kendisini himayesine alarak tahsiline yardım etti. Yusuf Kâmil Paşa 29 Eylül 1852'de Ticaret Nazırı olarak ilk görevlendirilmesinde mühürdarı olarak Emin Bey (Paşa)'i tayin etti. Paşanın vefatına kadar yirmi yedi yıl bu görevi ifa etti. Mustafa Reşid ve Kâmil paşalarla Mısır'a gitti. Meclis-i Vala'da, Şura-yı Devlet'te çeşitli kâtiplik görevlerinde bulundu. Kâmil Paşa ve Zeynep Hanım vefatından sonra geçimini temin için otuz senedir çalıştığı Babıali'yi terk ederek taşraya gitme mecburiyetinde kaldı. 1885 yılında Kozan mutasarrıfı olarak tayin edilen Emin Bey (Paşa) 1887'de azledildi. Uzun süre mazuliyet hali devam etti. 1890'da Amasya'ya, 1891'de Malatya'ya 1893'te Kırşehir'e, 1894'te Denizli'ye mutasarrıf olarak tayin edildi. 1896'da isteği üzerine azledilince on üç sene Yakacık'ta ikamet etti. Son görevi ise Büyükkada mutasarrıflığı oldu. 2 Aralık 1908'de Mercan'daki konağında vefat etti. Merkez Efendi Kabristanı'nda medfundur.¹²¹

Mehmed Emin Paşa, Yusuf Kâmil Paşa'nın yirmi yedi yıl süren mühürdarlığı döneminde pek çok devlet adamını tanıma fırsatını yakalamış, devletin işleyişine yönelik hayatî kararların alınmasına bizzat şahitlik etmiştir. Yusuf Kâmil Paşa dönemine dair duyduğu, gördüğü ve yaşadığı olayları oğlu Mahmud Kemal Bey'e anlatmış, bu sayade *Kemâlü'l-Kâmil* adlı eser ortaya çıkmıştır.

¹²¹ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, "Mehmed Emin Paşa", **Son Hattatlar**, Maarif Basımevi, İstanbul, 1955, s.672-686; Vassaf, **Kemâlü'l-Kemâl**, s.86-96.

2.5.1.2. Abdurrahman Sâmi Paşa

İbnülemin'in babasından sonra sık bahsettiği isimlerin başında 1795-1878 yılları arasında yaşamış olan Sâmi Paşa gelmektedir. Mora'da doğan Sâmi Paşa, Mora İsyanı sırasında babası şehit düşünce ailesiyle birlikte esir düşmüştür. 1823'te esaretten kurtulup Mısır'a gitmiştir. Mehmed Ali Paşa'nın takdirini ve sevgisini kazanmıştır. Mısır'da Yusuf Kâmil Paşa ile birlikte Mehmed Ali Paşa'nın kâtipliğini yapmış, mühim vazifelerde bulunmuştur. 1848'de İstanbul'a gelmiş, vezirlik rütbesine ulaşmıştır. Taşrada çeşitli valiliklerde bulunmuş, 1856'da kurulan Maarif Nezareti'nin ilk nazırı olmuş, 1878'de İstanbul'da vefat etmiştir.¹²²

Edip ve mütefekkir olarak şöhret bulmuş olan Sâmi Paşa'nın Yusuf Kâmil Paşa hakkında söylediği beyitler, anlatılar İbnülemin tarafından eserinde kullanılmıştır. Muhtemeldir ki Sâmi Paşa'nın anlatıları ya babası Emin Paşa tarafından ya da Sâmi Paşa'nın çocukları tarafından kendisine aktarılmıştır.

2.5.1.3. Ali Rıza Efendi

İbnülemin'in sözlü kaynak olarak atıflarda bulunduğu bir diğer şahıs Rıza Efendi'dir. 1815 yılında Bursa'da doğmuştur. Bursa'da hükümet kalemine girerek memuriyet hayatı başlamış, daha sonra İstanbul'a gelerek Sadaret Mektupçu Kalemi'nde görev yapmıştır. Daha sonraları Serasker Mektupçusu, Mabeyn Kâtibi, Evkaf Nazırı, Hazine-i Hassa Nazırı olmuştur. Tanzimat Meclisi, Şura-yı Devlet ve Temyiz Mahkemesi azalıklarında bulunmuştur. 1876'da Ayan Meclisi'ne aza olarak katılmıştır. Bursalı Rıza Efendi, 1905 yılında İstanbul'da vefat etmiş olup Üsküdar'daki Selimiye Dergâhı bahçesinde medfundur.

Rıza Efendi, devlet kademesindeki görevleri münasebetiyle Yusuf Kamil Paşa'yla uzun süre mesai arkadaşlığı yapan, Paşa'yı yakından tanıyan önemli bir devlet adamıdır. Bu sebeple İbnülemin, eserinde Kamil Paşa hakkında Rıza Efendi'nin anlatılarına sık sık başvurmuştur.¹²³

¹²² Gövsa, **Türk Meşhurları**, s.344.

¹²³ Gövsa, **Türk Meşhurları**, s.328.

2.5.1.4. Fındıklılı İsmet Efendi

17 Aralık 1845'te İstanbul Fındıklı'da doğdu. Biyografi ve menâkıba çocuk yaşlarında ilgi duymaya başlayan İsmet Efendi, hayatı boyunca pek çok kabristan dolaşmış, pek çok tarihî eser incelemiş ve ünlülerden çok kişiyle görüşmüştür. Mezar taşı okumak için büyük güçlüklerle katlanır, en ücra köşelerdeki kütüphaneleri açtırır ve oralardaki eserleri incelemeye çalışır. Biyografi dalında birçok eseri olan, özellikle *Tekmiletü's-Şekâik* adlı eseriyle şöhret bulan İsmet Efendi, 14 Aralık 1904'te İstanbul'da vefat etmiştir.¹²⁴

İbnülemin, Yusuf Kâmil Paşa'nın doğum tarihi meselesinde İsmet Efendi'nin kendisine naklettiklerini eserinde belirtmekte, konuya İsmet Efendi'nin aktardıklarıyla açıklık getirmektedir.

2.5.1.5. Hersekli Arif Hikmet Bey

23 Kasım 1839'da Mostar'da doğan Arif Hikmet Bey, babasının ve dedesinin vefatı üzerine 1854'te İstanbul'a geldi. Tahsilini tamamladıktan sonra Mektûbî-i Sadaret-i Âlî Kalemî'nde memur, Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye Muhâkemat-ı Cezaiyye zabıt kâtipliği, Dersaadet Birinci Hukuk Dairesi mümeyyizliği ile taşrada çeşitli mahkemelerde görev aldı. 20 Mayıs 1903 tarihinde İstanbul'da vefat etti.¹²⁵

Kendisini yakından tanıyan ve hakkındaki bilgilerin çoğunun kaynağını teşkil eden İbnülemin, Arif Hikmet Bey'in Yusuf Kâmil Paşa hakkındaki söylemlerini eserinde yer yer kullandığı görülmektedir.

2.5.1.6. Hasırcı-zâde Şâir Hâfız Mehmed Ağa

Hasırcızade el-hac Abdullah Ağa b. el-hac Mehmed b. Abdullah Ağa'nın oğludur. Babasının ölümünden altı ay sonra 1793'te Antep'te doğdu. Sekiz yaşında hafız oldu. Bir süre Şam ve Halep'te tahsil gördü. 1863'te İstanbul'a geldi. Nazırlarla, şairlerle, ediplerle tanıştı. Bir yıl sonra Antep'e geri döndü. 1887'de Antep'te vefat etti. Maraş'ta bulunduğu sırada Mısır ordularının başında bulunan

¹²⁴ Özcan, "İsmet Efendi, Fındıklılı", *DİA*, s.139-140.

¹²⁵ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, "Hikmet", *Son Asır Türk Şairleri*, Cüz I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1969, s.654-657; Hasan Aksoy, "Hersekli Ârif Hikmet Bey", *DİA*, C. 17, İstanbul, 1998, s.233-235.

İbrahim Paşa'yla ve yine o sırada Yusuf Kâmil Paşa'yla görüştüğüne dair verdiği bilgiler İbnülemin tarafından eserinde kullanılmaktadır.¹²⁶

2.5.1.7. Mustafa Nuri Bey

Genç Osmanlılar Cemiyeti mensuplarından olan “Reji Komiseri” unvanıyla tanınan Nuri Bey, 1844'te Maraş'ta dünyaya gelmiştir. Vezir Gürcü Yusuf Paşa'nın oğlu Nuri Bey, gençliğinde Meclis-i Vela kaleminde, Tercüme Odası'nda bulunmuştur. Namık Kemal, Ziya Paşa ve arkadaşlarının Avrupa'ya kaçtığı dönemde Nuri Bey de Avrupa'ya kaçarak beş yıl Paris ve Londra'da kalmıştır. İstanbul'a döndükten sonra Sıhhiye Başkâtibi, Mabeyn Başkâtibi, Reji Komiseri gibi görevleri ifa etmiş, uzun yıllar Reji Komiseri olarak görev yapmış, 1906'da ölmüştür. Gençlik yıllarında Yusuf Kamil Paşa ile aynı ortamlarda bulunma fırsatı yakalayan Nuri Bey, Kamil Paşa hakkındaki anekdotları İbnülemin'in kaynak olarak kullandığı malumatlar arasındadır.¹²⁷

2.5.1.8. Veyis Paşa-zâde Zeynelabidin Reşid Bey

1846'da İstanbul'da doğdu. Kayseri mutasarrıfı Mehmed Veyis Paşa'nın oğludur. Özel öğrenimle yetişti. 1864'te Sadaret Mektubî Kalemi'ne memur olarak girdi. Trablusşam Tahrirat Müdürlüğü, Zaptiye müşirliği, Şair Nevres'e mektupçu muavinliği, farklı vilâyetlerde mektupçuluk vazifelerinde bulundu. 1909'da Deyrızor mutasarrıflığından emekliye ayrıldı ve 1921'de vefat etti.¹²⁸ İbnülemin, eserinde Zeynelabidin Reşid Bey'in Yusuf Kâmil Paşa ve eşi Zeynep Hanım'la ilgili sözlü ifadelerine yer vermiştir.

2.5.1.9. Leskofçalı Galib Bey

İbnülemin, anlattıkları olaylar hakkında dönemin şairlerinin tarih düşürmelerini eserinde sıklıkla kullanmıştır. Bu sebeple İbnülemin'in eserinde yer verdiği beyitlerin yazarlarından, olaylara tarih düşüren şairlerden – tespit

¹²⁶ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, “Hafız Mehmed Ağa”, **Son Asır Türk Şairleri**, Cüz I, s.480-485; “Hâfiz”, **Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi**, C. 4, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2004, s.333.

¹²⁷ Gövsa, **Türk Meşhurları**, s.288.

¹²⁸ İbnülemin, “Reşid”, **Son Asır Türk Şairleri**, Cüz VII, s.1424-1433; “Reşid”, **Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi**, C.7, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2004, s.331.

edebildiklerimiz hakkında – bahsetmeye çalıştık. Bunlardan bir tanesi de Leskofçalı Mustafa Galib Bey'dir.

1829 yılında Leskofça'da doğan Galib Bey, 1846'da İstanbul'a gelmiştir. Bâbîâlî'de Sadaret Mektubî Kalemi'nde Bosna, Tuna, Trablusgarp, Halep, Girit gibi vilâyetlerde memurluklar yapmış, 1867'de vefat etmiştir. Cevdet Paşa gibi, Midhat Paşa gibi şahısların mahiyetinde kâtiplik yapması; Namık Kemal ve Recaizade Mahmud Ekrem'in edebî kimliklerinin oluşmasında önemli bir rol oynaması hem işinde hem de edebî alanda maharet sahibi olduğu kanıtlar niteliktedir. Hatta Namık Kemal'in ünlü "Hürriyet Kasidesi"ni Galib Bey'in "*Olup mecrûh-ı peykân-ı havâdis tâir-i devlet / Demâdem hûn akar çeşmim gibi şehbâl-i milletten*" beytini okuduktan sonra yazdığı bilinmektedir.¹²⁹

2.5.1.10. Dramalı Hüseyin Kâzım Efendi

Drama kazasına bağlı Ulicak'ta doğmuştur. Doğum tarihi ve ölüm tarihi hakkında net bilgi olmamakla beraber 1814-1815 tarihlerinde doğduğu, 1854'ten sonra öldüğü kaynaklarda geçmektedir. İstanbul'a gelerek medrese eğitimi görmüştür. 1846'da müderris olmuş, Mısır'a giderek Mısır hıdivi İbrahim Paşa'nın oğlu Mustafa Bey'in kethüdalığını yapmış, daha sonra İstanbul'a gelmiş ve burada vefat etmiştir.¹³⁰ Hüseyin Kâzım Efendi, Mısır'da bulunduğu dönemde Yusuf Kâmil Paşa'nın Zeynep Hanım'la izdivacında tarih düşmüştür.

2.5.1.11. Osman Nevres

Rum asıllıdır. 1821-1822 tarihlerinde doğduğu tahmin edilmektedir. Bağdat ve Şam valiliği yapan Ali Rıza Paşa'nın hizmetkârlarından Süleyman Efendi tarafından sekiz dokuz yaşlarında satın alınıp yetiştirildikten sonra paşaya takdim edilmiştir. Paşa'nın himayesinde medrese tahsili görmüştür. Hamisinin ölümü üzerine İstanbul'a gidip Hariciye Mektûbî Kalemi'nde görev almıştır. İstanbul'da ve taşrada çeşitli görevler yapmış, 1876'da İstanbul'da vefat etmiştir.

¹²⁹ İbnülemin, "Galib Bey", *Son Asır Türk Şairleri*, Cüz I, s.449-456; İskender Pala, "Leskofçalı Galib", *DİA*, C. 27, Ankara, 2003, s.140-141.

¹³⁰ "Kâzım", *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*, C.5, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2004, s.426.

Osman Nevres, kendi döneminde şairliğinden ziyade münşiliğiyle tanınmıştır. Ziya Paşa ve Muallim Naci gibi şairler tarafından takdir edilmiştir. *Kemâli'l-Kâmil*'de Yusuf Kâmil Paşa'nın himmetiyle Nevres'in yazdığı "Divan"ın basıldığı belirten İbnülemin, eserin son kısmında Osman Nevres'in Paşa hakkında yazdığı kasidelere yer vermiştir.¹³¹

Bunların dışında Mahmud Kemal İnal, pek çok şahsın ifadelerine, beyitlerine, tarih düşürmelerine başvurmuş olup bu şahıslar hakkında detaylı bilgi bulunamamıştır.

2.5.2. Yazılı Kaynakları

2.5.2.1. Fatin Efendi, Fatîn Tezkiresi (Hâtimetü'l-eş'âr)

İbnülemin, eserinin mukaddimesinde kaynak olarak kullandığı iki eserden birisi olarak *Fatîn Tezkiresi*'ni zikretmektedir. Bu sebeple yazılı kaynaklarından ilk olarak *Fatîn Tezkiresi* ve yazarı hakkında malumat vermek yerinde olacaktır.

Asıl adı Davud olan Fatin Efendi, 1814 yılında Drama'da doğmuştur. Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın damadı Mehmed Hüsrev Bey'in yeğenidir. Yetiştirmesi için 1827/1828'de amcasının yanına Mısır'a gönderildi. Amcasının vefatı üzerine 1836'da İstanbul'a geldi. İstanbul'da Bâbüâli'de memuriyet hayatına başlayınca kendisine "Fatîn" mahlası verildi. Büyük umutlarla geldiği İstanbul'dan umduğunu bulamaması hem şiirlerine aksetmiş hem de devrin önemli devlet adamlarına yazmış olduğu kasidelerle "*içinde bulunduğu çâh-ı mezelletten*" kurtulması için yardım talebinde bulunmuştur. Fatin Efendi'nin kasidelerinde, Mustafa Reşid Paşa, Abdurrahman Sâmi, Suriye Valisi Raşid Paşa, Darüssaade Ağası Hayreddin Ağa, Mehmed Ali Paşa gibi kişilerden yardım beklediği görülür. İstanbul'da umduğunu bulamasa da zamanının şöhret sahibi şairleriyle buluşması ve zengin edebiyat meclislerinde bulunması geleceğine yön vermiştir. Çevresinden gelen telkinler ve teşvikler neticesinde Sâlim tezkiresinden kendisine kadar uzanan

¹³¹ Vildan S. Coşkun, "Nevres, Osman", *DİA*, C. 33, İstanbul, 2007, s.57-58.

bir zaman dilimini içine alan bir şuâra tezkiresi yazma girişimine kalkıştı. Fatın Efendi, göğüs darlığı sıkıntısından 22 Haziran 1866'da vefat etmiştir.¹³²

Fatın'ın ismini günümüze getiren şairlikteki şöhreti değil *Tezkire-i Hâtimetü'l-eş'âr* adıyla ortaya koyduğu şairler tezkiresidir. 1853'te tamamlanan eseri onu daha basılmadan önce görenlerde büyük bir takdir uyandırmıştı. Baskısı 1855'te biten eserde, *Sâlim Tezkiresi*'nin bıraktığı 1721-22 yılından 1853'e kadar Osmanlı ülkesinde gelmiş geçmiş şairleri hakkında bilgi verilmektedir.¹³³ Bu şairler arasında Yusuf Kâmil Paşa'nın da hal tercümesi olduğu görülmektedir. Oldukça kısa olan bu hal tercümesinin Paşa'nın resmî hayatıyla ilgili kısımda İbnülemin'e kaynaklık ettiği aşikârdır.¹³⁴

2.5.2.2. Ahmed Rifat Efendi, Verdü'l-Hadâik

İbnülemin'in mukaddimede eserine kaynak olarak belirttiği diğer eser Osmanzade Tâib'in *Hadikatü'l Vüzerâ* adlı eserinin beşinci zeyli olan *Verdü'l-Hadâik*'tir. Eserin yazarı Rifat Efendi, İstanbul'da doğmuştur. Yürürken biraz aksadığı için "Topal Rifat Efendi" olarak tanınmıştır. Kaynaklarda hayatına dair bilgi bulunmamaktadır. Yazdığı eserlerinde de kendisiyle ilgili malumat oldukça azdır. Memuriyet hayatına maliye kaleminde başlamıştır. Dîvân-ı Muhâkemât Maliye Dairesi üyeliğinde bulunmuş, Rûsûmat Dairesi'nde çalışarak 1863'te Rûsûmat muhasebecisi olmuştur. Bu görevine 1865 yılına kadar devam etmiş, 1869'da Bursa defterdarlığına atanmıştır. Daha sonra bu görevinden ayrılıp İstanbul'a dönen Rifat Efendi 1876'da vefat ederek Edirnekapı dışındaki mezarlığa defnedilmiştir.

Şeyhülislamın, nakibüleşrafların hal tercümelerini yazan Rifat Efendi, sadrazamların da biyografilerini kaleme almıştır. *Verdü'l-Hadâik* adını verdiği bu eseri, Osmanzâde Ahmed Tâib'in *Hadikatü'l-Vüzerâ*'sının beşinci zeyli olup Sadrazam Yûsuf Ziyâ Paşa'nın ikinci sadâretinden (1809-1811) Yûsuf Kâmil Paşa'nın sadrazamlığına (5 Ocak 1863 - 1 Haziran 1863) kadar gelir. Toplamda

¹³² Ömer Faruk Akün, "Fatın Efendi", *DİA*, C. 12, İstanbul, 1995, s.256-260; Orhan Sarıkaya, *Tezkirecilik Geleneği İçerisinde Fatın Tezkiresi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007, s.4-5.

¹³³ Akün, "Fatın Efendi", s.256-260.

¹³⁴ *Fatın Tezkiresi*'ndeki Yusuf Kâmil Paşa bölümü için Bkz. Ömer Çiftçi, *Fatın Davud Hâtimetü'l-eş'âr (Fatın Tezkiresi)*, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Malatya, 1996, s.354.

yirmi dört sadrazamın biyografisini kaleme almıştır. Eserin sonunda Osmanlı Devleti'nin o güne kadar sadrazamlık yapmış kişilerin isimlerini alfabetik olarak listelemiştir. 1283'te (1866) İstanbul'da neşredilen bu eserin 1970'te Freiburg'da tıpkıbasımı gerçekleştirilmiştir.¹³⁵ *Verdü'l-Hadâik*'teki Yusuf Kâmil Paşa maddesi, *Fatîn Tezkiresi*'ne göre daha hacimlidir.¹³⁶

2.5.2.3. Mehmed Süreyya, Sicill-i Osmânî (Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniyye)

İbnülemin'in eserine konu olan Yusuf Kâmil Paşa'nın hayatına dair kaynak olarak kullandığı bir başka önemli eserdir. *Sicill-i Osmânî*'nin yazarı olan Mehmed Süreyya, hayatının ekseriyesini Osmanlı döneminin ünlü şahsiyetlerinin biyografilerini yazmaya çalışmakla geçirmiştir.

Dört cilt halinde basılan ve toplamda 3000 sayfayı bulan *Sicill-i Osmânî*'de, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan 1899 yılı sonuna kadar yaşamış çeşitli meslek erbâbının biyografileri bulunmaktadır. Eserde önce Osmanlı hanedanının erkek ve kadın şahıslarından bahsedilmiş, ardından özel isimlere ve ölüm tarihlerine göre alfabetik olarak yüksek rütbeli devlet görevlileri, tarikat şeyhleri, âlimler, tarihçiler, coğrafyacılar, kurrallar, hattatlar, mühendisler ve matematikçilerle diğer şahsiyetlere ait 20.000 civarında biyografi sıralanmıştır.¹³⁷ Böylesine büyük bir biyografi eseri kuşkusuz ki İbnülemin gibi büyük bir biyografin başlıca kaynaklarından.

2.5.2.4. Şemseddin Sâmi Bey, Kāmûsü'l-A'lâm

1 Haziran 1850'de Yanya'da doğmuştur. Tahsil hayatında Rum Lisesi'nde Latince, Rumca, İtalyanca ve Fransızca öğrendi; Özel hocalardan Arapça ve Farsça dersler aldı. 1872'de İstanbul'a gelerek Matbuat Kalemi'nde çalışmaya başladı. Bunun yanında çeşitli gazetelerde yazılar yazdı, çeviriler yaptı, kitaplar yazdı.

Tarih, coğrafya, edebiyat gibi pekçok alanda eser kaleme alan Şemseddin Sâmi, 1889-1898 yılları arasında tek başına hazırlayıp tamamladığı tarih, coğrafya ve

¹³⁵ Gövsa, **Türk Meşhurları**, s.325; Mehmet Ali Beyhan, "Rifât Efendi, Topal", **DİA**, C. 35, İstanbul, 2008, s.104.

¹³⁶ *Verdü'l-Hadâik*'teki Yusuf Kâmil Paşa bölümü için Bkz. Mehmet Arslan, **Osmanlı Sadrazamları Hadîkatü'l-Vüzerâ ve Zeylleri**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2013, s.353-356.

¹³⁷ Abdülkadir Özcan, "Mehmed Süreyya", **DİA**, C. 28, Ankara, 2003, s.527-529.

meşhur adamlar ansiklopedisini *Kāmûsü'l-A'lâm* adıyla altı cilt halinde neşretmiştir. Bu eserinde Yusuf Kâmil Paşa ile ilgili olan kısım İbnülemin tarafından kaynak olarak kullanılmıştır.¹³⁸

2.5.2.5. Takvîm-i Vekâyi'

İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın kullandığı yazılı kaynaklarında gazeteler önemli bir yer tutmaktadır. Eserine konu edindiği döneme ait gazetelerin başında şüphesiz ki *Takvîm-i Vekâyi'* gelmektedir. Döneme ait olayları izah ederken gazetelerde çıkan yazıları söylediklerine delil olarak kullandığı görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nin ilk resmî gazetesi olan *Takvîm-i Vekâyi'* Sultan II. Mahmud döneminde Avrupa'daki örneklerine uygun biçimde iç ve dış kamuoyunu daha düzenli ve hızlı şekilde bilgilendirmek amacıyla 1 Kasım 1831'de çıkarılmaya başlanmış olup 4 Kasım 1922 tarihine kadar sürmüş ve 4608 sayı neşredilmiştir. İstanbul'da devletin sesi olan gazete "Vukuât-ı Resmîye ve Gayr-i Resmîye" olmak üzere iki bölüme ayrılır. "Umûr-ı Dâhiliyye, Mevâdd-ı Askeriyye, Es'âr, Fünûn, Tevcîhât, Tevcîhât-ı İlmiyye, Umûr-ı Hâriciyye, Garîbe" gibi alt başlıkların bulunması iç ve dış haberlere de yer verildiğini göstermektedir.¹³⁹

2.5.2.6. Cerîde-i Havâdis

İbnülemin'in kaynak olarak kullandığı bir diğer gazetedir. Özellikle eserinde bu gazetede çıkan yazılara ait alıntıların diğer gazetelere nazaran daha fazla olduğu görülmektedir. Bu duruma sebep olarak devletin resmî gazetesi *Takvîm-i Vekâyi'* nin düzenli olarak haftada bir yayınlanması sağlanamadığından idari haberlerin *Cerîde-i Havâdis*'e verilmesi, bunların da "Havâdisât-ı Dâhiliyye" bölümünde yer alması söylenebilir. İbnülemin'in eserini incelediğimiz zaman gazetelerdeki bilgiyi olduğu gibi nakletmek yerine gazetelerdeki bilgileri karşılaştırmakta varsa aralarındaki ihtilafı belirtmektedir. Bu durum İbnülemin'in eserini ne denli titizlikle kaleme aldığını gösterir.

Cerîde-i Havâdis, Mısır'da yayınlanan *Vekâyi'-i Misriyye* (1228) ve *Takvîm-i Vekâyi'* (1831)'den sonra Osmanlı Devleti sınırlarında Türkçe yayınlanan üçüncü

¹³⁸ Abdullah Uçman, "Şemseddin Sâmî", *DİA*, C. 38, İstanbul, 2010, s.519-523.

¹³⁹ Nesimi Yazıcı, "Takvîm-i Vekâyi'", *DİA*, C. 39, İstanbul, 2010, s.490-492.

gazete olduğu gibi Osmanlı Devleti sınırları içerisinde çıkarılan ilk özel gazete olma özelliğini taşımaktadır. Gazetenin sahibi, 1815 yılında İzmir'e gelip yerleşen daha sonra İstanbul'a giderek Amerika Birleşik Devletleri Sefaretinde kâtiplik yapan ve ticaretle meşgul olan İngiliz William Churchill'dir. Gazete 31 Temmuz 1840'ta neşredilmeye başlanmış olup 26 Eylül 1864'e kadar 1212 sayı çıkarılmıştır. Daha sonra William Churchill'in oğlu Alfred Churchill tarafından *Ruzname-i Ceride-i Havâdis* adıyla 5804 sayı yayınlanan yeni bir gazete çıkarılmıştır.¹⁴⁰

2.5.2.7. Tercümân-ı Ahvâl

İbnülemin'in kaynak olarak kullandığı gazetelerin bir diğeri de *Tercümân-ı Ahvâl*'dir. Eseri incelediğimizde bu gazeteden de alıntılar yapıldığı görülmektedir. Âgâh Efendi tarafından İstanbul'da 1860-1866 yılları arasında 792 sayı yayınlanmış olan *Tercümân-ı Ahvâl*, devletten yardım almadan ilk defa bir Müslüman Türk vatandaşı tarafından çıkarılması dolayısıyla Türk basınının başlangıcı kabul edilmektedir. İlk sayısı 22 Ekim 1860'ta neşredilen gazetenin çıkarılmasında ve içeriğinin oluşturulmasında Şinâsi birinci faktördür. Yayın hayatına başka gazetelerin girmesiyle tiraj kaybına uğrayan *Tercümân-ı Ahvâl*, 11 Mart 1866'da kapanmıştır.¹⁴¹

2.5.2.8. Basîret

Ali Efendi tarafından 1870-1908 yılları arasında İstanbul'da çıkarılan gazetedir. 23 Ocak 1870 tarihinde çıkarılmaya başlanan gazetenin neşredilmesindeki amaç ilmî gelişmelerden ve politikadan söz etmektir. Halkın çağdaş medeniyete ulaşma yoluna ışık tutmak; hürriyet, insanîyet ve eşitlik anlayışını geliştirmek, halkı ülke içinde ve dışındaki olaylardan haberdar etmek gazetenin neşredilmesinin diğer amaçlarındandır. 1870-1871 Fransa-Prusya Savaşı'ndan itibaren Alman taraftarı yazı ve haberler yayınlamaya başlamıştır. Yine Osmanlı birliğini sağlamak için ortaya atılmış olan İttihâd-ı Osmânî ideolojisini savunan çeşitli makale ve yazılar neşredilmiştir.

Basîret, Çırağan Vakası'ndan bir gün önce Ali Suâvi'nin gönderdiği kısa ve mânidar bir yazıyı yayınlamasından dolayı 20 Mayıs 1878'de hükümet tarafından kapatıldı. Daha sonra II. Meşrutiyet'in ilânı üzerine tekrar yayına başladı (29 Eylül

¹⁴⁰ Ziyad Ebüzziya, "Ceride-i Havâdis", *DİA*, C. 7, İstanbul, 1993, s.406-407

¹⁴¹ Hamza Çakır, "Tercümân-ı Ahvâl", *DİA*, C. 40, İstanbul, 2011, s.495-497.

1908). Fakat Basîretçi Ali Efendi'nin yaşlılığı ve o dönemde yeni birçok gazete çıkmasından dolayı on dokuz sayı kadar düzensiz bir şekilde çıktıktan sonra tekrar kapandı. Dönemin önemli gazetelerinden olan *Basîret*'te yayınlanan bazı haberlerin eserde kullandığı görülmektedir.¹⁴²

2.5.2.9. Mehmed Arif, Başımıza Gelenler

1845-1897 yılları arasında yaşamış, çeşitli kâtiplik vazifelerinde bulunmuş olan Mehmed Arif Bey, meşhur eseri olan *Başımıza Gelenler*'de, Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın maiyetinde bulunduğu sırada 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nın Anadolu'da cereyan eden kısmının bütün safhalarını ve askerinin durumunu anlatmaktadır. *Başımıza Gelenler*'in son kısmında Mehmed Arif Bey, Mısır fevkalade komiserliğine tayin edilen Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın birinci kâtipliğiyle Mısır'a gitmesinden ve oradaki hatıralarından bahsetmiştir. İbnülemin'in Süveyş Kanalı'nın açılma meselesi hakkında malumat verdiği esnada Mehmed Arif'in Mısır hatıralarından alıntılar yaptığı görülmektedir.¹⁴³

2.5.2.10. Çaylak Tefik Efendi, Şümrûh-ı Edeb

“Çaylak” lakabıyla anılan Mehmed Tefik, 1843-1893 yılları arasında yaşamış gazeteci ve yazardır. Yazdığı biyografilerde ele aldığı kişinin yaptıklarını sebep, tesir ve sonuçlarıyla değerlendirerek göstermeyi ve o kişinin gerçekleştirdiği iş ve eserlerdeki gaye ve idealleri kavramayı amaçlamıştır. Bu düşüncelerle "Merhum Reşid Paşa'nın Terceme-i Hal-i Siyasisi" başlığında *Şümrûh-ı Edeb* adlı risalesinde Mustafa Reşid Paşa'nın biyografisini yazmıştır. İbnülemin, bu biyografiyi kaynak olarak kullanmış, alıntılar yapmıştır.¹⁴⁴

2.5.2.11. Ziya Paşa, Verâset Mektupları

1829'da İstanbul'da doğmuş olup asıl adı Abdülhamid Ziyâeddin'dir. Mekteb-i Ulûm-i Edebiyye ve Beyazıt Rüşdiyesi'nde tahsil gören Ziya Paşa, on altı-on yedi yaşlarında iken Dâire-i Sadâret-i Uzmâ Mektûbî Kalemî'ne kâtip olarak girdi. Fatin Efendi, Leskofçalı Galib, Osman Nevres gibi şahsiyetlerle tanıştı, onlarla yakın dostluklar kurdu. 1856'da Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'nın vasıtasıyla

¹⁴² İlhan Yerlikaya, “Basîret”, *DİA*, C. 5, İstanbul, 1992, s.103-105.

¹⁴³ Ali Akyıldız, “Mehmed Ârif Bey”, *DİA*, C. 28, Ankara, 2003, s.443

¹⁴⁴ Ömer Faruk Akün, “Çaylak Tefik”, *DİA*, C. 8, İstanbul, 1993, s.240-244

Mâbeyn-i Hümâyun beşinci kâtibi olarak saraya girdi. Yükselme hırsı yüzünden saraydaki görevine son verilip İstanbul'da ve taşrada mutasarrıflık, valilik gibi çeşitli görevlerde bulundu. 1862'de paşalık rütbesi verildi. Meşrutiyeti getirmek maksadıyla gizlice kurulan ve daha sonra Yeni Osmanlılar Cemiyeti adını alan İttifâk-ı Hamiyyet Cemiyeti'ne girdi. Ali Suâvi'nin Londra'da neşrettiği *Muhbir* gazetesinde, Nâmık Kemal'le birlikte Londra'da çıkarttığı *Hürriyet* gazetesinde çeşitli yazılar yazdı. 1880'de Adana valiliği görevini yürütürken burada vefat etti.

Pek çok eser bırakan Ziya Paşa'nın 1868'de Londra'da yazdığı siyasi eleştiri mahiyetinde bulunan kısaca *Veraset Mektupları* olarak adlandırılan *Verâset-i Saltanat-ı Seniyye Hakkında Mektuplar* adlı bu eserinde asıl hedefinde muhalif olduğu Âli Paşa bulunmaktadır.¹⁴⁵ İbnülemin, Yusuf Kâmil Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesi meselesinde Ziya Paşa'nın *Verâset Mektupları*'ndan alıntı yapmıştır.

2.5.2.12. Ahmed Vefik Paşa, Telemak Tercümesi

1823 yılında İstanbul'da doğdu. Babası, Divan-ı Hümâyun'un ilk Müslüman tercümanı ve Bulgar asıllı olup Bulgarzade diye tanınan Yahya Naci Efendi'dir. İstanbul'da ve Paris'te tahsil gördü. Fransızca, Latince ve Grekçe öğrendi. Babası Mustafa Reşid Paşa'nın tercümanlığını yaptığı için Reşid Paşa'yı yakından tanıma imkânını buldu. 1837'de Tercüme Odası'nda memuriyet hayatı başladı. Zamanla çeşitli elçiliklere gönderildi. 1851'de Encümen-i Daniş azası, 1861'de Evkaf Nazırı, 1872'de Maarif Nazırı görevlerine tayin edildi. 1877'de ilk defa açılan Meclis-i Mebusan'a reis oldu. 1878'de Dâhiliye Nazırlığı ile birlikte Sadrazam oldu. Sadaretteki görevi iki buçuk ay sürdü. 1882'de ikinci defa sadrazam olsa da iki gün sonra azledildi. Bunların dışında daha pek çok memuriyetlerde görev alan Ahmed Vefik Paşa, siyasi hayatından ziyade büyük bir âlim olarak ön plana çıkmıştır. 1891'de vefat etmiş olup Rumelihisarı'ndaki Kayalar Mezarlığı'nda medfundur.

Ahmed Vefik Paşa, ilim dünyasına farklı türlerde pek çok kıymetli eser bırakmıştır. Çağatay lehçesini, Arapça ve Farsçayı, Fransızca, İtalyanca, Rusça, Almanca, İngilizce ve Grekçeyi bilmesi *Lehçe-i Osmani* gibi kıymetli bir sözlük yazmasını ve pek çok çeviri yapmasını sağlamıştır.

¹⁴⁵ Abdullah Uçman, "Ziya Paşa", *DİA*, C. 44, İstanbul, 2013, s.475-479.

İbnülemin, *Telemak* adlı eserin tercümesiyle ilgili bahiste Ahmed Vefik Paşa'nın Fenelon'un yazdığı *Telemak (Telemaque)* adlı eserin tercümesiyle daha önceden Yusuf Kâmil Paşa'nın yaptığı tercümeyi karşılaştırır. On sekiz bölümden oluşan *Telemak* romanını Yusuf Kâmil Paşa özet halinde söz sanatlarını ve nesir süslemelerini kullanarak tamamını çevirirken Ahmed Vefik Paşa eserin sadece ilk altı bölümünü hiçbir atlama veya eksiltmeye gitmeden süsten uzak, mümkün merteye yalın bir ifadeyle kaleme almıştır.¹⁴⁶

2.5.2.13. Mehmet Âtîf Efendi, Hâtıra-i Âtîf

H.1252 - M. 1836/1837 yılında İstanbul'da doğdu. H.1288 - M. 1871/1872 yılında girdiği Mabeyn Kitabeti'nde göreve başladıktan iki yıl sonra mabeyn başkâtibi oldu. Sultan Abdülaziz'in son mabeyn başkâtibi olma özelliğine sahiptir. Kaynaklarda hayatına dair çok fazla bilgi bulunmamaktadır.

Âtîf Efendi, hatıratına Sultan Abdülmecid'in vefat ettiği 1861 yılından başlayıp Sultan Abdülhamid'in cülusuyla bitirmektedir. İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın yakın dostu olan Mehmet Âtîf Efendi, İbnülemin'in ısrarı ve yardımıyla eserini 1906/1907 yıllarında kaleme almıştır.¹⁴⁷

Eserin hazırlanışında bizzat bulunan İbnülemin, *Hâtıra-i Âtîf*'i kaynak olarak kullandığı görülmektedir. Yusuf Kâmil Paşa'nın sadrazam oluşu meselesinde, Sultan Abdülaziz ile Yusuf Kâmil Paşa'nın arasındaki muhabbetten yine Kâmil Paşa'nın devlet ricali ile olan muhabbet ve münasebetinden bahsederken *Hâtıra-i Âtîf*'tan alıntılar yapmaktadır.

2.6. TESİRİ

İbnülemin Mahmud Kemal İnal, 25 Ağustos 1910 tarihinde yayınladığı *Kâmil Paşa'nın Sadareti ve Konak Meselesi* adlı risalesinde parası olmadığı için *Kemâlî'l-Kâmil*'i bastıramadığını, gerekli parayı bulduğu takdirde eserini neşredeceğini söylemiş,¹⁴⁸ lakin eseri neşretmeye muvaffak olamamıştır. *Kemâlî'l-Kâmil*

¹⁴⁶ Ömer Faruk Akün, "Ahmed Vefik Paşa", *DİA*, C. 2, İstanbul, 1989, s.143-157; Gövsa, **Türk Meşhurları**, s.27.

¹⁴⁷ Mehmed Âtîf Efendi, **Hâtıra-i Âtîf**, Haz. Nurettin Gemici, Hikmet Toker, TBMM Milli Saraylar Yayınları, Ankara, 2016, s.13-15.

¹⁴⁸ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, "Kâmil Paşa'nın Sadareti ve Konak Meselesi", Haz. Erol Üyepazarcı, **Müteferrika Kitabiyat Dergisi**, Yaz 2000-1, İstanbul, Temmuz, 2000, s.52.

neşredilememiş olması hasabiyle gerek çağdaşları gerekse halefleri tarafından kaynak olarak bilinen ve kullanılan bir eser olmamıştır. Bu eseri kaynak olarak kullanan tek kişi yine İbnülemin'in kendisi olmuştur. *Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar* adlı eserindeki “Yusuf Kâmil Paşa” bölümünde bu eseri kaynak olarak kullanmıştır. İbnülemin, yazdığı bu bölümün sonunda “*Yusuf Kâmil Paşa merhumun terceme-i hâl ve menakıbını “كمال الكامل” unvanıyla otuz beş sene evvel mufassalan yazmıştım. Bu sahifelerdeki mebahisin ekserini o eserden nakleyedim*” notunu düşerek kaynak olarak kullandığını belirtmektedir.

İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar*'da “Yusuf Kâmil Paşa” bölümünü yazarken yer yer *Kemâlî'l-Kâmil*'deki ifadeleri aynen veya özet halinde aktarmıştır. Bunlara bir kaç örnek aşağıda verilmektedir.

Kâmil Bey, kemâ-kân amm-zâdesi Nuri “İstanbul'a geldikten sonra yine Nuri ve ve Edhem beylerle berâber tahsîl-i kardeşi Edhem beylerle beraber tahsili kemâle çalışır, bir yandan da amcasının kemale çalışır, bir taraftan da amcasının mühr-dârlık hizmetini îfâ ederdi. mühürdarlığını ifa ederdi. Amca paşanın Beyler gibi kütb-i mütenevvia ve tahsis ettiği yetmiş beş kuruş maaşın bir edevât-ı tahsîliyyeye mâlik miktarını uşaklara vererek geceleri olmadığıçün amcasının tahsîs ettiği beylerin kitaplarını – birkaç saat için – şehri yetmiş beş guruş maâşın bir aldırır, sabaha kadar çalışarak mikdârını uşâklara vererek geceleri arkadaşlarına rüchanını ibraz ederdi.” amm-zâdelerinin kitâblarını – birkaç (*Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar*, s.196). sâat için – aldırır, sabaha kadar çalışarak rüfekâsına karşı isbât-ı rüchân ederdi. (*Kemâlî'l-Kâmil*, s.11b).

Bir gece âlem-i menâmda Mısır Vâlisi “Kâmil Bey bir gece rüyada Mısır Vâlisi Mehmed Ali Paşa'ya Kavala'da mülâkî Mehmed Ali Paşa'ya mülâki olur. Bir olur. Bir çemen-zârda otururlar. çemenzarda otururlar. Paşa, oradan Mehmed Ali, oradan kalktıktan sonra ayrılırken murassa enfîye kutusunu murassa' enfîye kutusunu unuttur. bırakır. Bey, kutuyu alır, saraya Kâmil Bey, kutuyu hıfz ve muahharan gittiklerinde hareme gönderir. Paşa,

Paşa'ya teslim eder. Paşa, gösterdiği sadâkatten dolayı pek ziyâde memnûn olarak kutuyu kendisine ihsân eder. Bu rüyâyı dâniş-mendân-ı muabbirinden bir zâta nakl ettikte o zât “*Yusuf gibi envâ'-i mihen çekmeğe muhtac / Âsân değil ihvâna veliyyü'n-niam olmak*” meâlini tezkâr ve nâil-i feyz olmak için mutlakâ Mısır'a gitmesini ihtâr eder. O zamânlar Sultân Mahmud hazretleriyle Mehmed Ali Paşa arasında tekevvün eden mesâil-i ma'lûme dolayısıyla Mısır'a gitmek mümkün olmadıktan başka Kâmil Bey'in mesârif-i seferiyyeyi tedârik edebilecek iktidârdan mahrûmiyeti ve hükm-i zamân icâbınca ahibbâ ü eviddâya keşf-i râz ile taleb-i muâvenetin de adem-i imkânı bir müddet azmına mâni' olur. Nihâyet 1249 sene-i hicriyyesi evâilinde [Mayıs/Eylül 1833] – amcasının muahharan iştirâ ve nakl ettiği – Üsküdar'da Ayazma'da kâin yalısından bir gece Kız Kulesi'ne geçerek- tehî-i hareket olan – bir yelken gemisine râkiben Mısır'a savuşur. (*Kemâlü'l-Kâmil*, s.13a-13b)

gösterdiği sadâkatten pek memnûn olur, kutuyu kendine bağışlar. Rüyâyı bir muabbire naklettikte – irfan sahibi olan – o zât “*Yusuf gibi envâ'-i mihen çekmeğe muhtac / Âsân değil ihvâna veliyyü'n-niam olmak*” meâlini tizkâr ederek Mısır'a gitmesini söyledi. Malum mesâilden dolayı o sırada Mısır'a gitmek mümkün olmadığından bir müddet hadisatın neticelenmesini bekledi. Nihâyet 1833 [129 H.] de bir gece amcasının Üsküdar'da Ayazma'daki yalısından Kız Kulesi'ne geçerek evvelce kaptanla kararlaştırdıkları vechile bir yelken gemisine bindi, gemi heman hareket etti.” (*Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar*, s.197)

İbrahim Paşa'nın vefâtı üzerine Mısır Vâliliği'ni istihsâl için bir taraftan Abbas Paşa bir taraftan da Said Paşa çalışır. Kâmil Paşa ve Sâmi ve Subhi

“Kâmil ve Sâmi paşalaarla Subhi Bey ve Mısır ümerasından bazı zevâtın Said Paşa'yı vâli tayîn ettirmek için İstanbul'ca teşebbüsâtta buldukları

paşalarla ümerâ-yı Mısriyye'nin ba'zı yhaut bulunacakları Abbas Paşa isma zevâtın Said Paşa'yı vâli ta'yîn ettirmek olundu. Vali olunca Kâmil Paşa'yı için İstanbul'ca teşebbüsât-ı Asvan'a sürdü. Diğer zatları resmiyyede bulduklarını Abbas Paşa memleketten çıkardı ve mutasarrıf haber alır. Müteâkıben vâli nasb olunur. oldukları emlaki müsâdere etti." Derhâl Kâmil Paşa'yı Asvan'a nefy ve (Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar, Sâmi ve Subhi paşaları İstanbul'a teb'îd s.200) ile berâber emlâklarını müsâdere eder. (Kemâlü'l-Kâmil, s.20b)

Bu gibi karşılaştırma örneklerini artırmak mümkündür.

İki eseri mukayeseli incelerken *Kemâlü'l-Kâmil*'de bazı hususlar hakkında verdiği detayları *Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar*'a almadığı görülmektedir. Misal vermek gerekirse eserin başında doğum tarihi, ailesinin soyu, gençlik yıllarındaki tahsiline dair *Kemâlü'l-Kâmil*'de kaynaklardaki farklı bilgileri karşılaştırarak ayrıntılı bilgiler vermektedir. *Son Sadriazamlar*'da ise özet halinde kısa bilgiler verilmektedir. Yine Süveyş Kanalı meselesinde Said Paşa'ya yazılan mektupla ilgili *Kemâlü'l-Kâmil*'de daha detaylı bilgiler, farklı kaynaklardan alıntılar bulunmaktadır.

Bazı meselelerde ise Mahmud Kemal Bey'in *Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar*'da daha detaylı bilgi verdiği görülmektedir. Bu durum İbnülemin'in *Kemâlü'l-Kâmil*'i yazdıktan sonra da Yusuf Kâmil Paşa ile ilgili malumat topladığına, notlar aldığına işarettir. Mesala Yusuf Kâmil Paşa'nın Asvan'a sürgün edilmesine dair *Kemâlü'l-Kâmil*'de ayrıntılı bilgi bulunmazken *Son Sadriazamlar*'da sürgün edilmesinin nedeni, sürgün süreci, Asvan'da yaşadığı sıkıntılar, eşi Zeynep Hanım'la boşanmaya zorlanmaları gibi hususlarda bilgiler bulunmaktadır.¹⁴⁹ Ayrıca *Kemâlü'l-Kâmil*'de Ahmed Cevdet Paşa'nın yazdığı *Tezakir* ve *Maruzat* adlı eserlerden bilgiler bulunmazken *Son Sadriazamlar*'da bu iki esere sıkça atıfta bulunmuştur.

Netice itibariyle İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar* adlı eserini *Kemâlü'l-Kâmil*'den otuz beş sene sonra yazmıştır. Bu yeni

¹⁴⁹ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar*, I. Cilt, Dergah Yayınları, İstanbul, 1982, s.202.

yazım esnasında Yusuf Kâmil Paşa ile ilgili bölümün büyük kısmını *Kemâlî'l-Kâmil* oluşturur. Bunun yanında otuz beş senelik süre zarfında yeni bilgiler, görüşler elde etmiş, *Kemâlî'l-Kâmil*'den farklı olarak bunları eklemiştir. *Son Sadriazamlar* eserindeki Yusuf Kâmil Paşa bölümü varken *Kemâlî'l-Kâmil* adlı eserinin farkı, pek çok konuyu *Kemâlî'l-Kâmil*'de daha tafsilatlı ve edindiği bilgileri karşılaştırma yaparak anlatmasıdır.

2.7. ÜSLÛBU

İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Kemâlî'l-Kâmil*'de genellikle açık, anlaşılır ve akıcı bir dil kullanmıştır. Yaşadığı devrin insanların tabiriyle “nev'i şahsına münhasır” karakteristik özelliği yazı diline de yansıdığı görülmektedir. Hoşuna giden meselelerde, yakınlık duyduğu kişilerde gayet zarif, övgü dolu bir dil kullanırken aksi durumlarda kötölemekten, aşağılamaktan, hatta argo sözcükler dahi kullanmaktan geri durmamıştır.

İbnülemin'in eserin genelinde anlaşılır bir dil kullanmasına rağmen yer yer yaptığı betimlemelerde bu özelliğini kaybetmektedir. Farsça ve Arapça kökenli kelimelerle uzun betimlemeler yapmakta, konunun anlaşılmasını güç kılmaktadır. Yine yer yer Arapça ve Farsça cümleler, beyitler kullanarak metnini süslemektedir.

Eserinde yaptığı alıntılarını tırnak işareti içerisinde veya daha küçük yazı boyutu kullanarak yazması, ara söz yazacağı vakit kısa çizgiler kullanması, konu dışında açıklamalarını köşeli parantez içerisinde anlatması, kaynaklar arası karşılaştırma yapacağı veya daha detaylı bilgi sunacağı vakit dipnot kullanması anlaşılabilirliği kolaylaştıran ve akıcılığı bozmayan bir diğer etkidir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. METİN TESİSİNDE TAKİP EDİLEN YOL

Kemâli'l-Kâmil'in tek nüshasının İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde İbnülemin Mahmud Kemal İnal Koleksiyonu'nda (nr.3341) bulunduğunu daha önceden zikretmiştik. Metin üzerinde çalışma yapılırken bu nüsha kullanılarak eserin basit transkripsiyonu yapılmıştır. Bu nüshada yer alan – varak usulüne göre numaralandırılmış – sayfa numaralarında 36 ve 57 sayfa numaraları kullanılmamıştır. 35'ten 37'ye, 56'dan 58'e geçmektedir. Bu durum bu sayfaların koparılmış olma ihtimalini akıllara getirmektedir. Lakin metinde herhangi bir eksiklik, anlam kayması görülmemiştir. Sayfalar birbirinin devamı olduğu görülmüştür. Yine sayfa numaralarındaki bir diğer hata sayfa sayısı olarak 38 iki defa yazılmıştır. Tüm bu hatalar orijinal nüsha ile transkripsiyon arasında farklılık oluşturmaması adına aynen korunmuş olup nüshadaki sayfa numaralarına göre hareket edilmiştir.

Yazma nüshada her sayfaya bir numara verilmemiş olup varak usulüne göre numaralandırma yapıldığı için metnin tesisi esnasında “1a, 1b, 2a, 2b, ...” şeklinde numaralandırma yapılmıştır.

İbnülemin Mahmud Kemal İnal, anlatımını kuvvetlendirmek, konuyu değiştirmek veya ima maksatlı olarak “..!”, “.....”, “§” ve bunlara benzer farklı işaretler, noktalamalar kullanmıştır. Bu işaretler de transkript esnasında aynen korunmuştur. Yazarın metinde yaptığı alıntılar “ ” veya [] gibi işaretler kullanılarak nasıl gösterildiyse aynen korunarak yazıldı. Yine metin içerisinde bulunan kasideler, gazete haberleri, mecmua haberleri ve beyitler de italik yazıldı. Ayrıca bazı sayfalarda sayfa kenarına düştüğü notlar ve eklemeler metindeki anlamı korumak için ilgili kısımlara tarafımızca eklenerek anlam bütünlüğü sağlanmıştır.

Metin tesisinde basit transkripsiyon uygulanmıştır. Ayn harfleri “ ‘ ” ile gösterilmiştir. Ayrıca gayn ve kaf harflerinden sonra gelen uzun heceler “ī, ū, ā” şekilleri ile gösterilmesi tercih edilmiştir.

Bünyesinde uzun hece veya ayn harfi barındıran özel isimlerde genellikle günümüz Türkçesindeki yazımı dikkate alınmıştır. Ayn harfleri dikkate alınmamış olup Ârif, Râşid, Fâzıl, Kâmil gibi bazı isimlerde uzun heceler gösterilmiştir. Ayrıca “ub, üb” gibi biten kelimeler günümüz Türkçesine uygun şekilde yazılmıştır (olup, görüp gibi). Metinde geçen özel isimlere gelen ekler de “ ’ ” işareti ile ayrılmıştır. Bunun yanı sıra metinde kullanılan ayet-i kerîme, hadis-i şerif, Arapça ve Farsça şiir ve deyimlerin Türkçe anlamları dipnotta verilmiştir.

Metinde yazar tarafından verilmiş tarihler iki haneli olarak verilmiş tarihlerin (87, 92 gibi) başına [] içerisinde 12 yazılmıştır ([12]87 gibi). Ayrıca hicri tarihler yine [] içerisinde milâdî tarih karşılıkları verilmiştir. Milâdî tarihleri hesaplama işlemi Türk Tarih Kurumu'nun sitesinde çevrimiçi kullanıma açık olan “Tarih Çevirme Kılavuzu”ndan yapılmıştır. Tarihlendirmede dikkat edilen bir başka husus “Evâil, evâsıt, evâhir” gibi ifadelerin yazımıdır. Bu ifadelerin milâdî tarihe çevirirken hicri takvimde dikkate alınan karşılıkları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

	Gün olarak hesaba alınan aralık	Ay olarak hesaba alınan aralık
Evâil	1-10	Muharrem, Safer, Rebiülevvel, Rebiülahir
Evâsıt	10-20	Cemaziyelevvel, Cemaziyelahir, Receb, Şaban
Evâhir	20-29/30	Ramazan, Şevval, Zilkade, Zilhicce

Yazarımızın kullandığı dipnotlar metin tesisi esnasında da dipnotta gösterilmiştir. Transkripsiyonda metindeki dipnot sayısı belirtilerek ([1], [29] gibi) yazılmıştır. Metin bölümünde yazarın dipnotlarıyla tarafımızca yazılan dipnotların karışmasını engellemek amacıyla () içerisine araştırmacının notu anlamında “a.n.” kısaltması kullanılmıştır.

SONUÇ

İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın, günümüze ulaşan eserleriyle tarih sahasında ayrı bir yeri bulunmaktadır. Öncelikle otuz yılı aşkın Babıali'de görevi süresince elde ettiği tecrübe, gerek kendisinden önceki neslin yanında büyümesi gerekse kendi döneminin devlet ricali arasında yetişmesi kendisini farklı bir konuma getirmiştir. Kendisini her alanda yetiştiren bu büyük zat, özellikle gerek müstakil gerekse zeyl geleneğiyle yazdığı terceme-i hal ve menakıblar günümüz tarih, edebiyat, sanat, musiki alanları için başucu eser hüviyetindedir. Lakin tez konusu olarak İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın *Kemâlü'l-Kâmil*'ini seçtiğimde yazdığı eserlerin baskılarının bulunmayışı benim için en üzüntü verici olay olmuştur. Bu sebeple İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın basılmamış eserlerinin tez olarak çalışılması, matbu eserlerinin günümüz harfleriyle basılması, günümüz harflerinde basılmış olup baskısı olmayan, kütüphanelerde veya sanal ortamda ulaşılabilen eserlerinin yeni baskılarının yapılması hem ilim dünyası için faydalı olacağı hem de bu büyük âlime vefa borcunun karşılanacağı kanaatindeyim.

İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın *Kemâlü'l-Kâmil* adlı eserini değerlendirmeye geçmeden önce eserlerine verdiği isimler üzerinde durmak yerinde olacaktır. Çalışmamız esnasında İbnülemin'in eserlerinin on altı tanesinin isminde "Kemâl" ifadesinin geçtiği dikkatimizi çekmiştir. Çalışmamız sırasında eserlerinde niçin "Kemâl" ismini kullandığına dair bir bilgiyle karşılaşmadık. Bu sebeple bu konuya dair kesin bir şey söylemek mümkün görülmemektedir. Lakin bu durumun psikolojik veya sosyolojik açıdan farklı yorumlamak mümkündür. Psikolojik açıdan incelediğimizde İbnülemin'in kendine has duruşu, yaşayış şekli, – döneminde yaşayan bazı şahısların ifadesiyle – kendini beğenmişliği yani farklı bir karakter yapısına sahip oluşu herkesçe malumdur. Bu farklı yapısı onu yazdığı eserlere kendi ismini verme düşüncesine itmiş olabilir. Bir de sosyolojik açıdan incelemek gerekir. İbnülemin'in yazdığı büyük eserleri incelediğimizde (*Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar, Son Asır Türk Şairleri, Son Hattatlar* gibi) daha önceden yazılmış eserler üzerine yapılmış zeyillerin sonuncusu mahiyetindedir. Bu sebeple o konu üzerinde yazılmış en son eser, en olgun eser olduğunu belirtmek amacıyla "kemâl" kelimesini kullanmış olabilir. Ayrıca yazdığı eserde ele aldığı konu veya şahıs

hakkında yazılmış en iyi eser olduğu düşüncesiyle yine “kemâl” kelimesini kullanmış olabilir. Bunların dışında Osmanlı Devleti’nde tarih yazımında eskiden beri devam eden eserlere (*Tarih-i Naima*, *Tarih-i Nuri*, *Tarih-i Cevdet*, *Tarih-i Lütfî* gibi) kendi ismini verme geleneğini devam ettirmek istemiş bu sebeple “Kemâl” ismini eserlerinde kullanmak istemiş olabilir. Netice itibarıyla bu ve buna benzer yorumlar yapmak mümkün olmakla beraber İbnülemin Mahmud Kemal İnal’ın eserlerinde kullandığı “Kemâl” ismi meselesi daha detaylı bir araştırmaya muhtaç olduğu söylenebilir.

İbnülemin, *Kemâlî’l-Kâmil*’i yazarken bölümlere ayırmadan kaleme alsada da eserin başında terceme-i hal yazmanın usul ve yöntemine dair bilgiler vermekte ve bu alanda yapılan yanlışlıklar hakkında uzun bir giriş yapmaktadır. Bu giriş kısmında özellikle terceme-i hâl yazarlarımızın Arap ve Frenk müverrihlerin terceme-i hâl yazarken kullandığı metotları bilmediğinden bahsetmesi İbnülemin’in Avrupa’daki biyografi yazımını ve yazarlarını takip ettiğine, terceme-i hal yazımına verdiği öneme işaret eder. Daha sonra Yusuf Kâmil Paşa’nın önce hayat-ı resmiyesini vermektedir. Burada Kâmil Paşa’nın doğum tarihi, doğum yeri, tahsili gibi konulara açıklık getirdikten sonra devlet kademesinde aldığı görevleri tarihleriyle birlikte vermekte, Mısır’daki hayatına dair bilgiler sunmaktadır. Ayrıca Paşa’nın Süveyş Kanalı’nın açılması meselesi, Abdülaziz’in tahtan indirilmesi gibi konulara yaklaşımından da bahsetmektedir. Hayat-ı resmiyesinden sonra eserinin esas kısmı diyebileceğimiz hayat-ı hususiyesini anlatmaktadır. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, bu kısımda Yusuf Kâmil Paşa’nın ne kadar hayırsever olduğunu, yaptırdığı hayır eserlerini, özellikle dini ilimler üzerindeki yetkinliğini, sözünü esirgemeyen bir karakterde olduğunu, muhtaçlara, kimsesizlere hatta sokak hayvanlarına dahi kol kanat gerdiğini hayranlıkla anlatmaktadır. Tüm bunları yaparken kullandığı kaynakları belirterek deliller sunmakta, kaynaklardaki farklı malumatları vererek sentez yapmaktadır.

Kemâlî’l-Kâmil’in kaynak analizini yaptığımızda kullandığı kaynakları yazılı ve yazısız kaynaklar olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. Resmî hayatını yazarken kullandığı baş eserler Fatin Efendi’nin *Fatîn Tezkiresi (Hâtimetü’l-eş’âr)* ile Ahmed Rifat Efendi’nin *Verdü’l-Hadâik* adlı eserleridir. Bunun yanında gazete haberleri, devlet arşivlerinde gördüğü resmî evrakları da kullanmıştır. Özel hayatına dair verdiği bilgilerin ana kaynağı şüphesiz ki Yusuf Kâmil Paşa’nın yirmi yedi yıl

boyunca mühürdarlığını yapan babası Mehmed Emin Paşa'dır. Babasının Paşa'yla ilgili anlattıklarını kayıt altına İbnülemin, bu sayede hem hikâyelerin yok olmasını engellemiş hem de eseri için kaynak olarak kullanmıştır. Yine hem Yusuf Kâmil Paşa'nın dostluğunu yapmış, meclisinde bulunmuş, yardımını görmüş insanların anlattıkları hem de babası Emin Paşa'nın çevresinde bulunanların anekdotları bir diğer kaynak hazinesidir. Bunların dışında Kâmil Paşa'nın şahsına yönelik şair ve ediplerin yazdığı beyitler, kasideler, tarih düşürmeleri hususî hayatına dair diğer kaynakları oluşturmaktadır.

Kemâli'l-Kâmil hakkında kaynak analizi yaparken kaynakları kullanım şekline ve malumatın anlatım tarzına da dikkat etmek gerekmektedir. İbnülemin Mahmud Kemal, elde ettiği malumatı sadece salt bilgi verme amacıyla yazmıyor, gerek metin içerisinde gerekse kullandığı dipnotlarda ele aldığı konuyla ilgili bilgi veren kaynakların karşılaştırmasını yapıyor. Bu önemli bir husustur. Çünkü bu şekilde karşılaştırma yaparak bir sonuca varması yaşadığı dönemde daha yaygın olan hikayeci tarih anlayışından ziyade araştırmacı tarih anlayışıyla eseri kaleme aldığını göstermektedir. Lakin içerik ve anlatımda Osmanlı tarih yazımında popüler olan pragmatik tarih anlayışının hakim olduğu görülmektedir. Özellikle eserinde Kâmil Paşa'ya toz kondurmaması, kendisinden övgüyle ve hayranlıkla bahsetmesi eserinde menakıbnâme havası hissettirmektedir. Netice itibariyle *Kemâli'l-Kâmil*'in malumatın elde edilişi ve kaleme alınışı bakımından araştırmacı tarih anlayışıyla anlatımının ise pragmatik tarih anlayışıyla olduğu söylenebilir.

İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın kaynak kullanımını ve anlatımını incelerken nesnelliği üzerinde de durmak gerekir. Çünkü bir tarih eseri yazarken dikkat edilmesi gereken hususların başında tarafsızlık gelmektedir. Özellikle esere konu olan zaman dilimi ile eseri yazanın aynı veya birbirine yakın dönemlerde yaşaması tarafsızlığı daha da güçleştirmektedir. Gerek millet, vatan, din ve aile bağları, gerek yaşam çevrelerinin ortak oluşu gerekse ideoloji ortaklığı veya farklılığı konuya yaklaşımı etkileyen başlıca etkenlerdir. Bu bağlamda İbnülemin Mahmud Kemal İnal ile Yusuf Kâmil Paşa arasındaki bağı incelemek yerinde olacaktır. Öncelikle İbnülemin Mahmud Kemal İnal, hem *Kemâli'l-Kâmil*'in giriş kısmında hem de evinde toplanan sohbet meclislerinde Yusuf Kâmil Paşa'nın ailesi için bir veli nimet olduğunu, babası Emin Paşa'nın anne tarafından Yusuf Kâmil Paşa ile akraba bağının bulunduğunu her fırsatta dile getirmektedir. Eserinin girişinde

“Kâmil’in kemâlât-ı kâmile ve fezâil-i meşhûresi eâzım-ı meşâhîr sırasında terceme-i hâlini yazmağa meziyyet-perverân-ı erbâb kalemi icbâr edeceği gibi kendisine karâbet ve münâsebetgirle berâber nân ü ni ‘met ailemizin urûk ve a ‘sâbına sereyân etmiş, ahvâl ve evsâfi ise herkesten ziyâde bizce ma ‘lûm bulunmuş olduğundan – tahdîs-i ni ‘met makâmında – menâkıb-ı Kâmil’i yazmak bi ‘l-hâssa abd-ı âcize âid bir vazîfe-i mübecceledir” diyerek bu dediğimizi doğrulamaktadır. Hatta öyle ki gördüğü rüyaları dahi not olmayı ihmal etmeyen İbnülemin, 9 Muharrem 1332 [8 Aralık 1913] salı gecesi Paşa’yı rüyasında görür. Bu rüyasını anlattıktan sonra “Kalben de daima ruhunu rahmetle ve kendini muhafazeten eserler neşrettiğim halde bana bu yolda muamelede bulunmasından müteessir olarak bir daha rahmet okuyacağımı, hakkında yazdığım eserleri de neşredeceğimi kararlaştırdım.”¹⁵⁰ demektedir. Bu ifadelerden yola çıkarak İbnülemin’in Yusuf Kâmil Paşa’yı korumacı bir yaklaşımla kaleme aldığını söylemek yanlış olmayacaktır. Lakin Paşa’ya dair eserinde farklı zümrelerden pek çok kaynak kullanması, kaynaklar arası mukayese yapması, yazdığı ifadeleri kaynaklarla delillendirmesi eserde metodolojik açıdan uygun bir yol izlenmiştir. Burada dikkate alınacak nokta korumacı bir yaklaşımla olaylarda abartılı anlatımın veya Paşa’nın aleyhinde olan meselelerde eksik ifadelerin olabileceği husustur.

Kemâlû’l-Kâmil’i değerlendirirken *Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar* eserindeki “Yusuf Kâmil Paşa” bölümü ile bu eserdeki bilgilerin mukayese edilmesi bir başka önemli husus olarak karşımıza çıkmaktadır. *Son Sadriazamlar*’daki bölüm varken bu eserin ehemmiyetinin kalmadığı düşüncesi hasıl olabilir. İbnülemin, *Son Sadriazamlar*’da ilgili bölümde malumatın çoğunu *Kemâlû’l-Kâmil’den* aldığını söylemektedir. İki eseri incelediğimizde İbnülemin’in pek çok konu hakkında *Kemâlû’l-Kâmil’de* anlattıklarını kısaltarak veya bu eserde yaptığı karşılaştırmaları, incelemelerle vardığı sonuçları *Son Sadriazamlar*’da yazmıştır. Çok daha tafsilatlı bilgiyi, özellikle yaşanan devirle, anlatılan olaylarla ilgili İbnülemin’e ait yorumları *Kemâlû’l-Kâmil’de* bulmak mümkündür. Bu sebeple *Kemâlû’l-Kâmil’in Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar* yanında ehemmiyetini koruduğu kanaatindeyim.

Tüm bu çalışmanın ve değerlendirmenin neticesinde İbnülemin Mahmud Kemal İnal’ın *Kemâlû’l-Kâmil’in* mukaddimesinde dediği gibi “*ma la yudraku*

¹⁵⁰ İbrahim Öztürkçü, *İbnülemin’in Rüyaları*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2018, s.55.

kulluhû la yutraku küllühu” yani “Bir şey bütünüyle elde edilmezse, tamâmen de terk edilemez” kaidesini hatırlayarak bu kıymetli eseri kaleme alan yazarımıza teşekkürü borç bilirim.

METİN

Kemâlî'l-Kâmil

Sadr-ı esbak Yusuf Kâmil Paşa merhûmun terceme-i hâlini ve menâkıb-ı fezâil-i
iştîmâlini muhtevîdir

Muharriri

Seyyid Mahmud Kemâl

Sene 1323 [1905/1906]

Men celle ‘an külli’l-merâtibi kadrehû

Fe-ahsene mâ yuhdâ ileyhi kitâbun¹⁵¹

Kâmil

¹⁵¹ “Kıymeti bütün mertebelerin üstünde olan kişiye yapılacak hediyelerin en güzeli kitaptır.” anlamına gelmektedir. (a.n.)

[1a]

Bismillahi teyemmünen bi-zikri'l-Celîl

“Fâtîha”

Ba‘zı fâzıla vardır ki kemâlât-ı beşeriyenin her cihetinde ibrâz-ı kemâl ile “câmi‘ü'l-fezâil” unvân-ı şa‘şa‘a-dârını ihrâz ettikleriçün anlar yalnız mensûb oldukları milletin kibâr-ı kirâmı miyânında değil bi‘l-umûm milel-i mütemeddine e‘âzımı arasında da kesb-i imtiyâz etmişlerdir.

Bu kabîl zevât-ı mümtâzenin – şahs-ı ma‘nevîlerini tasvîr edecek sûrette – terceme-i hâllerini yazmak hakîkat-ı hâlde – hayret-bahş-ı ezhân olan – birtakım mesâil-i gâmızayı hall etmekten de müşkil bir keyfiyettir. Çünkü ne kadar gâmız olursa olsun, o mes‘elenin – mensûb olduğu fennde [1b] kesb-i rüsûh edince – halline de imkân bulunabilir. Fakat öteki mes‘ele bununla kâbil-i kıyâs değildir.

Bir kerre terceme-i hâli yazılacak olan âdemin en mühim ahvâlinden en ehemmiyetsiz ef‘âline kadar ittîlâ‘ hâsıl etmek o âdemin havâss-ı rûhiyyesini kemâl-i vukûf ile tedkîk eylemek lâzım gelir. Şurût-ı sâire, bu aslın fûrû‘u mesâbesinde olduğuçün andan bahse hâcet yoktur.

Hâlbuki bir zâtın havâss-ı rûhiyye ve ahvâl-i umûmiyyesini tetebbu‘ etmek için anın hayâtına iştirâk eylemek lâzımdır. Meclisine dâhil ve musâhabatına nâil olduğumuz zevâtın – hayâtına iştirâk derecesinde – husûsiyyet-i ahvâline ittîlâ‘ peydâ edemediğimiz hâlde zamânına yetişemediğimiz meşâhîrin ahlâk ve etvârına ne suretle vâkıf olacağız? Bi‘d-def‘ât mevzû‘-i bahs olduğu üzere târîh ve terâcim-i ahvâl [2a] yazan eslâfımız târîh ve terâcim-i ahvâl tahrîrinin birçok kavâid ve şürûtu câmi‘ bir fenn-i mahsûs olduğunu bilmedikleri gibi o fenn-i mahsûsa cidden ri‘âyet etmiş olan Arab ve Frenk müverrihlerinin eserine de tâbi‘ olmadıklarından – yazdıkları terâcim-i ahvâli murassa‘ ve müsecca‘ ibârât ile doldurarak terâcim-i ahvâl değil âdetâ “terâcim-i elfâz” tedvîn etmişlerdir. O sahifeler dolusu murassa‘ ve müsecca‘ ibârelerin tevlîd ettiği ma‘nâ ise – terceme-i hâli yazılmak istenen – âdemin “hangi zât-ı fezâil-pîrâ ve merd-i kemâlât-nümânın sadefçe-i sulbünden dürr-i girân-bahâ-âsâ mehd-ârâ” olduğunu ve hangi târîhlerde “isti‘dâd-ı mâder-zâd ve feyz-i nazar-ı peder-i âlî-nihâd ile felân ve filân mertebe-i me‘mûriyyetlerde ihrâz birle arz-ı hidemât-ı sadâkat-ittisâm ve tahsîl-i şân ve nâm ettikten sonra” hangi

senenin “hılâlinde terk-i âlem-i vücûd [2b] ve azm-i dâr-ı hulûd” eylediğini uzun uzadıya hikâyeden ibârettir.

Müverrih, zamânına yetişemediği bir âdem hakkında – ârzû olduğu vech ile – idâre-i makâl edemediğinden dolayı me’sûl tutulamaz. Fakat senelerce hem-bezm olduğu bir zât hakkında da bu yolda bast-ı kelâm safsata-i encâm ettiğün mu’âheze olunur. Ma’a-zâlik terâcim-i ahvâlin hangi usûl ve şerâite ri’âyetle yazılacağı anlarca mechûl olduğün mu’âhezede ileriye gitmek de muvafık-ı insâf görülemez.

Biz, o usûl ve şurûtu bildiğimiz hâlde niçün mu’âsırînimizden bir zâtın terceme-i hâlini lâyıkıyla yazamıyoruz? İşte asıl hall olunacak mes’ele budur.

Bizde “terceme-i hâl”in medlûl-i ma’rûfu târîh-i vilâdet ve vefât ile ihrâz olunan merâtib ve münâsibi alâ-vechi’l icmâl [3a] naklden ibâret olduğün resmî ve husûsî terâcim, ayrı ayrı birer fasl-ı mühim i’tibâr ve ihrâz edilen merâtib ve menâsıbın ilel ve esbâbı o menâsıbdaki bulunulduğu müddetçe cereyân eden ahvâl ve vekâyi’ - her dürlü nikâyetle, her dürlü dakâyıkıyla – kayd ve tezkâr edilmemiş olduğundan terceme-i hâl-i resmî “târîh listesi” hâlinde kalmış ve – terâcim-i ahvâlin iç yüzü ve bahis olunan zâtın özü demek olan – terceme-i hâl-i husûsî ise kat’iyyen kaleme alınamamıştır.

Daha garîbi, mevzû’-i bahs olan zâtın mensûb olduğu âile ve târîh-i velâdet ve vefatıyla medfeni bile – pek çok def’a – zikr edilmeyerek bu bahisler terceme-i hâlde üssü’l-esâs değil, bir fâide-i zâide yâhûd iltizâm-ı mâlâ-yelzem kabîlinden add olunmuştur. Bir de her ferdin – zâtına âid - vekâyi’i zabt etmesi [3b] bizim diyârda âdet olmadığı gibi terceme-i hâlin mutlaka! ba’de’l-vefât yazılması bir kâ’ide-i vâcibü’r-ri’âye hükmünde telakkî edilmiştir ki terâcim-i ahvâlin me’ hazdan mahrum kalmasına en büyük illet de budur. Terceme-i hâli yazılacak zât da, yazacak müverrih de bu fikr-i sakîmden kurtulamamıştır. Ma’a’t-te’essüf zamânımızdaki o fikr-i sakîmi taşıyanlar pek çoktur.

Terâcim-i ahvâle merâk ettiğim günden bu deme gelinceye kadar o yolda çektiğim meşâkk-ı tahammül sözü izâh etmek lâzım gelse bir kitâb-ı ibret-i nisâb vücûda gelir.

İnsân, kendi kardâşının bile her dürlü ahvâl ve ef’âline vâkıf olamaz. Anın ahvâl ve ef’âline vukûf-ı tedkîkât ve istizâhât dûr-â-dûr mevkûftur. Artık yabancı bir

âdemin hâlini öğrenmek için ne yolda hareket etmek lâzım geleceği bundan anlaşılır. [4a] Meselâ siz nakden, bedenen, kalemen milletinize hizmet ve milletinizin vücûh-ı adîde ile te'mîn-i istifâdesine himmet etmişsiniz. Nâmınızla hâtıra-i ahlâfi tezyîn etmek isterim. Bunun zımnında birçok fevâid-i mühimme görürüm. Size mürâca'at edip de terceme-i hâlinize ve hâl ve mizâcınıza dâir ba'zı istîzâhâtte bulununca siz kemâl-i hayretle yüzüme bakarsınız. Târîh-i vilâdetinizi sorduğum anda “Sübhânallah bu âdem yaşımı öğrenip de ne yapacak. Yaşımı çalıp da kendi yaşına mı katacak” diye (derûnî) mırıldanmağa başlarsınız. Yâhûd terceme-i hâlinizi yazdırmak istesenez bile gûyâ tercemeniz yazılıp bittikten sonra ömrünüz de bitecekmiş gibi bir vehm-i fâside kapılır, tevahhuş edersiniz. Hattâ dersiniz ki “kadr-şinâşlığınızdan memnûn oldum. Fakat hâl-i hayâtta terceme-i hâl yazdırmak mezâra girip de sorulan şeylere oradan cevâb vermek derecesinde insânı [4b] korkutuyor”. Eğer benim meşreb ve mesleğime lâyıkiyla muttali' değilseniz iş büsbütün başkalaşır. Hattâ kimin evlâdı olduğunuzu söylemekten bile ürkersiniz!.. Ashâb-ı ikbâl ve i'tibârsız iseniz –Nasreddin Hoca merhumun dediği gibi – “seyr eyle sen gümbürtüyü”. Zâten sizin yanınıza varılmaz, huzurunuzda bilâ-suâl feth-i dehân edilmez ki terceme-i hâlinize dâir istihzâhta bulunayım. [Bu sözleri mübalağaya haml etmemelidir. Mükerreren başıma geldiğiçün yazıyorum].

Ay ne yapalım efendim, biz kadr-şinâsız. Ebnâ-yı nev'ine hidemât-ı cemîlede bulunanların zıll-ı zâil gibi gelip geçmelerini ârzû etmiyoruz. İstiyoruz ki anların nâmı ebediyyen hâtıralarda kalsın. Ahlâf da anların ahvâl ve menâkıbını dinleyerek teşevvuk etsin. Anlar gibi kubbe-i âlemde bir hoş sadâ bırakmağa çalışsın. [5a] Hâlbuki mürâca'at ettiğimiz âdemler kendi kendilerini bilmiyorlar. İbkâ-yı nâm etmek ârzûsunda buldukları hâlde ârzûlarını te'mîn edebilecek esbâbın en mühimlerinden ihtirâz ediyorlar. Artık menkıbe-nüvîsân-ı eslâf ne yapsın, kadr-şinâsân-ı ahlâf ne yapsın?....

Bir muharrir, ne kadar muktedir olursa olsun elinde ma'lûmât-ı mükemmele bulunmadığı hâlde meşâhîr-i millet hakkında nasıl idâre-i makâl edebilir? Fıkdân yâhûd noksân-ı ma'lûmât ile yazılan bir makâle-i târîhiyye, muharrirînin kudret-i kalemiyesi sâyesinde şâyân-ı mütâla'a âsârını add olunabilir? O makâle, târîh ve terâcim-i ahvâlden maksûd olan ma'nâyı ifâde edemez.

Fakîri dâg-dâr eden bir şey daha var, bizde öteden beri “Kullu ilmin leyse fi'l-kırtâsı dâ'in”¹⁵² kâ'idesine muhâlefetle herkes işittiğini, öğrendiğini – kuvve-i hâfızasına **[5b]** mağrûren – kâğıd üzerine koymaz. İşittiği, öğrendiği şeyler kendi vücûduyla kâimdir. O vücûd ortadan kalkınca mahfûzât da zalâm-ı mechûlât içine karışıp mahv olur. Şâyed mahfûzâtın bir kısım-ı kalîli ahlâfa intikâl etse bile – zâbita-i kayd ve tahrîre tevdi' edilmediğiçün – ağızdan ağıza devr ettikçe şekl-i asliyyesini gâib ederek hurâfât sırasına katılır.

Mûsîkîden, târîhten, edebiyâtta, hikemiyyâtta bu yolda nice âsâr-ı nefise mahv ve münderis olmuştur ki telâfisi ahyâ-yı emvât derecesinde muhâldir. Bunların efvâha intikâl eden aksâmının da – veled-i gayr-i meşrû'un isbât-ı neseb edememesi kabîlinden olarak – asıllarına iddi'âyı nisbet edemeyecek derecede pîç daha doğrusu hiç olduğunu âbâ-i dikkat takdîr eder. Çünkü mesmûât hiçbir vakitte mazbûtât derecesinde **[6a]** muvâffık-ı hakîkat olamaz. Bir def'a, ânı nakl eden şahsın zevk ve tab'ına göre tehâlûf eder. O vak'a dîger birinden istimâ' edilse büsbütün başka bir şekle ifrâğ edilmiş olduğu görülür. Vekâyi'-i târîhiyye ise mûsîkî gibi, şî'ir gibi zevk ve tab'a kat'a tâbi' olamaz. En küçük bir tahrîf, târîh üzerinde bir büyük rahne açar. O rahnenin mazarratı ebediyyen devâm eder. Tahrîf olunan vekâyi'i mâziyye, vekâyi'i hâliye ve istikbâliye de ma-bihi't-tatbîk olamaz.. İşte meşâhîrimizin – bin dürlü iber ü dakâyıka cilve-gâh olan – menâkıbı da sudûrda kalıp tezyîn-i sutûr etmediğinden, ağızdan ağıza intikâl edenleri de – ber-vech-i meşrûh – birçok tahrîfâta uğradığından bugün menâkıbdan da istifâde imkânı kalmamıştır. Terâcim-i ahvâlini yazmak istediğimiz zevâtın havâss-ı rûhiyyelerine **[6b]** ittılâ' için elimizde bir sermâye daha var, o da eserden müessiri istidlâl tarîkidir. Bu tarîk-i istidlâl, fevka'lâde nüfûz-i nazara, pek büyük irfâna, pek çok tedkîk ve tetebbu'a muhtâc olduğuçün bizlere göre bir emr-i bedîhi'l-eşkâl yâhûd bir kâr-ı muhâlldir. Bi'l-farz bu tarîk, âsân olsa bile o eseri nerede bulup da müessirini andan istidlâl edeceğiz? Bizde san'ât-ı tıbaâtın pek gec zuhûr etmesi, zuhûr ettikten sonra müessirlerin o vâsita ile eserlerini neşre rağbet etmemeleri âsâr-ı mevcûdenin iştihâd ve intişârına mâni' olduğu gibi harîkler, sirkatler, âfât-ı sâire, bâ-husûs – en büyük âfet olan – evlâd ve ahfâdın kıymet-nâ-şinâslığı, kütüb-hânelerin adem-i intizâmı halkın ekseriyyetle ma'ârife yan bakması o âsârın büsbütün indirâsına birer sebep-i müdhîş olmuştur.

¹⁵² “Kayda geçmeyen her bilgi zâyi olup gidecektir.” anlamına gelmektedir. (a.n.)

El-hâsıl eslâf ve mu‘âsırının mükemmel terceme-i hâllerini [7a] yazmak için bu kadar mevâni‘ meydânda iken – yazılan terâcim-i ahvâlin adem-i tekemmülünden dolayı – muharrirlerini tevbîh ve ithâma vicdân râzı olmuyor.

Mevâni‘-i ma‘hûdenin – mükemmel değil mümkün mertebe – bir terceme-i hâl yazmak ihtimâlinde pek çok def‘a sedd çektiği müsellemtattan ise de “ma la yudraku kulluhû la yutraku küllühu”¹⁵³ kâ‘idesini nazar-ı dikkatten atmak da kâ‘ide-i irfâna tevâfuk etmez. Bu yoldaki sa‘y ü kûşîşimiz, hep o kâ‘ideye ri‘âyet etmek istediğimizdendir.

§

Bu mukaddime-i tavîleden maksad – terceme-i hâl ve menâkıbına tercümân olmak istediğim – sadr-ı esbak “Yusuf Kâmil” Paşa gibi kâinât-ı insâniyyeyi nâdiren tezyîn eden bir kâm-rân-ı rûzgârın yetmiş senelik hayâtını – istifâde-i ahlâfî te‘mîn edecek sûrette – tasvîr etmenin tasvîr ve tasavvurun [7b] fevkinde bir maslahat-ı müşkile olduğunu anlatmaktan ibârettir.

Kâmil’in kemâlât-ı kâmile ve fezâil-i meşhûresi e‘âzım-ı meşâhîr sırasında terceme-i hâlini yazmağa meziyyet-perverân-ı erbâb-ı kalemi icbâr edeceği gibi kendisine karâbet ve münâsebet-girle berâber nân ü ni‘met ailemizin urûk ve a‘sâbına sereyân etmiş, ahvâl ve evsâfî ise herkesten ziyâde bizce ma‘lûm bulunmuş olduğundan – tahdîs-i ni‘met makâmında – menâkıb-ı Kâmil’i yazmak bi‘l-hâssa abd-ı âcize âid bir vazîfe-i mübecceledir. Vazîfemi takdîr ettiğim için eyyâm-ı sabâvetimden beri böyle bir risâle yazmak bence aksâ-yı imânî hükmüne geçmişti. Ne fâide ki aczimin kemâliyle berâber o bâbdaki ma‘lûmâtın noksânı o vakit iki üç yaşında bir tıfl-ı bî-haber olduğum için ne söylediğimi, ne söylediğini değil hattâ [8a] huzûrunda bulunduğumu bile tahattur edemiyorum.

Müşârün-ileyhin İstanbul’a vürûdundan vefâtına kadar yirmi yedi sene mühürdârlığında bulunup – zâten li-ümm akrabâsından olan – pederim “Mehmed Emin” Paşa, terceme-i hâl-i Kâmil’i tezyîn edecek birçok ahvâl ve dakâyıka ıttılâ‘ hâsıl etmiş ise de gördüğü, öğrendiği şeyleri kayd ve zabt etmediğiçün bugünkü mahzûzâtı te‘mîn-i maksada kâfi değildir. Mahzûzât-ı mütebâkînin de – inkılâb-ı zamân ile – adem-âbâd-ı nisyâna gideceğini muhakkak bildiğimden hiç olmazsa

¹⁵³ “Bir şey bütünüyle elde edilmezse, tamâmen de terk edilemez” anlamına gelmektedir. (a.n.)

anları muhâfaza etmek üzere evvel-be-evvel bir deftere kayd ettim. Merhûm-ı müşârün-ileyhe yetişen zevâtın İstanbul'da bulunanlarla görüştüğüm ve taşrada bulunanları haber aldıkça gördükleri, işittikleri şeyleri şifâhen ve tahrîren sordum, aldığım ma'lûmâtı zabt eyledim. [8b] “Tezkire-i Fatîn” “Verdü'l-Hadâik” gibi terâcîm-i ahvâl kitaplarında – birbirinin hemân aynı olmak üzere – yazılan terceme-i hâl-i resmîyi de ortaya koydum. Ba'zı mütâla'ât ve muhâkemât da ilâve ettim. Bunları bir araya getirince şu sahâif vücûda geldi.

Bu sahâif, suhuf-ı mensûha gibi her dürlü hükm ve hikemden ârî ise de burada cem' ettiğim ma'lumât kayd edilmediği sûrette bir zamân sonra mechûlâta inkılâb edeceğim – yukarıda söylediğim – “ma la yudraku kulluhû la yutraku küllühu”¹⁵⁴ kâ'idesini muhâfaza etmek istedim.

Risâlem, bin dürlü kusûr ve noksânıyla berâber fâideden hâlî değildir. Binâberîn fâide, ne kadar az olursa olsun yine fâidedir..

[9a] boş sayfa

[9b] “Yusuf Kâmil Paşa”

Yusuf Kâmil Paşa “1223” [1808/1809] sene-i hicriyyesinde Arabgir'de doğmuştur.¹⁵⁵ Pederi Mehmed Bey, anın pederi İsmail Bey, anın pederi de Gökçe oğlu yâhûd Gök Beyi-zâde Ahmed Ağa'dır. [10a] Müşârün-ileyh Mehmed Bey, vüzerâ-yı i'zâmdan meşhûr merhûmun birâderidir.¹⁵⁶ Eyyâm-ı sabâvetinde

¹⁵⁴ “Bir şey bütünüyle elde edilmezse, tamâmen de terk edilemez” anlamına gelmektedir. (a.n.)

¹⁵⁵ [1] Paşa'nın târîh-i tevellüdü (Sicill-i Osmânî) de “1220” [1805/1806] olarak mukayyedir. Hîn-i vefâtında (Cerîde-i Havâdis)e yazılan terceme-i hâlinde “müşârün-ileyhin târîh-i vilâdeti mazbût değilse de “1222” [1807/1808] deyü Fatîn Tezkiresi'nde görülmüştü. Ancak müşârün-ileyhin sinni seksene karîb olduğu nâsiye-i hâlinde anlaşılır idi.” deniliyorsa da Tezkire-i Fatîn'de târîh-i tevellüdü gösterilmediği gibi sinni de seksene karîb değildi. Zâten bu terceme-i hâlin kadr-dânlık kisvesine bürünmüş bir hasûd kalemiyle yazılmış olduğu siyâk ifâdeden anlaşıldığı cihetle o hâsid-i fâsid kim ise sinn meselesinde de iltizâm-ı hatâ etmiştir. Kitâbî-i şehri-yârî müverrih-i meşhûr İsmet Efendi merhûm nakl etti: “Bir gece Kâmil Paşa'nın yalısına gitmişim. Esnâ-yı sohbeti bi'l-münâsebe “İsmet Hoca, 1200 [1785/1786]'den beri gelen meşâhîri söyle bakalım” buyurdu. Ben de “bir kâğıt kalem emr buyurunuz” dedim. Ben söyledim Paşa yazdı. 1223 [1808/1809] senesine geldiğimizde “ bu seneye biz hazretlerini de yazalım” dedi. 1223 [1808/1809]'de doğduğunu kendi ağzından işittim”.

¹⁵⁶ [2] Mehmed Bey, Osman Paşa'nın li-eb rivâyet-i âharına göre li-ümm birâderi imiş. Bir rivâyette de Kâmil Paşa Mehmed Bey'in üvey oğlu imiş. diğeri bir rivâyette de Osman Paşa, Kâmil Paşa'nın amcası değil dayısı imiş. Osman Paşa'nın ecdâdına (melik-zâde) yâhûd (vehlik-zâde) ve Kâmil Paşa'nın ecdâdına ise – ber-vech-i muharrer – (Gökçe oğlu) yâhûd (Gök Beyi-zâde) denilmiş bu

Arabgir'deki hânelerinin kapusuna eyyâm-ı mahsûsada dokuz tuğ dikildiğini ve ecdâdından üç vezîr geldiğini Kâmil Paşa'dan naklen peder-i fakîr hikâye eder.

Mehmed Bey vefât ettiğinden oğlu Kâmil Bey dem-i sabâvetinde amcası Osman Paşa'nın dâiresinde terbiye edildi. **[10b]** Müşârün-ileyh Osman Paşa 1239 Muharreminde [Eylül/Ekim 1823] Kayseriyye ve Bozok sancakları mutasarrıflığına ta'yîn olduğundan 1241 [1825/1826]'de Kâmil Bey'i Kayseriyye'ye götürdü.¹⁵⁷ O vakit on altı an yedi yaşlarında bir genc idi.

Osman Paşa, fevka'lâde zekî ve o nisbette gayûr olan birâder-zâdesini – müstaid olduğu – mertebe-i kemâle isâl için kemâl-i i'tinâ ile her dürlü vesâile tevessül etti. Birâder-zâdesi Kâmil Bey'le oğlu Nuri Bey'i bir mu'allim-i fâzılın dest-i terbiyesine tevdi' etmek emelinde bulunduğunu – o sırada Kayseriyye müftüsü bulunan – e'âzım-ı ulemâdan Kasım Efendi'ye anlattı. Müfti-i müşârün-ileyh de şâkird-i mümtâzı ve dâmâdı – İmâm Birgivî **[11a]** hazretleri sülâlesinden – Müderris-zâde Mehmed Âlim Efendi'yi mu'allimliğe sevk etti.

Osman Paşa, mu'allim-i müşârün-ileyhin hâl ve iktidârını hafiyen tahkîk ederek istediği gibi bir âlim-i kâmil olduğunu anlayınca iki yüz elli guruş ma'âşla mu'allimliğe ta'yîn etti. Beyler 1242 [1826/1827]'de ta'allüme başladılar. Sarf ve Nahv-i Arabî, Tuhfe-i Vehbî, Gülistân-ı Sa'dî okuyarak bir sene içinde Kâmil Bey büyük bir iktidâr gösterdi. [Âlim Efendi, tâlib-i kâmilinin mesned-i celîl sadâreti tezyîn ettiği esnâda – “*Âlim-i mu'ciz-beyânım lübb-i ma'nâdır sözüm / bahr-i tab'ımdan çıkar hep dürr-i beyzâdır sözüm*” matla'lı bir kasîde-i tavîle ile o tâlib-i kâmilin kemâl ü irfânına medîha-hân olmuştur ki bu kasîde ser-â-pâ fahriyye sûretinde yazılmıştır. Kâmil Bey'i tâlib-i nâil olan üstâzın her sûretle iftihâr etmeğe hakkı vardır]. **[11b]** Osman Paşa 1243 [1827/1828]'de Kayseriyye'den infisâline

karârda gösterilen ihtilâfa meydân verir gibi görünmekte ise de Osman Paşa kendisinin amcası olduğu Kâmil Paşa her vakit söylediği gibi ittifâk-ı âmme de bu noktadadır. Fakat Kâmil Paşa'nın – elime geçen – tereke defterinin baş tarafında müşârün-ileyhin ecdâdı (Gökçe oğlu) ve Osman Paşa'nın ecdâdı (Vehlik oğlu) olarak gösterilip Osman Paşa ile Mehmed Bey'in arasında (li-ümm) işâret edilmesine nazaran Mehmed Bey Osman Paşa'nın li-ümm birâderi olduğu anlaşılır. Şu hâlde âile unvanı arasındaki ihtilâf da zâil olur.

¹⁵⁷ [3] Pederi vefât ettikten sonra Kâmil Paşa'nın doğrudan doğruya İstanbul'a celb edildiği muhtefûn-fih olduğundan Kayseriyye'ye İstanbul'dan mı yoksa Arabgir'den mi getirildiği kat'iyyen ta'yîn olunamaz. Çünkü Paşa'nın evâil-i hâline dâir eldeki ma'lûmât pek nâkıstır. Me' hazlarımızda bu bâbda hiçbir güne ma'lûmât yoktur.

Kâmil Bey'i yine zîr-i kenâhında terbiye etti. Bey, kemâ-kân ammi-zâdesi Nuri¹⁵⁸ ve Edhem¹⁵⁹ beylerle berâber tahsîl-i kemâle çalışır, bir yandan da amcasının mühürdârlık hizmetini îfâ ederdi. Beyler gibi kütüb-i mütenevvia ve edevât-ı tahsîliyyeye mâlik olmadığıçün amcasının tahsîs ettiği şehri yetmiş beş guruş ma'âşın bir mikdârını uşâklara vererek geceleri ammi-zâdelerinin kitâblarını – birkaç saat için – aldırır, sabaha kadar çalışarak rüfekâsına karşı isbât-ı rüchân ederdi. [İstanbul'da fâzıl-ı meşhûr Dağıstânî Hoca Hüseyin Nâzım Efendi merhûmdan Mısır'da allâme Şeyh Tetîmî ile fuzalâ-yı sâireden müddet-i medîde ahz-ı ulûm ve ma'ârif etmiştir].

Uyku zamânlarını iktisâb-ı ma'ârifeye levâzım-ı zarûriyyesine [12a] muhassas olan ma'âş-ı kalîlini de hizmet-kârlara tahsîs ederek bir sabâhü'l-hayr-ı sa'âdete vâsıl oldu. Bu sa'âdet, ma'nevî idi. Çünkü maddî sa'âdet demek olan servet ve ikbâl henüz kendinden gürîzân idi.

§

Bu esnâda amcası, Kâmil Bey'i Dîvân-ı Hümâyûn Kalemi'ne me'mûr ettirdi. Bey'in Dîvân Kalemi'ne me'mûriyyetine dâir – dest-i fakîre geçen bir mecmû'a parçasında tesâdüf ettiğim – mektûbun sûretini – aynen – buraya yazdım:¹⁶⁰ [12b]

“Devletlü inâyetlü übbühetlü merhametlü velî-ni 'met-i bî-minnetim sâhibü'l-lutf ve'l-kerem efendim hazretleri

Yeğeni veliyyü'n-ni 'ameleri necâbetlü Yusuf Kâmil Beyefendi hazretlerinin Dîvân-ı Hümâyûn Kalemi'ne me'mûriyyeti husûsunu âmir râha-zîb-i tevkîr olan emr-nâme-i âlî-i veliyyü'n-ni 'amîneleri meâl-i sâmîsi rehîn-i iz'ân-ı ubeydânem olup hasbe'l-rıkkıyye infâz-ı emr ve irâde-i seniyyelerine sür'ât-i vâcibe-i zimmet-i ubûdiyyetim olduğundan derhâl emr-nâme-i veliyyü'n-ni 'amileri devletlü reis efendi oğullarına

¹⁵⁸ [4] Rumeli kadı askerlerinden olduğu hâlde [12]87 [1870/1871]'de İstanbul'da vefât etti.

¹⁵⁹ [5] Vezîr ve Ankara vâlisi iken [12]80 [1863/1864]'de munfasılan orada irtihâl eyledi.

¹⁶⁰ [6] Bu mektûbun Osman Paşa'ya yazıldığı bedîhî ise de müşârûn-ileyhin hangi vilâyette bulunduğu sırada ve hangi zât tarafından hangi târihte yazıldığını ve Kâmil Paşa'nın o esnâda taşrada amcasının yanında yâhûd Dersâadet'te bulunduğu dâir bir işâret yoktur. Binâberîn müşârûn-ileyhin hangi târihte ve nerede bulunduğu sırada Dîvân-ı Hümâyûn Kalemi'ne me'mûr olduğunu tahkîk ve ta'yîn edemedim. Ma'a-zâlik u me'mûriyyetin 1245 [1829/1830], 1246 [1830/1831] târihlerine tesâdüf etmiş ve mektûbun da Kapu Kethüdâsı tarafından yazılmış olması tahmîn olunabilirse de muhakkak add edilemez. [Mecmû'a-i mebhûs-ı anhânın yazısını Paşa'nın yazısına benzetsem de buna da kat'iyen hükm edemem].

bi'l-irâe tıbk-ı irâde-i seniyye-i dâverileri üzere Dîvân-ı Hümâyûn Kalemî'ne me'mûriyyeti hâvî bir kıt'a ruûs-ı hümâyûn istihsâl ile bugün mîr-i mûmâ-ileyh hazretleri celb ve kalem-i mezkûra ik'âd ettirilmiş ve bu kadarcık hidmet-i âliyelerinde bulunmaklığım kullarına bâ'is-i mübâhât u iftihâr olarak müdâvimi olduğum ed'ıye-i hayriyye-i veliyyü'n-ni'amîneleri tekrâr kılınmış olduğu muhât-ı ilm-i âlileri buyuruldukta herhâlde me'lûf olduğum âsâr-ı teveccühât-ı seniyye-i veliyyü'n-ni'amîneleri kemâ-kân bî-dirîg ve şâyân buyurulmak bâbında emr ü fermân hazret-i men-lehü'l-emr efendimizindir”.

Kalem rüfekâsı miyânında dâniş ve irfân ile mümtâz olduğunın sadr-nişîn idi. Lâkin zarûreti cihetiyle arkadaşlarından pek çoklarının saff-ı teâlinde idi. Hattâ amcasının (Mirgûn)daki yalısından sabâhları kalkarak – kayak ücretini tesviyeye muktedir olmadığı için – rüfekâsından – Bebek'te mukîm olan – sadr-ı esbak Âlî Paşa merhûm ile birlikte Bâbı'âlî'ye kadar mâşiyen gelirdi.

Osman Paşa'nın – agniyâ-yı vüzerâdan olduğu [13a] hâlde – birâder-zâdesini böyle zarûret içinde bırakmasına ta'accüb etmemelidir. Çünkü zamân – ileride nâil olacağı servet ü sâmanın kıymetini bilmek ve kendisi gibi kemâl-i zarûretle tahsîl-i ma'rifete çalışan biçârelerin imdâdına yetişmek için – o merd-i kâmilî böyle ihtiyac içinde terbiye ediyordu.

§

Dîvân-ı Hümâyûn Kalemî'ne devâm ettiği esnâda¹⁶¹ bir gece âlem-i menâmda Mısır Vâlîsi Mehmed Ali Paşa'ya Kavala'da mülâkî olur. Bir çemen-zârda otururlar. Mehmed Ali, oradan kalktıktan sonra murassa' enfiye kutusunu unuttur. Kâmil Bey, kutuyu hıfz ve muahharan Paşa'ya teslim eder. Paşa, gösterdiği sadâkatten dolayı pek ziyâde memnûn olarak kutuyu kendisine ihsân eder.

[13b] Bu rüyâyı dâniş-mendân-ı mu'abbirînden bir zâta nakl ettikte o zât “Yusuf gibi envâ'-i mihen çekmeğe muhtaç / Âsân değil ihvâna veliyyü'n-ni'am olmak” meâlini tezkâr ve nâil-i feyz olmak için mutlakâ Mısır'a gitmesini ihtâr eder.

O zamânlar Sultân Mahmud hazretleriyle Mehmed Ali Paşa arasında tekevvün eden mesâil-i ma'lûme dolayısıyla Mısır'a gitmek mümkün olmadıktan

¹⁶¹ [7] Kaleme ne kadar müddet devâm ettiği ma'lûm değildir.

başka Kâmil Bey'in masârif-i seferiyyeyi tedârük edebilecek iktidârdan mahrûmiyeti ve hükûm-i zamân icâbınca ahıbbâ ü eviddâya keşf-i râz ile taleb-i mu'âvenetinde adem-i imkânı bir müddet azme mâni' olur.

Nihâyet 1249 sene-i hicriyyesi evâilinde [Mayıs/Eylül 1833] – amcasının muahharan iştirâ ve nakl ettiği – Üsküdar'da Ayazma'da kâin yalisından bir gece Kız Kulesi'ne geçerek – tehyi-i hareket olan – bir yelken gemisine râkiben Mısır'a savuşur.

Mısır'a vürûduyla berâber bir otele iner. Mehmed Ali Paşa'ya [14a] bir arzuhâl takdîm eder. Temyîz-i ehliyyet ve takdîr-i liyâkatte yed-i tûlâ sâhibi olan o (dâhî-i ümmî) arzuhâlin tarz-ı tahrîrini tahsîn ve sâhibinin rüşd ü kiyâsetini tahmîn ile nezdine celb eder.

Kâmil Bey'in gençliğiyle berâber hakîkaten bir merd-i kâmil olduğunu – bi'l-müşâfehe – anlayarak derhâl Hazîne-i Mısriyye Kitâbetine, yedi sekiz ay sonra Dîvân-ı Ma'îyyet Kitâbetine ta'yîn eder. Dîvân'da Sâmi Paşa-i merhûm, mu'âvin-i evvel bulunduğundan Kâmil Bey de mu'âvin-i sâni olur.

[Zâten erbâb-ı asâlet ü necâbetten ve ser-âmedân-ı ezkiyâdan olan Kâmil Bey'in Osman Paşa gibi devletçe müteneffiz ve mu'teber bir vezîr-i şehîrin de birâder-zâdesi bulunması – devletle o sıradaki mu'âmelât-ı sitîz-kârâneye nazaran – Mehmed Ali Paşa nezdinde böyle vehleten mazhar-ı kabûl ve iltifât olmasını icâb ettiğini hâtırlara getiriyorsa da bunu, bir hâtıra-i mücerrede olarak kayd ediyorum]. [14b] [O vakit Mehmed Ali Paşa'nın havass-ı nüdemâsından olan meşhûr Nihad Bey'in, ba'zı ahıbbâsına “Kâmil Paşa beni İstanbul'dan tanıdığıçün Mısır'a vürüd ile berâber bana bir manzûme yazdı. Benim delâletimle Muhasebe-i Mısriyye Kalemî'ne dâhil ve beş yüz guruş ma'âşa nâil oldu” yolunda ifâdâtta bulunduğu Hersekli Ârif Hikmet Bey merhûmdan işitilmiş ise de bu iddi'âyı te'yîd ve isbât edecek hiçbir beyyine bulunmamasına nazaran iddi'â-yı vâkî'n, müdde'âyât-ı bi'l-fudûlâne cümlesinden olması melhûzdur].

Mehmed Ali Paşa, o necl-i necîbi yalnız hizmet-i kitâbete değil evlâdlığa da kabûl ile ikmâl-i tahsîline himmet buyurdu. Kâmil Bey, müsellemler-i âlim olan ilm ve fadlını Mısır'da kazandı. Fransız lisânını da – icâbât-ı zamâneyi herkesten ziyâde takdîr eden – Mehmed Ali'nin emr ve teşvikiyle öğrendi. Rütbe-i kâim-makâmiden

bed' ile beş senede mîr-i livâ oldu.¹⁶² [15a] Mısır hükûmetine karşı ba'zı esbâbdan dolayı muhâlefette bulunan Mekke-i Mükerrerme emîri hazretlerini Mısır'a getirmek üzere Hicâz'a azîmet ve emîr-i müşârün-ileyh ile birlikte avdet eyledi. Me'mûren Kavala'ya ve sâir mahallere de gidip geldi.

Hasırcı-zâde Şâ'ir Hâfız Mehmed Ağa merhûmun – hafidi tarafından yazılan – terceme-i hâlinde şöyle bir sözüne tesâdüf olunur: “Kâmil Paşa ile 1254 [1838/1839]'te merhûm İbrahim Paşa'nın ma'iyetinde Maraş'da iki ay kadar bulunarak Fârisi müzâkere ederdik”. Şu sözden de istidlâl olunuyor ki müşârün-ileyh, Mısır ordularında [15b] İbrahim Paşa ile berâber bulunmuştur. Ne fâide ki Mısır'da ve Mısır ordularında bulunduğu müddete âid ma'lûmât hemân mefkûd gibidir. *Kemâl-i Kâmil*'den en ziyâde istifâde edilen demler o demler olduğu hâlde bu bâbdaki ma'lûmâtın fikdânına te'essüf olunur.

§

Me'hazlarda “1260 [1844/1845]'ta Mehmed Ali Paşa'ya sadâret pâyesi tevcih olunmasıyla li-ecli't-teşekkür Kâmil Paşa'yı İstanbul'a gönderdi. Müşârün-ileyh, Sultân Abdülmecid Hân hazretlerinin hâk-pây-ı şâhanelerine yüz sürer ki rütbe-i mîr-i mîrânî ihsân buyuruldu” deniliyor. Bu mes'ele şâyân-ı tedkîktir. Zîrâ Mehmed Ali Paşa'ya sadâret pâyesinin tevcihi 1260 [1844/1845]'ta değil 1258 [1842/1843]'dedir. (Takvîm-i Vekâyi') nüshalarında Kâmil Paşa'nın o zamân li-ecli't-teşekkür Dersâdet'e gönderildiğine dâir bir kayd yoktur. [16a] Sâniyen müşârün-ileyh rütbe-i mîr-i mîrânî tevcihi 1260 [1844/1845]'da değil 1261 [1845/1846]'dedir. Âdile Sultân hazretlerinin 1261 cemâziye'l-âhiresinde [Mayıs/Haziran 1845] icrâ olunan sûr-ı izdivâcında li-ecli't-tebrîk Mehmed Ali Paşa tarafından i'zâm olunduğu sırada huzûr-ı şâhâneye kabûl ve rütbe-i mezkûre tevcih buyuruldu.

Mısır Kapu Kethüdâlığı'nda bulunan Mazlum Paşa'nın kâtibi Niyazi Efendi'nin mecmû'âsında manzûr-ı fakîr olan bir manzûme-i târihiyyede bu müdde'âyı te'yîd ediyor. Manzûmenin matla' ve makta'ı şöyledir:

“Geldi Kâmil Bey Mısır'dan Kâmil Bey Mısır'dan sûr-i şâha izz ile

Sâye-i şâh-ı cihânda aldı aldı rütbe oldu şâd” 1261

¹⁶² [8] *Sicill-i Osmânî*'de “silk-i askeriyeye idhâl olunarak rütbe-i kâim-makâmîden bed' ile.....” deniliyorsa da silk-i askeriyeye idhâl olduğuna dâir dîger me'hazlarda bir kayd ve işâret yoktur.

“Söyledi târîh-i tebrîke Niyazi bendesi

Kıldı mîr Kâmil’i Hak mîr-i mîrân yümn bâd” 1261

“Takvîm-i Vekâyi”de [290 numara – 26 Receb 1261] [31 Temmuz 1845] şöyle bir fikra vardır:

“Sûr-ı Hümâyûn’un icrâ-yı levâzım-ı tebrîk ve tehniyeti zimmında devletlü Mısır Vâlîsi [16b] hazretleri dâmâdı sa’âdetlü Kâmil Beyefendi’yi der-i devlet-karâra irsâl ederek mîr-i mûmâ-ileyh esnâ-yı sûr-ı âlîde Dersââdet’e muvâsalat eylemiş olduğundan kendisi zât-ı hazret-i sadâret-penâhîye mahsûs olan obaya celb ve da’vet ve vâlî-i müşârûn-ileyh haklarında ber-kemâl olan teveccühât-ı tâcdârî iktizâsı üzere mîr-i mûmâ-ileyh mübârek hâk-i kadem-i mülûkâneye yüz sürmek şeref-i cihân-bahâsına mazhariyyetle hâiz-i ibtihâc ü mübâhât buyurulmuştu. Kendisi zâten ashâb-ı dirâyet ü fetânetten ve bi’l-vücûh eltâf-ı kâmile ve a’tâf-ı şâmîle-i hazret-i cihân-bânîye hakîk ve şâyân-ı bendegân-ı ehliyyet nişân-ı saltanat-ı seniyyeden olduğundan ve vâlî-i müşârûn-ileyh hazretlerinin karâbet-i sıhriyetleri meziyyetiyle mütemeyyiz ve mübâhî bulunarak kendisinin avâtıf-ı mülûkânedeki bir rütbe-i mu’tebere tevcîhiyle husûl-ı mefsharet ve mesrûriyyeti müşârûn-ileyhin dahi mültemesleri idüğü ifâde olunduğuna binâen mîr-i mûmâ-ileyhe rütbe-i refî’a-i mîr-i mîrânî tevcîh ve rütbe-i mezkûreye mahsûs bir kıt’a nişân-ı âlî i’tâsına müsâ’ade-i seniyye-i şâyân buyurularak kendisi akîb-i sûr-ı âlîde Mâbeyn-i Hümâyûn’a celb birle gerek rütbe-i mu’tebere-i mezbûre gerek nişân-ı âlî-i mezkûr mübârek huzûr-ı mülûkânede tevcîh ve i’tâ ve ol vechle hakkında başkaca âtifet-i seniyye icrâ ve sezâ kılınmıştır”.

Müşârûn-ileyhin Dersââdet’e vusûlüne dâir [Cerîde-i Havâdis 233 – 9 Cemâziye’l-âhir 1261] [5 Temmuz 1845]’de şu fikra muharrirdir:

“Mısır Vâlîsi devletlü Mehmed Ali Paşa hazretleri tarafından Sûr-ı Hümâyûn tebrîki zimmında gönderilen sa’âdetlü Kâmil Beyefendi hazretlerini götüreren fırkatayn geçen Pazar günü Der’aliyye’ye gelmiştir.”

Mısır’a avdetine dâir yine Takvîm-i Vekâyi’de [292- 7 Şevval [12]61] [9 Ekim 1845] şöyle bir fikra görülüyor:

“290’ıncı Takvîm-i Vekâyi’de zikr olunduğu vechle Mısır Vâlîsi devletlü [17a] Mehmed Ali Paşa hazretlerinin dâmâdı olup mukaddemce meserret-i efvâ-yı vukû’ olan Sûr-ı Hümayûn icrâ-yı merâsim-i tebrîki zımmında vâlî-i müşârûn-ileyh tarafından Dersââdet’e gönderilerek sunûf-ı eltâf-ı seniyyeye mazhariyyetle uhdesine rütbe-i refî’a-i mîr-i mîrânî tevcîh ve ihsân buyurulmuş olan sa’âdetlü Kâmil Paşa hazretlerinin cânib-i Mısır’a avdet niyetinde bulunduğu ifâde ve beyân ve keyfiyyet hâk-pây-ı âliden istîzân olunmuş ve vâlî-i müşârûn-ileyh hakkında berkemâl olan teveccühât-ı şâhâne iktizâsı üzere paşa-yı müşârûn-ileyhin avdetine i’tâ-yı ruhsatla berâber atebe-i ulyâ-yı mülûkâneye yüz sürmesi rehîn-i müsâ’ade-i şehîn-şâhî buyurularak mûcibince paşa-yı müşârûn-ileyh geçen şa’bânın (1261) yirmi sekizinci günü [1 Eylül 1845] Mâbeyn-i Hümayûn’a i’zâm birle mübârek-i hâk-pây-ı hudâvendigâriye nâsiye-sâ-yı ubûdiyyet ve hakkında erzânî buyurulan nevâziş ü iltifât mekârim-i nümâyîş-i pâdişâhânededen dolayı hâiz-i kemâl-i mübâhât ü mefharet olarak avdet etmiştir”.

Müşârûn-ileyhin terceme-i hâlinde en mehâmm-ı vekâyi’-i cümlesinden olan sıhriyyeti şu sûretle vukû’ bulmuştur: Bir gün Mehmed Ali Paşa ile bağçede otururlar. Müşârûn-ileyh mücevher enfiye kutusunu orada unuttur. Kâmil Paşa kutuyu alıp hıfz eder. Avdetlerinde Harem’e gönderir. Mehmed Ali, bu hareket-i müstakîmânededen pek ziyâde mahzûz olur!.. Dikkat buyuruluyor ya, bu def’a Paşa’nın vaktiyle İstanbul’da gördüğü rüyânın aynıdır.

[17b] Kâmil, bir hânedân-ı kadîmin necl-i güzîni olmağla berâber zâten ehliyyet-i kâmile ve sîret-i fâzıla erbâbından bulunması Mehmed Ali’nin öteden beri nazar-ı teveccüh ve mahabbetini celb etmekte idi.

Bâ-husûs Mısır’a vürûdundan beri ale’t-tevâlî ibrâz ettiği hidemât-ı hasâfet-kârâne ve harekât-ı müstakîmâne o teveccühü mertebe-i kemâle îsâl etti. Binâenaleyh kadr-dân-ı müşârûn-ileyh, Kâmil Paşa’yı kendisine dâmâd edeceğini evlâd ve ekâribine teblîğ etti. Evlâd ve ekârib ise böyle asl ü nesli ma’lûm olmayan bir âdemin dâmâdlık şerefine istihkâkı olmadığını arz ile böyle bir fikr-i nâ-be-câda bulunduğuçün müşârûn-ileyh i’tirâz ve ârzûsuna muvâfakat göstermesini bi’l-külliyeye i’râz ettiler.

Mehmed Ali, Kâmil’in asâlet ve necâbeti kendisince muhakkak ve ehliyyet ve iffeti cihetiyle de her dürlü mükâfâta elyak olduğunu i’lâm ve yalnız başına

müdâfa‘aya ikdâm ettiyse de – sülâle-i Fir‘avn’dan olduklarına insânî iknâ‘ edecek derecede kibir [18a] ve azamet gösteren – muhâlifin fikr-i fâsidlerinde ısrâr ettiler.

Nihâyet (dâhî-i ümmî) evlâd ve â‘kâbının muvâfakat ve muhâlefetine kat‘â ehemmiyyet vermeyerek 1261 sene-i hicriyyesi evâhirinde [Eylül/Aralık 1845]¹⁶³ – evlâdı arasında fetânet-i [18b] fevka‘lâde ve meyl-i hasenât ile teferrüd eden kendisinin bi-hakkın vârise-i zekâ ve dehâsı olan – üçüncü kerîme-i mükerremesi (Zeyneb)i Yusuf Kâmil’e tezvîc etti. [O ki vâlidem Hoşyar Hânım merhûme, Zeyneb Hânımefendi ile birlikte büyütülmüş bir muhaddere-i hüşyâr idi. Hârikulâde sûrette tertîb ve icrâ olunan sûr-ı sūrûru her dürlü tafsîlâtıyla âdetâ tecessüm ettirircesine – eyyâm-ı sabâvetimizde – bize hikâye ederdi. “Sûr-nâme-i Hoşyâr” aradan pek çok zamân geçtiği için şimdi hâtır-güzâr olmuyor].

Dramalı Hüseyin Kâzım Efendi:

“İder tahsîn Kâzım ümm-i dünyâ böyle târîhi

Azîz-i Mısır’a Yusuf oldu izzetle güzel dâmâd” 1261

Münif Paşa:

*“Zehî oldu azîz-i Mısır’a Yusuf-şiyem dâmâd”*¹⁶⁴

[19a] târîhlerini inşâd ettiler.

Kâmil Paşa o zamân 38 ve Zeyneb Hânım 20 yaşında idiler. “Zübdetü’n-nisâ”¹⁶⁵ itlâkına ahra olan Zeyneb Hânımefendi âlî-i tabî‘at bir muhaddere-i pâkîze-i sîret bulunduğuçün zevc-i Kâmil’ini – lâyük olduğu derecede – hüsn-i kabûl etti.

¹⁶³ [9] Takvîm-i Vekâyi‘den naklen yukarıda yazılan fıkralarda Paşa’nın İstanbul’a vürûduyla avdeti zikr eildiği sırada “Mısır Vâlisi’nin dâmâdı!” deniliyor. Hâlbuki müşârün-ileyh, tebrîk-i sûr için İstanbul’a gelip Mısır’a döndükten sonra dâmâd olmuştu. Müşârün-ileyhin İstanbul’a vürûduna dair (Cerîde-i Havâdis)deki fikrada dâmâdlığına dâir bir işâret bulunmayıp yalnız “..sûr-ı tebrîki zımmında gönderilen Kâmil Bey..” deniliyor. Yine (Cerîde-i Havâdis’in 21 Zi‘l-hicce! Târîhli nüshasında Paşa ile Hânımefendinin izdivâcı dolayısıyla taraf-ı şâhânedan me‘mûr-ı mahsûs gönderildiği gösteriliyor. Şu hâlde Takvîm-i Vekâyi‘in beyânâtı bizim buradaki mesrûdâtımıza ve Cerîde-i Havâdis’in ifâdâtına muhâlifdir. Paşa’nın Zeyneb Hânım’la nâm-zedliği yâhûd akdi icrâ olunduktan sonra – tebrîk-i sûr için İstanbul’a gönderilmiş – ve Mısır’a avdetinde resm-i izdivâcın ifâ edilmiş olması akvâl-i melhûzdur. Şu mülâhaza, muvâfık-ı nefsü‘l-emr ise bizimle Takvîm-i Vekâyi‘ arasındaki ihtilâf da mündefi‘ olur. [Sûr-ı Hümâyûn 1261 cemâziye‘l-evveliyyesinin evâilinde [8-17 Mayıs 1845] icrâ olundu. Paşa da o günlerde İstanbul’a geldi. [12]61 şa‘bânı evâhirinde [24 Ağustos-2 Eylül 1845] Mısır’a döndü. Dügününde hazır bulunmak üzere taraf-ı şâhânedan ta‘yîn olunan me‘ûr-ı mahsûs [12]61 zi‘l-hiccesinde [Aralık 1845] Mısır’a azîmet etti.

¹⁶⁴ [10] Bu târîh (bir) noksândır. Ta‘yesi olacak.

Mehmed Ali, dâmâd-ı âlî-i nihâdının evvel ve âhir ihrâz ettiği âsâr-ı mürşid ü sidâdî ibrâz ile muhâlefetini pek çok def'a şerm-sâr etmiştir. Mehmed Ali'nin takdîr-i meziyyetteki kemâline Kâmil gibi bir kemâl-i müşahhası dâmâd intihâb etmesinden büyük şâhid olamaz. [Mehmed Ali Paşa hakkında bir iltifât-ı bende-i perverâne olmak üzere **[19b]** taraf-ı şâhânenin Mısır'a me'mûr-ı mahsûs ve hedâyâ-yı girân-bâhâ irsâliyle sûr-ı izdivâc tebrîk buyuruldu. Buna dâir [Cerîde-i Havâdis 260 – 21 Zi'l-hicce 1261] [21 Aralık 1845]'de şöyle bir fıkra vardır:

“Mısır Vâlisi devletlü Mehmed Ali Paşa hazretlerinin kerîmeleri iffetlü Hânım atûfetlü Kâmil Paşa hazretlerine tezvîc olunacağından muktezâ-yi bende-i nevâzî ve kadr-şinâsî-i âlî üzere müşârün-ileyhe ba'zı teşrifât-ı seniyye ve hânım-ı mûmâ-ileyhâya dahi hedâyâ-yı aliyye ile ifâ-yi tebrîk ü tehniyet eylemek için havass-ı kurenâ-yi hazret-i şeh-r-yârîden atûfetlü Mehmed Beyefendi hazretleri “Eser-i Cedîd” nâm vapur ile geçen penç-şenbîh günü Mısır tarafına gönderildiği işitilmiştir”.

Mehmed Ali Paşa cennet-i âliye gittikten sonra hakk-ı kâmilde sitîz-i pelengâne besleyen Abbas Paşa muvakki' iktidâra geldi. Mehmed Ali'nin haşmet-i hışmandan havf ile ihtifâ eden erbâb-ı nifâk, o vücûd-ı muhteremin gaybûbeti üzerine mâr ve gejdüm gibi sûrâh-ı ihtifâden çıkarak hem-dest-i vifâk oldular. Meydân-ı hâl ve meydânda garaz-kâr bir vâlî bulduklarıçün Kâmil'in mahvına bezl-i mesâ'î ettiler. **[20a]** Kâmil Paşa'nın sıhriyyetine en ziyâde muhâlefet gösterenlerin ser-âmedi olan Abbas Paşa gerek garaz-ı şahsîsi gerek – akârebe benzeyen – akâribin vesâir garaz-kârâne ef'â-i tıynetânın teşvîki ilcââtıyla Zeyneb Hânımefendi'yi cebren tefrîk ettirerek 1265 [1848/1849]'te dâmâd-ı müşârün-ileyhi Asvan'a nefy etti.

Sâmi Paşa merhûmun kasîde-i târihiyyesinde bu vak'a-i fecî'adan bahs edildiği sırada *“habs ve menfâda idim menvî-i katl ve i'dâm”* denilmesine nazaran Paşa'nın yalnız iclâsıyla iktifâ edilmeyerek i'dâmının da mutasavver olduğu anlaşılıyor.

Harâret-i gayz ve buğz ile mâr-ı helâhil-nisâr gibi sūr-ı hevâ-yi tuğyân olan bir vâlî-i bed-tıynetin böyle bir tasavvur-ı kâtilânede bulunması istib'âd edilemez. Paşa'nın teb'îdi hakkında bir rivâyet daha var. Râvî-i mevsûku'l-kelim olduğundan

¹⁶⁵ [11] Bu ta'bîr, ser-âmedân-ı erbâb-ı kalemden Veyis Paşa-zâde Zeynelabidin Reşid Bey'indir.

naklini fâidesiz hâli görmedim: **[20b]** [İbrahim Paşa'nın vefâtı üzerine Mısır Vâlîliği'ni istihsâl için bir taraftan Abbas Paşa bir taraftan da Said Paşa çalışır. Kâmil Paşa ve Sâmi ve Subhî paşalarla ümerâ-yı Mısriyye'nin ba'zı zevâtın Said Paşa'yı vâlî ta'yîn ettirmek için İstanbul'ca teşebbüsât-ı resmiyyede bulduklarını Abbas Paşa haber alır. Müte'âkıben vâlî nasb olunur. Derhâl Kâmil Paşa'yı Asvan'a nefy ve Sâmi ve Subhî paşaları İstanbul'a teb'îd ile berâber emlâklarını müsâdere eder].

Kâmil Paşa üç ay Asvan'da çillesini doldurduktan sonra Sadriâ'zam Mustafa Reşid Paşa merhûma bir arıza yazarak kayd-ı nefyden tahliyesini ricâ etti. Sadr-ı mürüvvet-kâr, keyfiyyeti atebe-i ulyâya arz ve ahbâr etmesi üzerine bizzât menfâya gidip Kâmil Paşa'yı sâlimen ve mükerrerem Dersaâdet'e göndermesi bâ-irâde-i seniyye Abbas Paşa'ya tebliğ olmağla Paşa, 1266 [1849/1850]'da İstanbul'a gönderildi.¹⁶⁶ **[21a]** İstanbul'a vürûdunda ibtidâ – Çenberlitaş'ta – Hâriciyye Nâzırı müteveffâ Âsım Paşa'nın konağında müste'ciren ikâmet ve muahharen Vezneciler Hamâmı'nın karşısında – bi'l-âhire Dâhiliyye Kâtibi Sabir Efendi'ye intikâl eden – konağı iştirâ ve oraya nakl-i mekân eyledi.¹⁶⁷ **[21b]** Bir buçuk sene sonra bâ-irâde-i seniyye zevce-i muhteremesi de Mısır'dan celb edildi. Müşârün-ileyhâ vapurdan çıkarak Mâbeyn-i Hümâyûn'a gitti. Zât-ı şâhânenin ve Vâlîde Sultân'ın hâk-pâyine yüz sürerek mazhar-ı iltifât olduktan sonra Sadriâ'zam Reşid Paşa'nın – Balta Limânı'ndaki – yalısına azîmet etti.

¹⁶⁶ [12] Sicill-i Osmânî'de “[12]65 [1848/1849]'te tebeddül-i vilâyette saide çıkılıp oradan hacc-ı şerif tarihiyle [12]66 [1849/1850]'da Dersaâdet'e gelmiştir” deniliyor.

¹⁶⁷ [13] Sonra Temürkapu'da – Meclis-i Vâlâ a'zâsından Edhem Bey'in – konağını iştirâ ile orada ikâmet eyledi. Fuad Paşa muvakkaten bir kış oturmakta iken bu konak muhterik oldu. Daha sonra Bâyezîd'de Nakîbüleşrâf Tahsin Bey merhûmun konağını iştirâ ettiyse de bunu öteden beri Fuad Paşa almak istemiş. Vâlîde Sultân vesâdetiyle Sultân Abdülaziz hazretlerine arzuhâl ettirerek konağın kendisine verilmesine irâde-i seniyye sâdir oldu. Hayli zamân sonra Paşa konağı tekrâr Fuad Paşa'dan satın alarak doksan bin lira sarfıyla müceddeden ve mükemmelen inşâ ettirdi. Şâ'ir-i meşhûr Leskofçalı Galib Bey merhûmun bu kâşâne-i âliye söylediği târihtir: “*Sakf-ı merfû'ına yazı sezâ târihim – Bey-i ma'mûrları binâ eyledi Kâmil Paşa 1281 [1864/1865]*”. Konağın eşyâsını Kethüdâ Hüseyin Hâkî Efendi Avrupa'dan getirdi. [Eşyanın otuz bin liraya mâl olduğu mesmû'dur]. Paşa ilâ-âhiri'l- ömr kemâl-i sa'âdetle bu konakta oturduğu gibi vefâtından sonra Hânimefendi de orada ârâm-sâz oldu. Müşârün-ileyhânın vefâtında – bi'l-cümle emvâl ve akâriyle berâber konak da nasılsa birâderi Halim Paşa'ya intikâl etti. Zât-ı şâhâne, müşârün-ileyhe Alemdağ'ında bir çiftlik verip buna mukâbil konağı alarak Hidiv-i esbak İsmail Paşa'ya ihsân buyurdu. Müşârün-ileyhin vefâtı üzerine müddet-i medîde boş kaldıktan sonra “dârü'l-hayr” nâmıyla mekteb ittihâz olundu. Bânî-i zî-şânının ve halîle-i celîlesinin sâhibü'l- hayrât olduklarına konaklarının (dârü'l-hayr) ittihâz edilmesi de şâhidir. Nitekim birçok zevâtın kâşânelerde vefâtlarından sonra kâr-hâne-i meyhâne hâline ifrâğ edilmiştir.

Sadr-ı müşârün-ileyh, Paşa'nın ve Şeyhülislâm Ârif Hikmet Beyefendi de Hânımefendi'nin vekîli olarak tecdîd-i nikâh edildi. O gece sâhil-hâne-i mezkûrda zifâfları vukû' buldu. O iki yâr-ı vefâdâr birbirine kavuştu. Müşârün-ileyhânın İstanbul'a vürûdünden evvel (Mirgûn)da [22a] Ağa Hüseyin Paşa yalısı tehyie edildiğinden ba'de'l-zifâf oraya nakl ile bir yaz ikâmet¹⁶⁸ ba'dehû Bebek'teki sâhil-hâne inşâ olunarak oraya nakl ettiler.¹⁶⁹

Kâmil Paşa 1267 Muharreminde [Kasım/Aralık 1850] Rumeli Beylerbeyliği [22b] pâyesiyile Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye¹⁷⁰ ve Ma'ârif-i Umûmiyye¹⁷¹ a'zâlıklarına ta'yîn ve cemâziye'l-evvelinde [Mart/Nisan 1851] uhde-i ehliyyetine rütbe-i vezâret tevcîh buyuruldu.¹⁷² Erbâb-ı fazîletten olmasına binâen – o aralık teşkîl olunan – (Encümen-i Dâniş)in a'zâ-yı dâhiliyyesi miyânına idhâl olundu. [23a] Âlî Paşa sadâretinde 14 Zi'l-hicce [12]68 [29 Eylül 1852]'de – sâbık-ı ser-karîn-i şehr-yârî – İzzet Paşa yerine Ticâret Nâzırı oldu.¹⁷³ 17 Cemâziye'l-evvel [12]69 [26

¹⁶⁸ [14] Bu yalıda bir gün icrâ-yı âheng olunurken sadr-ı esbak İzzet Mehmed Paşa kayıkla gelir. Rıhtımda istikbâline çıkan pederime “Tuhaf şey, evvelâ böyle değildi. Şimdi buranın da suları bozulmuş!” demesiyle peder-i müşârün-ileyh de “Evet efendim, biz de öyle bozuk bulduk” cevâbını vermiş, bi'l-âhir paşa bu cevâbı işitince takdîrâtta bulunmuştur.

¹⁶⁹ [15] Henüz (Kâtib Kâmil Bey) olduğu hâlde müşârün-ileyh vaktiyle Sâmi Paşa ile birlikte me'mûren Dersâdet'e geldikleri esnâda meşhûr Mısırlı hânımın Arnavudköyü'ndeki yalısında müsâfir olurlar. Kâmil Bey, müşârün-ileyhânın emekdârânından Haydar Efendi ile berâber Bebek'e doğru gezinmeğe giderler. İmâm-zâde'nin Kemerli yalısı nâmıyla meşhûr olan yalının önünden geçerken Kâmil Bey, “Ah şu yalı benim olsa da güzelce yaptırısam” der. Aradan birçok zamân geçtikten sonra mezkûr yalı ile ona muttasıl musâhib Said Efendi yalısı alınıp birleştirilerek ta'mîr ve tesviye ederler. Hayli müddet orada oturdular. Bi'l-âhire Hidiv-i Mısır İsmail Paşa tarafından o iki yalı hemd ve altı bin kise sarfıyla şimdiki sâhil-hâne-i dil-rübâ inşâ ettirirler. Hânımefendi'nin vefâtıyla orası da Hâlim Paşa'ya intikâl etti.

¹⁷⁰ [16] Takvîm-i Vekâyi' (438 – 7 Safer 1267)[12 Aralık 1850]: “Mısır tarafından mukaddemce Dersâdet'e gelmiş olan mîr-i mîrân-ı kirâmdan atûfetlü Yusuf Kâmil Paşa hazretleri erbâb-ı dirâyet ve liyâkatten olarak istihdâma sezâ olmasıyla paşa-yı müşârün-ileyhin uhdesine bu def'a avâtf-ı aliyeye-i hazret-i pâdişâhiden Rumeli Beylerbeyliği pâye-i refî'i tevcîhiyle Meclis-i Vâlâ a'zâlığına me'mûriyyeti mekârim-i efzâ-yı sünûh buyurulan emr ü fermân hazret-i şehr-yârî muktezâ-yı celîlinden olmağla mantûk-ı âlisi icrâ olunmuştur”.

¹⁷¹ [17] Takvîm-i Vekâyi' (441 – 26 Rebî'ü'l-evvel [12]67)[29 Ocak 1851]: “Meclis-i Vâlâ a'zâsından atûfetlü Kâmil Paşa hazretleri dirâyet-i kâmile ve ma'lûmât-ı müktesebe erbâbından olduğuna mebnî Meclis-i Ma'ârif-i Umûmiyye a'zâlığına me'mûriyyetine lede'l-istîzân irâde-i seniyye şâyân buyurulmuştur”.

¹⁷² [18] Takvîm-i Vekâyi' (444 – 2 Receb [12]67)[3 Mayıs 1851]: “Rumeli Beylerbeyliği rütbe-i mu'teberesini hâiz olup Meclis-i Vâlâ a'zâsından bulunan atûfetlü Kâmil Paşa hazretleri erbâb-ı dirâyet ve haysiyyetten ve inâyet-i seniyye-i cenâb-ı pâdişâhiyye şâyeste bendegândan olmasıyla avâtf-ı aliyeye-i hazret-i şehr-yârîden müşârün-ileyhe rütbe-i sâmiye-i vezâret tevcîh ve ihsân buyurulmuştur”.

¹⁷³ [19] Takvîm-i Vekâyi' (475 – 28 Zi'l-hicce [12]68)[13 Ekim 1851]: “Benim vezîr-i meâl-i semûrim Ticâret Nâzırı İzzet Paşa'nın azliyle yerine meclis a'zâsından Kâmil Paşa'nın me'mûriyyeti

Şubat 1853]’da nezâret-i müşârün-ileyhâdan infisâl ile Meclis-i Vâlâ a’zâlığına i’âde olundu. [Bu bâbdaki hatt-ı hümayûnda “Kâmil Paşa’nın bu def’a meclis a’zâlığına me’mûriyeti cihetiyle uhdesinden münhall olan Ticâret Nezâreti’ne birinin ta’yîni lâzım gelmiş ...” buyurulmuştur].

Zi’l-hicce [12]70 [Ağustos/Eylül 1854]’de sâniyen Ticâret Nezâreti’ne, Rebî’ü’l-evvel [12]71 [Kasım/Aralık 1854]’de Âlî Paşa üzerine Meclis-i Âlî-i Tanzîmât riyâsetine, Rebî’ü’l-âhir [12]71 [Aralık/Ocak 1854/1855]’de – Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye reîsi Şekîb Paşa’nın vefâtı ve Tanzîmât riyâsetinin ilâve-i me’mûriyyet olarak Hâriciyye Nâzırı Âlî Paşa’ya tevcihi üzerine – müşârün-ileyh de Meclis-i Vâlâ riyâsetine ta’yîn buyuruldu. [23b] Mısır Vâlîsi Said Paşa’nın – ilkaât-ı ecânibe – küşâdını tasavvur eylediği Süveyş Kanalı’nın ileride devletçe ve Mısır idâresince mahzûrât-ı siyâsiyye tevliid edeceği cihetle şimdilik bundan sarf-ı nazar olunmasına dâir – Temürkapu’da kâin konağında in’ikâd eden – Meclis-i Hass-ı Vükelâ karârıyla vâlî-i müşârün-ileyhe tahrîrât yazdığı – o sırada Avrupa hükûmetleri üzerinde nüfûz-ı fevka’lâdesi bulunan – Fransa İmparatoru Napolyon’a ismâ’ edilerek¹⁷⁴ müşârün-ileyhin birtakım tekâlif-i bârideye kıyâm etmesi ve Fransa maslahatgüzarı Benedetti ile Paşa’nın bu işten dolayı araları açılması üzerine – şân-ı devleti muhâfaza maksadıyla – Meclis-i Vâlâ riyâsetinden isti’fâ etti (18 Şa’bân [12]71) [6 Mayıs 1855].¹⁷⁵ [24a] Müşârün-ileyh, bu bâbda Mâbeyn-i Hümayûn’a

nezdimizde bi’t-tensîb paşa-yı müşârün-ileyh celb ile iktizâsı icrâ olunarak Bâbî’âlimize i’zâm kılınmış olmağla ilân-ı keyfiyyete ibtidâr olunsun” 14 Zi’l-hicce [12]68 [29 Eylül 1852]

¹⁷⁴ [20] Ser’asker Rıza Paşa tarafından ismâ’ edildiği mesmû’dur.

¹⁷⁵ [21] Reşid Paşa’nın –Çaylak Tevfik Efendi kalemiyle (Şümruh-ı Edeb) risâle-i mevkûtesine yazılan – terceme-i hâlinde deniliyor ki: “Reşid Paşa’nın – o aralık İskenderiye’den Mısır ve Süveyş’e kadar temdiid olunan temür yola mukâbil Fransızların Bahr-i Ahmer’i Bahr-i Sefîd ile birleştirmek ârzûlarının reddini müş’ir – Mısır Vâlîsi’ne yazdığı bir mektûbu Fransa İmparatoru haber almağla hiddetlenip Dersâadet’te bulunan Fransız ordularını görmek için geleceği havâdisini neşr etmekle Reşid Paşa isti’fâya mecbûr olup Viyana Konferansı’nda Âlî Paşa def’a-i sâniyye olarak sadârete getirilmiş ve Ser’asker Rıza Paşa serdâr-ı ekrem Ömer Paşa’nın isrârına mebnî azl ile Rüşdü Paşa ser’asker ve meclis reîsi Kâmil Paşa dahi isti’fâ eylediğinden Mâliye Nâzırı Şefîk Paşa hem Âlî Paşa’ya kâim-makâm hem de Meclis-i Vâlâ reisi oluşturu”. Bu ifâdede hatâ var. Çünkü Mısır Vâlîsi’ne mektûb yazan Reşid Paşa değil – ber-vech-i muharrer – Kâmil Paşa’dır. Mısır fevka’lâde Komiserliği başkâtibi Ârif Bey merhûmun (Başımıza Gelenler) nâmındaki eserinde deniliyor ki: “... Fransızlar Mısır’daki mevki’ ve nüfûzlarından bi’l-istifâde Süveyş Kanalı’nı açmak için Said Paşa’ya karşı gösterdikleri ârzû Sâid Paşa’nın menfa’at ve tasavvuruna muvâfik gelip çünkü kanal açılmış olur ise Devlet-i Aliyye’ye tâbî’ olan Suriye arzâsinden hutta-i Mısırye’yi tefrîk edecek bir hadd-i fâsil veya sa’bû’l-mürûr bir mâni’-i mühim-i siyâsi vücûda geleceğinden ve bu da Mısır’ın istiklâline ve o istiklâlde taht-ı ehemmiyyette devamına yardım edecek vesâilin e’âzımından add olunacağından Said Paşa kanalın feth ve küşâdına Bâbî’âli’nin adem-i muvâfakatına rağmen fevka’lâde isrâr etmiş ve Fransızların istediklerinden ziyâde teshîlât icrâsından geri kalmamıştır. Ahîren Fransızlar Said

yazdığı tezkirede diyor ki: “... Mısır Vâlisi'nin kumpanya teşkîliyle küşâdını murâd eylediği Haliç maddesi üzerine akd olunan Meclis-i Vükelâ'da Bâbî'âlî'den doğrudan doğruya yazılmasında politikaca mahzûr mütâla'asıyla ittifâk-ı vükelâ-yı fihâm ile verilen karâra mebnî cânib-i âcizîden tahrîr ve irâe ve irsâl olunan varaka-i mahsûsa-i mahremânenin meâli ma'lûm-ı âli buyurulmuş olacağı üzere hiçbir devletin leh ve aleyhinde olmayıp ancak nezâket ve cesâmet-i maslahata nazaran şu vakitte saltanat-ı seniyyece bir gaile-i azîme açmaması için [24b] beyân-ı mütâla'a ve ihtârdan ibâret iken her nasılsa¹⁷⁶ hüsn ederek bi-gayr-ı hakkın bahs ve da'vâya kıyâm etmesinin sebebi bendelerine “Bunu ben yazmadım. Yazdırdılar” sözünü kendilerine söylettirmek ve ser-rişte-i nizâ' etmek için olduğunda iştibâh yoksa da burası nâmû-ı hey'et-i saltanat-ı seniyyeye dokunur şey olmasından dolayı bir vechle kabûl edemeyeceğime binâen def'an li'l-gâile me'mûriyyetten afvımı”. Sadrı'azam Reşid Paşa'nın 16 Şa'bân sene [12]71 [4 Mayıs 1855] târihiyle Mâbeyn-i Hümâyûn'a yazdığı tezkire-i husûsiyyede böyle deniliyor:

“Kâmil Paşa hazretleriyle Mösyö Benedetti'nin beynlerini te'lîf maddesine telebbüs olunmuş ise de Benedetti'nin oralara yaklaşmayacağını bu def'a tebeyyün etmekle Paris'ten vürûduna muntazır olduğu ta'lîmât merâmına muvâfık zuhûr eder ise müşârûn-ileyh Kâmil Paşa maddesini bir mes'ele ederek müşârûn-ileyh hazretlerinin azlini musirrâne iddi'â etmesi ve bu abd-i kemîne hakkında bu kerre meydâna koyduğu şikâyat-ı zimniyyesinin bi'l-farz def'i kâbil olsa dahi mâdem ki bu bir etrâflıca kurulmuş fesâd makinesini âsârı olduğundan arası biraz geçer geçmez sâir gûne vesâil tedârikiyle [25a] birtakım münâzaât meydâna çıkarması ihtimâlâtı

Paşa'dan aldıkları muvâfakat-nâme-yi dârende ederek Devlet-i Aliyye'nin üzerine yüklediler şöyle yaptılar böyle ettiler Napolyon'un bütün dünyâya cârî olan nüfûzunu min-küllî'l vücûh [her yönden, her cihetle (a.n.)] isti'mâl ile âkabet-i Devlet-i Aliyye'den me'zûniyyeti mutazammın irâde-i seniyye istihsâline muvaffak oldular. Kanalin îrâs ettiği mazârr ve zârrın mâliyyeye âid olan ciheti öyle kolaycacık altından kalkılacak ve telâfisi kâbil olacak zararlardan değildir. Bunun hasârât-ı siyâsiyyesine gelince: esbâb-ı hakîkası aranılırsa görülür ki bugünkü günde İngilizleri Mısır'da bulunduran bu kanalın vücûdudur. Afrika'nın kısm-ı cenûbînin bir kıt'a-i azîmesiyle bizim için en mühim olan cihet şarkîyesinin Avrupalılarca taksîmini tehyie eden bu kanaldır. Devlet-i Aliyye'nin Akdeniz'de ve husûsiyle Bahr-i Ahmer'deki istikbâlini ve bütün hutta-i Arabiyye'yi ve bi't-tazammun makâm-ı celîl-i hilâfeti tehdîd eyleyen bu kanaldır. İki dünyânın ticâret-i umûmiyyesini alt üst eden bu kanaldır. Mısır'dan senevî şimendüferlerin bahr-i muhît yolculuğu eden Avrupalıların ayaklarını Mısır'dan kesmekle berâber bu kadar emtia-i ticâriyye ve nakliyat-ı askerîyenin yolunu değiştiren ve bu sebeblerle ahâli ve Hükümet-i Mısriyye'nin milyonlar ile lira-i iktisâbına mâni' olan bu kanaldır. Hiçbir âdem kendi evinde ihdâs ettiği bir koridordan geçmek için ücret-i mürûriyye vermeği âmiliyle şart eder mi? Bunu hangi akıl kabûl eder...”.

¹⁷⁶ [22] Müsvedde-i matbû'ada musarrah değilse de Fransa maslahat-güzârı olacak.

kuvvetlenmekte olarak böyle mütemâdî makâlât-ı tekevvünü ise veliyy-i ni'met efendimizin bir hâl-i bî-huzûriyyede bulunmalarını mûcib olacağı ve min cihetin mesâlih-i seniyyeye dahi dokunacağı cihetle.... Şu ahvâl-i hâtır-hurâşın ber-taraf edilmesi ancak sadâretin tebeddülü ve Meclis-i Vâlâ riyâsetinin dahi tebdili tedbiriyle hâsıl olacak gibi görünüp fakat bu dahi şöylece sûret-i âdiyede olmak lâzım gelse mutlaka Mösyö Benedetti'nin hâtırı için yapılmış gibi anlaşılacağı cihetle dâhilen ve hâricen çirkin görüneceğinden maslahatı şu mahzûrdan kurtarmak için meselâ infisâli ubeydânemin meşâgil-i kesîre-i sadârete vücûd-ı kemterânemin mütehammil olamadığı cihetle hak-pây-ı âliden istirhâm-ı bendegânem vukû'una binâ edilerek hatt-ı hümayûna ol sûretle beyânına müsâ'ade-i seniyye erzân buyurulması ve müşârün-ileyh Kâmil Paşa hazretlerinin dahi yine bir vesîle-i münâsib ile istirhâm merkezine getirilmesi...”.

Reşid Paşa bu tezkiresinde Viyana sefâretine naklini istirhâm eylediğinden Mâbeyn-i Hümayûn'dan yazılan tezkire-i cevâbiyyede ârzûsuna müsâ'ade buyurulduğu bildirilmiş ve Kâmil Paşa'ya dâir bir şey denilmemiştir. Müşârün-ileyhin isti'fâsı da – ayrıca takdîm ettiği yukarıdaki tezkire üzerine – kabûl ve Mâliye Nâzırı Şefik Paşa – Âlî Paşa'nın Viyana'ya avdetine kadar – sadâret kâim-makâmılığına ve Meclis-i Vâlâ riyâsetine ta'yîn buyurularak ayrıca hatt-ı hümayûn sâdir oldu.¹⁷⁷ [25b] Rebî'ü'l-evvel [12]72 [Kasım/Aralık 1855]'de Mecâlis-i Âliye'ye me'mûr oldu. Mısır Vâlisi Said Paşa'nın tertîb eylediği hitân cem'iyetine med'uvven [12]72 evâhirinde [Mayıs/Ağustos 1856] – Reşid Paşa ile birlikte – Mısır'a azîmet ve kırk gün kadar ikâmetten sonra Dersâdet'e avdet eyledi. [Müşârün-ileyhimânın İskenderiye'ye vusûlünde li-ecli'l-istikbâl vapura gelen Vâlî Said Paşa birtakım kelimât-ı müteşekkîrâne ve makâlât-ı münâsibe arz edeceği yerde fâtiha-i makâl olarak “doğrusu geleceğinizi hiç me'mûl etmiyordum” demesiyle Reşid Paşa'nın “efendimiz gibi bir vâlî-i zî-şân emr ve da'vet buyurur da itâat ve icâbet etmemek kâbil olur mu” cevâbını verdiğini ve müsâfir-i müşârün-ileyh – tehyie olunan – sarâya indirildikten sonra vâlînin derhâl savuşup gitmesinden ve birinci cümlede ihtiyâr ettiği şu hitâb ve mu'âmelenin Kâmil Paşa'nın – hasbe'l-karâr mahcûb olduğunu – müşârün-ileyhimâ ile birlikte Mısır'a giden ve vak'anın hîn-i cereyânında hazır bulunan peder-i fakîr Mehmed Emin Paşa hikâye etmiştir].

¹⁷⁷ [23] Vezîrim kâim-makâm Paşa. Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye reisi Kâmil Paşa'nın bu def'a isti'fâsı vukû'una mebnî meclis-i mezkûr riyâsetinin âhar birine ihâlesi lâzım gelerek riyâset-i mezkûre uhdene tevcih kılınmağla i'lân-ı keyfiyyete mübâderet olunsun”.

Zi'l-ka'de [12]73 [Haziran/ Temmuz 1857]'de sâniyen Meclis-i Vâlâ riyâsetine getirilerek Rebî'ü'l-evvel [12]76 [Eylül/Ekim 1859]'da infisâl ve Şa'bân [12]76 [Şubat/Mart 1860]'da sâniyen Mecâlis-i Âliye'ye intikâl eyledi. **[26a]** Mecâlis-i Âliye'ye me'mûr olduğu hâlde 1277 [1860/1861]'de Mısır'a gitti. Vâlî Said Paşa ile birlikte¹⁷⁸ Medine-i Münevvere'ye azîmet ve ravza-i mutahhara-i seyyidü's-sâdâtı (sallallahü aleyhi ve's-sellem) ziyâret sa'âdetine nâil olduktan sonra Mısır'a avdet etti.

O aralık Sultân Abdülaziz Hân hazretleri cülûs ettiğinden li-ecli'l-tebrîk Dersâdet'e gelerek müte'âkıben yine Mısır'a döndü. Bir müddet daha ikâmetten sonra İstanbul'a avdet eyledi. **[26b]** 6 Muharrem 1278 [14 Temmuz 1861]'de Tanzîmât ve Meclis-i Vâlâ riyâsetleri birleştirilerek Meclis-i Vâlâ riyâseti - me'mûriyyet-i fevka'lâde ile Şam'da bulunan – Fuad Paşa'ya ve riyâset-i vekâleti de müşârün-ileyhe tevcih olundu. Yirmi iki gün sonra [5 Ağustos 1861] Fuad Paşa'nın Hâriciyye Nezâreti'ne ta'yîni ile riyâset-i mezkûre – def'a-i sâlise olarak – asâleten müşârün-ileyhe ihâle buyuruldu.

18 Cemâziye'l-evvel [12]78 [21 Kasım 1861]'de mesned-i sadâretin Fuad Paşa'ya tevcih olunması ve kendisinin henüz Şam'da bulunması hasebiyle birinci def'a sadâret kâim-makâmı oldu.

§

Sadria'zamın avdetine kadar bu makâm-ı sâmiyi hüsn-i idare eyledi. Sadria'zam Fuad Paşa - ba'zı ma'rûzâtının reddedilmesinden ve hakîkati mechûl dîger esbâbdan dolayı – mugayyer olur. Zâten ikbâline mağrûr bulunduğu cihetle azlini mahall-i hikmette gördüğünden **[27a]** gâlibâ bir müddet makâm-ı nâzda dem-sâz olmak emeliyle isti'fâyı kurar. Hâriciyye Nâzırı Âlî ve Meclis-i Vâlâ reisi Kâmil

¹⁷⁸ [24] Said Paşa âlem-i menâmda (Resûl-i ekrem sallallahü aleyhi ve's-sellem) efendimiz hazretlerini görmek şeref-i âlem-bahâsına nâiliyetiyle kâm-kâr ve binâberîn meslûbü'l-ihtiyâr olarak ravza-i mutahharayı ziyâret edeceğini Kâmil Paşa'ya söyler. Hemân üç günde levâzım-ı seferiyye tehye edilerek bir tabur asker ve bir batarya top ve birçok hademe ile Kal'atü'l-Vech [?] tarîkiyle on iki günde Medine-i Münevvere'ye giderler. Emîr-i Mekke-i Mükerrreme Şerîf Abdullah Paşa hazretleri belde-i tâhireye gelerek paşaları Mekke-i Mükerrreme'ye da'vet buyurursa da hac zamânı olmadığından müşârün-ileyhâyı da birlikte alıp Mısır'a dönerler. Medine'de dört gece beş gün ikâmetle fukarâ ve ahâliye pekçok sadaka ve hediye vermişlerdir. Kâmil Paşa, hâric-i sûrda Davud Paşa merhûmun kasrında ikâmet etmiştir. Medine-i Münevvere ziyâretine dâir 21 Şa'bân sene [12]77 [4 Mart 1861] târihiyle müşârün-ileyhin, Âlî Paşa merhûma yazdığı mektûb matbû' şâyân-ı mütâla'adır.

paşalar da iknâ‘ ile dâire-i ittifâkına alır. Birbirini müte‘âkıb isti‘fâya karâr verirler. İbtidâ Fuad Paşa ba‘dehû Âlî Paşa isti‘fâ-nâmelerini takdîm ederler. Her ikisinin de isti‘fâsı bilâ-tereddüd kabûl olunur. Kâmil Paşa da – ber-mucîb-i karâr – bir pazar günü isti‘fâ-nâmesini takdîm eder. Kabûl ve adem-i kabûlüne dâir bir haber ve eser zuhûr etmez. Ertesi gün Başmâbeynci Yâver Bey – Temürkapu’daki konağa – gelip müşârün-ileyhi Mâbeyn-i Hümâyûn’a götürür.

Zât-ı şâhâne “Paşa, sizin istikâmet ve liyâkatiniz nezdimde ma‘lûm olduğuçün sizi sadrıa‘zam nasb eyledim. Bana ve devlet ve millete hüsn-i hidmet edeceğinize eminim” buyurur. Paşa “Aman efendimiz, kulunuzu afv buyurunuz. Hidmet-i sadâreti hüsn-i îfâ edecek [27b] iktidârı hâiz değilim. Bi’l-âhire nezd-i şâhânelerinde ve nazar-ı âmmede mahcûb olurum” der, adem-i kabûlde ısrâr eder. Pâdişâh hiddetlenerek “Sadâreti siz kabûl etmediğiniz hâlde Ahmed Vefik’i sadrıa‘zam yaparım, cümlenizi İstanbul’dan def‘ ederim” der. Paşa, pekçok ricâ ve ısrârda bulunursa da fâidesi olmaz. Hâlin vehâmetini görerek bi’l-mecbûriyye hidmet-i sadâreti kabûl eder.

Binâberîn o gün ya‘ni 1279 Recebinin on beşinci [6 Ocak 1863] pazartesi günü sadrıa‘zam olmak o bâbda sudûr eden hatt-ı hümâyûnu Başmâbeynci Yâver Bey vesâtetıyla Bâbı‘âlî’ye gönderilir.¹⁷⁹

[28a] Hatt-ı Hümâyûn’un sûreti:

“Vezîr-i ma‘âlî-semîrim Yusuf Kâmil Paşa

Fuad Paşa’nın vukû‘ bulan isti‘fâsına mebnî hidmet-i sadârete münâsib bir zâta ihâlesi lâzım gelmiş ve sen dirâyet ve fetânetle muttasıf vükelâ-yı saltanat-ı seniyyeden bulunduğundan hidmet-i mezkûrenin uhde-i hamiyetine tevcîhi nezdimizde bi’t-tensîb iktizâsı icrâ kılınmış olmağla vükelâ-yı sâiremiz ise bi’l-ittifâk

¹⁷⁹ [25] Vak‘adan beş on gün evvel – o zamân kuzâtan olup bi’l-âhire ihrâz-ı vezâret eden – Kadı Paşa hafidi Surûri Paşa’nın peder-i fakîre gönderdiği pusulada “Paşa Recebin on beşinci günü sadrıa‘zam olacaktır” ibâresi muharrer olduğundan peder, keyfiyyeti Paşa’ya arz eder. Müşârün-ileyh sadâretin tebeddülüne, benim de sadrıa‘zam olacağıma dâir kat‘iyyen bir emâre yoktur. Bu ahbâr, asılsız bir şeydir. Ma‘a-mâ-fih bir kerre tahkîk et” der. Peder mes‘eleyi istîzâh ettiğinde Surûri Efendi “Bu aralık İstanbul’da bulunan Denizli Şeyhi Osman Efendi’nin ihtârıyla o pusulayı yazdığını” söyler. Peder ertesi gün anın delâletiyle Lâleli Câmî‘-i Şerfi’nin minberi önünde şeyh-i müşârün-ileyhe mülâkî olarak keyfiyyeti sorar. Hazret-i şeyh “Bu işte benim medhalim yoktur. Bunu bana emr ettiler ben de size tebliğ ettim” buyurur. Fi’l-hakîka pazartesi günü sadrıa‘zam olarak âlâyla Bâbı‘âlî’ye gelir. [Osman Abdülmennân Efendi hazretleri e‘âzım-ı meşâyih-i nakşibendiyyedendir. Fakîrin mürşîdidir. 11 Nisan [1311 [23 Nisan 1895]’de Denizli’de irtihâl etmiştir. Rahmetullâh].

mesâlih-i devletimizin hüsn-i rü'yet ve temşiyetine ikdâm ve gayret eyleyesin. Cenâb-ı Hakk mazhar-ı tevfkât buyursun. 15 Receb sene [12]79". [6 Ocak 1863]

Sadr-ı cedîd Bâbî 'âlî'ye gelmezden evvel zât-ı şâhâne Fuad ve Âlî paşaların birer vilâyete ta'yîni ile İstanbul'dan teb'îdlerini irâde buyurmasıyla müşârün-ileyh "Lütf u merhamet buyursanız. Vükelânız içinde Fuad ve Âlî paşaların yerini tutacak bir bendeniz yoktur [28b] yakında kusûrlarını afv ile kemâ-kân istihdâm buyuracağınız bedîhîdir. Âlî Paşa kulunuzun isti'fâsını redd ile Hâriciyye Nezâreti'nde ibkâsı da elzemdir" demesiyle Pâdişâh kabul eder.

Fuad Paşa, müttefiklerinden birinin sadrîa'zam olmasından, dîgerinin makâmında ibkâ eylemesinden dolayı tutuşur. Sadr-ı cedîdin tervîc ve ikdâmı üzerine bir hafta sonra müşârün-ileyh de Meclis-i Vâlâ riyâsetine getirilir.

§

Mâbeyn-i Hümâyûn başkâtib-i esbak Âtîf Beyefendi'nin "Hâtıra-i Âtîf" nâmındaki târîhçesinde Paşa'nın sadâretine dâir şu yolda ma'lûmât veriliyor:

"Her ne sebepten ise Sadrîa'zam Fuad Paşa sadâretten isti'fâ edip Ser'asker Mütercim Rüşdü Paşa ve Hâriciyye Nâzırı Âlî Paşa dahi ana pey-rev olmuşlar ise de Fuad Paşa ve Mütercim infisâl etti. Ser'askerlik Hacı Râşid Paşa'da [29a] (12 Receb [12]79) [3 Ocak 1863] karâr kılıp reîs-i Meclis-i Vâlâ Yusuf Kâmil Paşa ve Âlî Paşa henüz me'mûriyyette idiler. Birkaç gün sadâret tevcîhi teahhur ederek nihâyet müşârün-ileyh reîs-i Kâmil Paşa sadrîa'zam nasb ve Âlî Paşa da Hâriciyye Nezâreti'nde ibkâ buyuruldu (15 Receb sene [12]79)". [6 Ocak 1863]

§

Ziya Paşa'nın Verâset Mektupları'nda da şöyle deniliyor:

"..... Meselâ kimisi dedi ki Fuad Paşa'nın ilk sadâretinden çekilmesi rüfekâsı olan Âlî ve Rüşdü ve Kâmil paşalar ile cümlesi birden isti'fâ etmek ve bu takrîb ile yerlerine âdem bulmakta pâdişâhı âciz bırakıp muahharen minnet ve istignâ ile mukbilen ve müstakillen meydâna gelmek üzere beyinlerinde verdikleri bir karâr müttefikâneye mebnî eder. Fuad Paşa yazdığı isti'fâ-nâmede gönül verdiklerini alıp devletin etrâfını sarmış olan mehâlik ve muhâtarâtı fütûrunca [29b] ukûl olacak bir şekilde tersîm ve kendinin bu ana kadar tahammül etmesi mücerred cemâl-i mehâsin-

iştimâli cenâb-ı pâdişâhiyye olan alâka-i derûnundan nâşî olduğunu ve pâdişâhın müteveccih bulunduğu yeni âdemler ise başına getirilerek bir kerre tecrübe olunmasını kinâye ve telmih ile bast-ı i'tizâr etmişti. Âli Paşa dahi sûrette isti'fâ ve ma'nâda sadâretten istignâ' ile berâber Hâriciyye Nezâreti'nde kalmağa rûh-ı rızâ gösterdi. Rüşdü Paşa, ser'askerlikte ibkâsı için vârid olan emre muhâlefeti de'b-i ubûdiyyete münâfi görüp hâl-i tereddüd arz eyledi. Kâmil Paşa ise mühr-i sadâretin sâhibsiz kaldığını lâyük görmeyerek nâ-çâr sadria'zam oldu. Ve'l-hâsıl zavâllı Fuad Paşa i'timâd ettiği rüfekâsından hiçbirini meydân-ı icrâda kendine hem-pâ göremeyerek yapayalnız kaldı. Ve maksad-ı aslı olan istiklâle nâil olamadıktan başka sadâreti dahi elinden kaçırmış oldu. Fakat bu yaranın acısı içinden [30a] çıkmayıp Mısır seyâhatinde bast ettiği hâlâtı unutup bir hizmet-i fevka'lâde va'd ve arzı ile zâyi' eylediği teveccüh-i şâhânenin ma'a-ziyâde-i celbi sûretine bezl-i ikdâm eyledi. Ya'ni işbu verâset mes'elesini ortaya koyup icrâsını dahi ta'ahhüd eyledi. Evvel emirde Mısır verâsetinin evvelâda inhisârı maddesinden başlanması re'yinde bulundu....”.

§

Paşa, zât-ı şâhânenin teveccüh ve iltifât-ı fevka'lâdesine nâil olarak sadâretine müte'âkıb – hâmil olduğu – Osmânî ve Mecîdî nişânları Murassa' tahvîl olundu.

Müşârün-ileyh, teveccüh-i âmmeye mazhar olan e'âzım ki – mekkârândan bulunduğuçün sadâreti memnûniyyet-i âmmeyi istilzâm etti. şu'arâ-yi asr taraflarından pekçok târihler söylendi. Anlardan birkaçı buraya derc edildi.

Abdurrahman Sâmi Paşa:

[30b] “Âf-tâb-ı saltanat remz etti bir târih-i nev”

“Bedr-i Kâmilidir bugünden burc-i sadrın tâli'i”.

İrfan Paşa:

“Tam târih ile İrfân ben de tebrîk eyledim”

“Âsâf-ı Kâmil makâm-ı sadr-ı tezyîn eyledi”.

(Hâtimetü'l-eş'âr) sâhibi Fatin Efendi'nin:

“Yazdı târîh-i mücevher abd-ı memlûkî Fatîn”

“Bir vezîr-i Kâmil oldu sadr-ı a‘zam şânla”

Şeyhü’l-harem Hazret-i Nebevî kâtibi Yaver Efendi’nin:

“Eyledim Yâver bu târîh ile tebşîr âleme”

Buldu el-hakk mühre bir Kâmil vezîri pâd-şeh”.

Kapu Kethüdâlarından İbrahim Râşid Efendi’nin:

“Râşid i‘lân eyledim târîh-i cevher dâreyini”

“Müjde nâsa sadr-ı a‘zam oldu bir Kâmil müşîr”

Ma‘ârif Mektûbî Kalemî ketebesinden Hasan Subhî Efendi’nin:

[31a] *“Kıldım dü târîh yâd-gâr Subhî be-şükr-i sad-hezâr”*

“Kâmil Paşa-yı nâm-dâr Oldu be-nâm rüzgâr”.

Bu da mûmâ-ileyhin:

“Ben de Subhî söyledim mesrûr olup târîh-i tâm”

Kâmil-i erkân-ı devlet aldı mühr-i sâ‘d ola”.

§

Müddet-i sadâretinde iki def‘a ıslâhât-ı hatt-ı hümâyûnu neşr olundu. Dâhilen ıslâhâta mübâşeretle berâber vilâyete de müfettişler gönderildi. Meclis-i Vâlâ a‘zâsından Bursalı Rıza Efendi, Kal‘a-i Sultâniyye ve İzmir havâlisinden Trabzon’a ve a‘zâ-yı müşârün-ileyhten Ahmed Vefik Efendi [Paşa] Anadolu’nun orta koluna, a‘zâdan Sâmi Paşa-zâde Subhî Bey [Paşa] Rumeli’nin cihet-i cenûbiyyesinden İşkodra’ya, a‘zâdan Ferid Efendi Rumeli’nin memâlik-i şimâliyesine kadar, Dîvân-ı Hümâyûn beylikçisi Ziya Bey [Paşa] [31b] Hersek ve Bosna eyâletlerine¹⁸⁰ i‘zâm eyleyerek ahvâl-i ahâli tahkîk ve me‘mûrînin harekâtı tedkîk olunmak sûretiyle mülk ve devlete nâfi‘ teşebbüsâtta bulunuldu. Semeresi de görüldü.

¹⁸⁰ [26] Müfettişlerin isimleriyle mahall-i me‘mûriyyetleri [9 Şevvâl sene [12]79 [30 Mart 1863] târihli Tercümân-ı Ahvâl gazetesinden] alındı.

Müşârün-ileyh, makâm-ı sadârete hazîne-i mâliyye ve hâssadan muhassas olan iki bin beş yüz lira ma‘âşın yalnız beş yüz lirasını alarak iki bin lirasını hazîneye terk eyledi.

Sultân Abdülaziz hazretlerinin [12]79 Şevvâlinde [Mart/Nisan 1863] Mısır’a seyâhatlerinde avdet-i şâhânelerine kadar sadr-ı müşârün-ileyh, pâ-yı taht kâim-makâmıgını da kemâl-i rü‘yetle idâre etti. Muntehâ-yi ikbâle vâsıl oldu. Kendisi esâsen haysiyyet-i zâtiyye erbâbından bir kâm-râne-i rüzgâr “kıt‘aten mine’l-mülûk” unvânına lâ-yık bir vezîr-i celîlü’l-i’tibâr olduğu hâlde mesned-i sadârette bulunması ve pâ-yı taht kâim-makâmıgı gibi bir şeref-azîmin de [32a] ana munzamm olması müşârün-ileyh sadr-ı zamlar miyânında bir mevki‘-i mümtâz müstesnâ ve müstagnî ta‘yîn eylemiştir.

Mısır’dan avdet-i hümâyûn vukû‘ndan biraz sonra [[12]79 Zi’l-hiccesinin 15inci günü] [3 Haziran 1863] mühr-i hümâyûn alınıp Mısır seyâhatinde ma‘iyyet-i şâhânede bulunan ve – Ziya Paşa kulunca birtakım hidemât-ı arz edeceğini va‘d ve te‘mîn ile – zât-ı şâhâneye hulûl eden Ser‘asker Fuad Paşa’ya verildi. [Paşa, bayrâm ta‘tîli münâsebetiyle Yakacık karyesinde bulunurdu. Âli Paşa, Mustafa Fâzıl Paşa, Şirvanî-zâde Rüşdü Paşa vesâir zevât da gelmişlerdi. Bir akşâm Beylikçi Afif Bey’in köşkünde ertesi akşâm da bizim fakîr-hânede kendilerine ziyâfet çekilmişti. Fuad Paşa’nın da gelmesi mukarrer olduğu hâlde gelmemişti. O gün zevât-ı müşârün-ileyhim Âli Paşa mühürdârı Mustafa Bey’in Soğanlık’taki hânesine [32b] gitmişlerdi. Paşa “Şu âdem gelmedi nerede kaldı, bir haber al” diye pederi Kartal’a göndermişti. Fuad Paşa’nın geleceğine dâir – İstanbul’dan vapurla gelenlerden – bir haber zuhûr etmediğinden peder avdet etmişti. Meğer o gün müşârün-ileyhin sadârete ta‘yîni takarrür etmiş. Paşa, zevât-ı müşârün-ileyhimle birlikte İstanbul’a avdet ederek Başmâbeynci vâsıtasıyla selâm ve iltifât-ı şâhâne teblîğ ve mühr-i hümâyûn ahz olunmuştur]. Müşârün-ileyhin müddet-i sadâreti beş aydır.

§

Paşa sadâretten infisâlinden bir hafta sonra 22 Zi’l-hicce [12]79 [10 Haziran 1863]’da – dördüncü def‘a olarak – Meclis-i Vâlâ riyâsetine ta‘yîn olundu. Makâm-ı riyâsete ku‘ûd ile me‘mûrîn ve sâire tarafından resm-i tehniyet îfâ edildiği sırada reis-i nükde-dânın “sefer-i ender vatan kabîlinden seyâhat-ı [33a] hafife eyledik” dediği – orada hazır bulunan – Mâbeyn-i Hümâyûn başkâtib-i esbak Âtîf Bey’den ve

“Evvel ne idi ne oldu bilmem / Leb-rîz idi evvel ne doldu bilmem” beyt-i gâlibânesini okuduğu da – yine orada bulunan – pederden mesmû ‘-i fakîr olmuştur.

Riyâset-i müşârün-ileyhâda bulunduğu sırada bir akşâm vükelâ vapuruyla yalisına giderken vapurun Beşiktaş’a vürûdunda bir yâver gelip Sadria‘zam Fuad Paşa ile Âlî Paşa’yı bâ-irâde-i seniyye Mâbeyn-i Hümâyûn’a götürmesinden alâ-melei’n-nâs kendisinin bî-gâne hâlinde bulundurularak da‘vet edilmemesinden dolayı pek ziyâde sıkılarak o gece – peder-i fakîre - isti‘fâ-nâmesini yazdırıp takdîm etmiştir. Müte‘âkıben Mâbeyn-i Hümâyûn’a celb ile mu‘âmele-i vâkı‘adan dolayı i‘tizâr ve hakkında iltifât-ı şâhâne îsâr edilmesi üzerine yine me‘mûriyyetine devâm etmiştir. [33b] Bu makâmda üç sene kadar bulunarak 14 Zi‘l-hicce [12]82 [30 Nisan 1866]’de infisâl ile o gün – üçüncü def‘a – Mecâlis-i Âliye‘ye me‘mûr oldu. 6 Şevvâl [12]83 [11 Şubat 1867]’de vukû‘ bulan tebeddül-i vükelâ sırasında – beşinci def‘a - Meclis-i Vâlâ riyâsetine ta‘yîn buyuruldu.

Sadria‘zam Âlî Paşa’nın 29 Rebî‘ü‘l-evvel [12]84 [31 Temmuz 1867]’te – Avrupa seyâhatinden avdet etmekte olan – zât-ı şâhâneyi istikbâl içüne Rusçuk’a azîmetinde müşârün-ileyh – ikinci def‘a olarak – sadâret kâim-makâmılığına nasb olundu.

2 Zi‘l-ka‘de [12]84 [25 Şubat 1868]’de Meclis-i Vâlâ’nın feshiyle yerine Şûrâ-yı Devlet teşkîl olunarak riyâseti müşârün-ileyhe teklîf edilmiş ise de kabûl etmedi. [Fuad Paşa’nın aleyhinde bulunmasından ve riyâsete Midhat Paşa’nın ta‘yînini şifâhen zât-ı şâhâneye arz eylediğini işitmesinden dolayı riyâseti kabûlden istinkâf eylediği mervîdir]. [34a] Binâen-aleyh – dördüncü def‘a – Mecâlis-i Âliye‘ye me‘mûr oldu. [Midhat Paşa, Fuad ve Âlî paşaların şevkî ile – hulûl-i mevsiminden evvelâ – Şûrâ-yı Devlet riyâsetine ta‘yîn olunması üzerine izhâr-ı ru‘ûneti ve huşûnete kıyâm eyler. Bir gün müşârün-ileyhimâ Kâmil Paşa’ya “Bu âdemi siz yetiştirdiniz. Şimdi bizleri tanımıyor. Kibir ve huşûnet gösteriyor” demeleriyle “Evet, Midhat’ı ben yetiştirdim. Fakat yerime ta‘yîn ettiriniz demedim. Eğer ânı daha birçok zamânlar vilâyetlerde bırakaydınız hizmetinden istifâde ederdingiz. Böyle üç günlük bir âdemi lemh-i basarda en büyük makâmlara getirerek ser-mest-i gurûr etmeden ne gibi netâyic-i muzırâ hâsıl olacağını düşünmeliydiniz” diyerek mu‘terizlerini ilzâm eylemiştir.

15 Zi'l-ka'de [12]85 [27 Şubat 1869] 'te – Midhat Paşa'nın üzerine – Şûrâ-yı Devlet riyâsetine ta'yîn olunarak riyâseti [12]88 [1871/1872] senesine kadar **[34b]** imtidâd etti. [12]88 senesi evâilinde [Mart/Temmuz 1871] Sadri'zam Âlî Paşa'nın hastalığı müddetinde Meclis-i Hass-ı Vükelâ riyâsetini îfâ etti.[Bu da bir nev'i sadâret kâim-makâmlığı demektir].

Âlî Paşa'nın irtihâliyle Mahmud Nedim Paşa'nın sadârete ittisâlinde Zabtiyye Nezâreti'nden munfasıl ve Âlî Paşa müntesiblerinden Hüsnü Paşa'nın sû-i ahvâline dâir Meclis-i Vükelâ'ca müzâkere cereyân ettiği sırada – Şûrâ-yı Devlet riyâsetinde bulunan – müşârün-ileyh Kâmil Paşa ile – Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye Nezâreti'nde bulunan – Mütercim Rüşdü Paşa'nın “bilâ-hükm zanniyyât üzerine gidilmez” diyerek sadr-ı ma'hûdun fikrine muhâlefet etmelerinden ve sâika-i istirkâbla Şîrvânî-zâde Rüşdü Paşa'yı bilâ-muhâkeme Amasya'ya nefy ettirmesi üzerine de müşârün-ileyhimânın “ bu misillü icrâât-ı keyfiyyenin kâ'ide-i ma'delet ve usûl-i tanzîmâta mugâyir bulunduğuna dâir” vukû' bulan i'tirâzlarından dolayı sadr-ı ma'hûd münfa'il olarak atebe-i **[35a]** ulyâya şikâyet etmekle müşârün-ileyh 7 Şa'bân [12]88 [22 Ekim 1871]'de infisâl eyledi. [Rüşdü Paşa dahi azl edilmiştir]. Üç ay kadar konağında dem-güzâr oldu.¹⁸¹

15 Zi'l-ka'de [12]88 [26 Ocak 1872]'de Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye Nezâreti'ne ve 26 Cemâziye'l-evvel [12]89 [1 Ağustos 1872]'da – ikinci def'a – Şûrâ-yı Devlet riyâsetine ta'yîn olundu. Bu riyâseti de imtidâd ederek zât-ı şâhânenin teveccüh ve riyâset-i fevka'lâdesine nâiliyle beyne'l-vükelâ müşârün bi'l-benân oldu. O sıralarda mübtelâ olduğu kalb illetinin devâm ettiği **[35b]** müddetce Safvet Paşa [sadr-ı esbak] müşârün-ileyhe vekîl ta'yîn edilerek tebdîl-i âb ü hevâ için Mısır'a azîmetine müsâ'ade-i seniyye şâyân buyurulduğundan Mısır'a gitti. [12]90 Ramazânından [12]91 Rebî'ü'l-evveline [Ekim/Kasım 1873- Nisan/Mayıs 1874] kadar beş ay ikâmet ve İstanbul'a avdet eyledi.

¹⁸¹ [27] Vezîr-i Alkamî sıfat nâmıyla yâd edilen Mahmud Nedim Paşa'nın esâs-ı devleti rahne-dâr eden mu'âmelât-ı mecnûnânesinden dolayı Kâmil Paşa ile araları açılmıştı. O senenin Ramazân-ı Şerîf'inde [Kasım 1871] fakîr dünyâya geldiğimde Paşa “oğluna ne isim verdin” diye pederden sorar. O da “Mahmud Kemâl” der. Paşa “be cânım, başka isim bulamadın da çocuğa niçün o habîsin nâmını verdin” demesiyle müşârün-ileyh de “ben çocuğa o habîs ile hem-nâm etmek için bu ismi vermedim. Nebiyy-i Ekrem efendimizin ism-i şerîfleriyle çocuğu müşerreffecî etmek istedim. Bâ-husûs istihâremde bu ism-i mübârek zuhûr etti” cevâbını verir. Paşa da “bu başka bahis, buna diyeceğim yok” der.

İlletin icâbâtından olarak ekser-i eyyâm makâm-ı me‘mûriyyetine devâm edemediğinden Cevdet Paşa’ya Şûrâ-yı Devlet riyâseti mu‘âvini unvânı verilerek¹⁸² bu sûretle idâre-i maslahat edilmekte iken 9 Receb [12]92 [11 Ağustos 1875]’de bir müddet istirâhât ve tedâvî-i vücûd etmek üzere – lutf-ı mahsûs olarak – hidmet-i riyâsetten afv olundu.

Müşârün-ileyh mümkün mertebe kesb-i âfiyet ettiğinden ve yirmi sekiz seneye karîb Bâbî ‘âlî’de ser-kârde bulunarak mesâlih-i [37a] devletin her cihetine vâkıf ve her sûretle lâzımü’l-vücûd olduğundan böyle bir merd-i kâmilin Bâbî ‘âlî’den infikâkı nezd-i pâdişâhîde tecvîz buyurulmayıp şifâhen “asıl matlûb ve mültezemim iş ile kendinizi yormayarak hey‘et-i devlet içinde bulunmanızdır” yolunda bezl-i iltifât edildi.

22 Safer [12]93 [19 Mart 1876]’te – beşinci def‘a – Mecâlis-i Âliye’ye ve 6 Rebî‘ü’l-evvel [12]93 [1 Nisan 1876]’te sâlisen Şûrâ-yı Devlet riyâsetine ta‘yîn olundu. Fakat iş ile iştigâle vücûdu mütehammil olmadığı gibi illetinin o aralık nüks eylemesi üzerine riyâsetten afv ile 4 Cemâziye’l-evvel [12]94 [28 Mayıs 1876]’te – altıncı def‘a - Mecâlis-i Âliye’ye me‘mûr oldu.

İlleti günden güne izdiyâd ettiği hâlde – pek sevdiği – Sultân Abdülaziz hazretlerinin o aralık hal‘ (17 Cemâziye’l-evvel [12]93) [10 Haziran 1876]¹⁸³ ve müte‘âkıben sûret-i fecî‘ada katl edilmesinden dolayı fevka’lâde müte‘essir ve dil-hûn olarak illeti [37b] büsbütün iştidâd etti.

Nihâyet 1293 Ramazân-ı Şerîf’in 22’nci, [12]93 Eylülünün 28’inci [11 Ekim 1876] salı gecesı sâat beş buçukta Bebek’teki sâhil-hânesinde – yetmiş yaşında olduğu hâlde – vefât eyledi. Ertesi gün Sadrıa‘zam Mütercim Rüşdü Paşa ve Midhat Paşa ile ekser vükelâ ve zevât-ı sâire sâhil-hâneye azîmetle halîle-i celîlesi Zeyneb Hânımefendi’ye resm-i ta‘ziyeyi îfâ ettikten sonra na‘aş-ı mağfîret-i nakşî – Şirket-i Hayriyye’den tahsîs olunan – vapura konulup berâber gidenler de iki vapura binerek Üsküdar’a geçildi. Vâlîde Câmi‘-i Şerîf’inde cemaât-i kübrâ ile cenâze namâzı edâ ve âmme tarafından hakkında hüsn-i şehâdet edildikten sonra önde meşâyih ve

¹⁸² [28] Bu bâbda Sultân Abdülaziz hazretlerinin hatt-ı dest-i hümâyûnlarıyla muharrir olan irâde-i seniyye varakası nezd-i fakîrde mahfûzdur.

¹⁸³ Burada belirtilen tarihte hata yapılmıştır. Sultan Abdülaziz, 30 Mayıs 1876’da tahtan indirilmiş, 4 Haziran 1876’da Feriye Sarayı’nda iki bileği kesilmiş halde ölü bulunmuştur. Bkz. Cevdet KÜÇÜK, “Abdülaziz”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, 1. Cilt, İstanbul, 1988, s.179-185 (a.n.)

dervişân-ı zikr ve tehlîl ederek asâkir-i nizâmiyye ve zabtiyye, Bâbî'âlî ve şehir-emâneti kavâsân ve hademesi, birçok ahâli ve fukarâ ile bendegân ve ihsân-dîde-gânı bulunduğu illeti [38a] hâlde Nûhkuyusu'nda inşâ ettirdiği hasta-hânenin bağçesinde – hâl-i hayâtında tehye edilen – türbeye defn olundu. Rahmetullahi aleyh rahmeten vâsi'a

§

Müşârün-ileyhin vefâtına – Harput'taki medresenin müderrisi – e'âzım-ı ulemâdan Abdülhamid Hamdi Efendi'nin söylediği târîhtir:

“Geldi dü çeşme sirişk-i esef oldu târîh”

“Kıldı bu sâl vefât Yusuf Kâmil Paşa”

Sâmi Efendi'nin târîhidir:

“Ah Kâmil Paşa gitti cennete”

§

Müşârün-ileyhin yârân-ı kadîminden hekîm-i meşhûr Abdurrahman Sâmi Paşa tarafından tanzîm ve türbesine ta'lik edilen kasîde-i târihiyye – Paşa-yı merhûmun terceme-i hâlini de ihtivâ ettiğinden – aynen nakl olundu: [38b]

“Yusuf Kâmil idim âlem-i fânîde be-nâm

Sinn-i seb'îne varıp buldu hayâtım encâm

İnkılâbât-ı cihân üzere geçerdî ömrüm

Kâh şâd ve gehî âzürde-i renc ve âlâm

Sene bin iki yüz ellide idüb Mısır'a sefer

Bir zamân eyledim evvel buk'ayı cây-ı ârâm

Dâver-i Mısır Mehmed Ali devrinde idi

O ferâh-nâk zamânlar o münevver hengâm

Sâye-i âtîfetinde heme âlem hurrem

Nazar-ı mekremetinde dil-i Kâmil bergâm
(Gün-be-gün) mazhar-ı efzâyiş-i lutf eyleyerek
Etti âhir beni dâmâdlık ile neyl-i merâm
Ba‘dezâ rahmet-i Hakk’a gidicek ol server
Kalmadı Rûy-ı safâ çünkü değişti ahkâm
Ehl-i dil gadr ve sitem-dîde ve rencûr oldu [38a]
Cümle erbâb-ı hüner buldu sıfât-ı eytâm
Her biri hâir ve gamnâk ve mihen-âlûde
Her biri kûşe-i hayrette enîn ve nâ-kâm
Bâ-husûs bende-i bîkes dahi ol esnâda
Habs ve menfâda idim menvî-i katl ü i‘dâm
Aks edip bu haberim pâdişe-i devrâna
Etti ihzârıma fermân o hudâvend-i enâm
O şehinşâh-ı melek sîret o Sultân Mecid
Celb edip bendesini der-gehine etti gulâm
Haremim kalmış idi pençe-i gurbette hazîn
Ânı da dest-i kerâmet ile çekti o hümâm
Giderek devr-i münâsib ile buldum rif‘at
Sadrı da etmiş idim bir dem ferhunde makâm
Âkıbet geldi ecel bitti emel dünyâdan
Bir avuc toprağa girdim görün ahbâb-ı kirâm [38b]
Zindelik sandığımız gaflet mahz idim
şimdi bildim ne imiş ma‘nû‘n-nâs yenâm

Habs-hâlim okuyup ibret ala züvvârım

Mâ-sivâ-allah bütûn zıll ve hayal ve evhâm

Umarım merkadime gelse gerek sâmi-i pîr

O benim hem-dem ve hem-hâlim olan yâr-ı müdâm

Yanarak yakılarak âh-ı tehassür çekerek

Afvıma lutf-ı ilâhîden eder istirhâm

Görücek cevher-i târîhimi kalmaz elemi

Kıldı Hakk huld-i berîn türbemi hem-dâr-ı selâm”

[39a] boş sayfa

[39b] Yusuf Kâmil Paşa “leyse minallahi bi müstenkir – en yecme‘a’l-âleme fi vâhid”¹⁸⁴ meâline mâ-sadak olan zevât-ı ma‘dûdeden idi. Binâberîn anın hüviyyet-i şahsiyyesini tasvîr etmek, kâinât-ı kemâli tedkîk eylemek derecesinde bir kâr-ı düşvârdır.

Birçok mehâsin-i ma‘neviyye cihetiyle nev‘i şahsına münhasır olan bu kabîl zevât-ı kâmilenin rûhundan, hulkundan, fikrinden, meşrebinden lem‘alar göstermek için ya o ka‘bda bir merd-i kâmil yâhûd ahvâl-i beşeriyye üzerinde tedkîkât-ı amîka icrâ edebilecek derecede – nâfizü’l-nazar – bir müdakkık-i fâzıl olmak lâzım gelir.

Bizim gibi tedkîkât ve mütâla‘âtı bulunduğu muhîttten ve muhît olduğu ma‘lûmâtтан bir hatve hârice [40a] çıkamayan gûne-i nazarânın havâss-ı rûhiyye hakkındaki tetebbu‘âtı kitle-i lâf unvânından başka bir şeyle ittisâf edemez.

Ma‘a-hazâ o kitle-i lâf, hüsn ve hâşâk-ı mâhiyyet ve mertebesinde bulunmakla berâber ihtiyâd-ı tekellûf eyleyip de dikkatle karıştırılrsa içinden işe yarayabilecek şeylerin de zuhûru müsteb‘id değildir. Nitekim emvâc-ı bahrın sâhile attığı hüsn ve hâşâkı tedkîk edenler ba‘zı eşyâ-yi kıymet-dâr tesâdüf etmektedirler....

¹⁸⁴ Ebu Nuvas’ın ifadesiyle “Tüm insanların özelliklerini bir insanda toplamak Allahu Teala’ya zor değildir.” anlamına gelmektedir.(a.n.)

Kâmil Paşa, o nev'-i e'âzımdandır ki anın meziyyât-ı fâzılasına dâir söylenecek söz ne kadar âlî olursa olsun kadrini i'lâ edemez.

“Huçeste-zât-ı büzürg-est ze-medh müstagnî-est”

*“Çe ihtiyâc buved vakt-i subh-râ ve-çerâğ”*¹⁸⁵

beyitinin ihtivâ ettiği ma'nâ, en ziyâde bu gibi büzürgân-ı ümmete âiddir....

§

[40b] Kâmil Paşa, mu'tedilü'l-kâme arizü'l-vücûd, azîmü'r-re's idi. Gözleri büyük ve siyah, gözlerinin biri biraz şehlâ, burnu büyükçe beyaz ve top sakallı, melîhü'l-vech, münevver bir mütevâzî'-ı vakûr idi. Tahâret ve nezâfete fevka'lâde i'tinâ ederdi. [İlkbahârda bir iki gece kalmak üzere yalıya gittikçe birkaç boğça çamaşır ve elbise götürürdü. Hattâ Âlî Paşa – bu hâle vâkîf olduğun – “sizin birkaç gün için yalıyı teşrifiniz bizim Avrupa'ya azîmetimizden daha tekellüflü oluyor” demiştir.

Letâife mâil, dâimâ mütebessim bir merd-i deryâ-dil olduğu hâlde – karşısında bulunanlar – mehâbetinden müte'essir olurlardı. Şahsını tanımayanlar bile ilk nazarda kendisinin büyük bir âdem olduğuna hüküm ederlerdi. O parlak gözleri, o münevver nasiyyesi büyüklüğünü – lisân-ı [41a] hâl ile - i'lân ederdi. Hayât-ı âliyesi tedkîk olunsa, hâl ve kâline nazar-ı im'ânla bakılsa bu merd-i güzînin büyük bir âdem olarak dünyâya geldiğine kanaât-ı kâmile hâsıl olurdu.

Daha o an sabâvetinde *“bâlâ-yı sereş zi-hûşmendî – mi-taft sitâre-i bulendî”*¹⁸⁶ sırrı Kâmil'in ser-sa'âdet-mendine kemâl-i şa'sa'a ile lemeân etmeğe başlamıştı. Sabâvet ve şebâbın icâbât-ı tabî'îsine rağmen o necl-i necîbin gösterdiği etvâr-ı pîrâne ve evzâ'-ı kâmilâne ile istikbâlin kendisine tehyie etmekte olduğu kemâl ve ikbâli istikbâle hazırlandığını nüfûz-ı nazar erbâbı ayânen görmekte idi. *“sâl-i nîkû zi-behâreş peydâ-est”*¹⁸⁷.

Yukarılarıda söylediğim vech ile Kâmil'in evâil-i hayâtı zarûret ve ihtiyâc içinde geçti. Bir hânedân-ı [41b] kadîmin necl-i nebîli, bir vezîr-i ganînin birâder-

¹⁸⁵ Değerli, faziletli insân zaten yücedir, medhe ne gerek. Sabah gün ışığınca/aydınlandığında muma ihtiyaç kalır mı? anlamına gelmektedir.(a.n.)

¹⁸⁶ Kemalattan naşi başının üzerinde yüksek, parlak yıldız parılıyordu. (a.n.)

¹⁸⁷ Yılın iyi geçip geçmeyeceği baharından belli olur. (a.n.)

zâdesi olmak i'tibârıyla âlâm-ı zarûretten müte'essir ve hayâtından bile müteneffir olması lâzım gelirken tahsîl-i kemâle öyle çalıştı ki vesâil-i tahsîliyyeye, huzûr-ı bâle ârzûlarının bin derece fevkinde – mâlik olan sa'âdet-mendân-ı zâdegân bile o verziş-i tahammül bir endâzâneye hayrân kalırdı.

Zarûret ve sefâlet her şeyde pâ-bend-i terakkî olduğu hâlde Kâmil için esbâb-ı tefeyyüz ve tekemmülün en mühimleri sırasına geçti. Zîrâ feyz-i yezdân o necl-i zeki hakkında râygân idi...

Feyyâz-ı kudret, mertebe-i kemâle îsâl etmek istediği âdemlere illet-i sıhhat, zillet-i devlet, ağyâr-ı yâr, nahsı sa'd-reng ve mâhiyyetinde gösterir ve hatminde bin dürlü iber ü hakâyık izhâr ederdi bu tecellî-i sa'âdet-efrûza mazhar olan mes'ûdlar, kâinât ve [42a] hayâtın esrâr ve gumûzuna ittîlâ ile bir merd-i kâmil ve mükemmel olarak ta'ayyün ve tahayyüz ederler. Bizim memât hükmünde telakkî ettiğimiz berf ü bârân, şiddet-i harr u berd – mevsim mahsûsunda – ezhâr ve eşcâra mâye-i hayât olduğu gibi insân-ı kâmil olmak için de germ ve serd rüzgârı görmek, hayâtın en dehşetli hidemâtına uğramak lâzım geliyor.

Sa'âdet-i kâmile içinde neşv ü nemâ bulanlar nekbetin ahvâline, erbâb-ı nekbetin ahvâline vâkıf olup da serrâ ve derrâda anların imdâdına şitâb edemezler. Çünkü “anlamaz hâl-i perîşânı perîşân olmayan”¹⁸⁸ müşârün-ileyh bu dakîkayı herkesten iyi bildiği için Telemak tercemesinde “âdeme bu âlemde her şeyi zarûret öğretiyor [42b] derd ve mihnet çekmeyenler çekenleri ve kendilerini bilebilmezler” diyor.

Bu hikmete mebnîdir ki zarûret ve sefâlet erbâb-ı basîret indinde bir mekteb-i ma'rifet add eylemiştir. Târîhler gösteriyor ki - her biri mensûb olduğu milletin sermâye-i fahr ve mübâhâtı bulunan – e'âzımın yüzde doksanı o mektebde kesb-i fazîlet etmiştir. Bu mektebe devâm eden – ta'bîr-i dîgerle – bâzîçe-i dest-i rüzgâr olarak yetişen ekâbir-i kirâmın refîtâr ve mişvârında başka bir feyz, başka bir kemâl-i tecellî ediyor ki o feyz ve kemâl, sa'âdet-tâmme içinde vücûd-pezîr olan zevâtın etvâr ve âsârında görülmez. Çünkü zamân, insânı imtihânla imtihân eder. Bilâ-belâ huzûr-ı bâl tahsîl olunmaz. Bilâ-belâ iktisâb-ı hâl ve kemâl edilmez.

¹⁸⁸ [29] bu mısra' Ziya Paşa'nındır.

[43a] Kâmil “uyku zamânlarını iktisâb-ı kemâle, levâzım-ı hizmet-kârlara tahsîs ederek bir sabâhü’l-hayr sa’âdete vâsıl oldu” demiştim. Hâb, rûh-ı hayvânî için hayât, rûh-ı insânî için memât hükmündedir. Rûh-ı hayvânînin gıdâsı me’kûlât ve meşrûbâtır. Rûh-ı insânînin gıdâsı fezâil ve kemâlâtır.

İşte rûh-ı hayvânîden ziyâde nefis-i nâtikasını ihyâya vakf-ı mesâ’i eden zinde-dilânın ebnâ’-i nev’i miyânında her sûretle teferrüd ve tekemmül edeceği bedîhiyyâtandır ki bu müdde’âyı isbât için Yusuf Kâmil en büyük bir şâhid-i âdildir.

İkbâl ve idbârından ibret almak, hasîsa-i kemâlin ihtivâ ettiği fezâil cümlesinden olduğu hâlde kemâl-i [43b] te’essüfle görüyoruz ki sefâletin en hevl-nâk girîvelerinde galtân olarak mertebe-i ikbâle gelen ba’zı gaflet-perdâzân vaktiyle çektikleri çilleyi, yedikleri silleyi, uğradıkları zilleyi nesyen mensiyyâ hükmüne koyup bâb-ı âtıfetlerine şitâb eden çille-i keşânı – bin dürlü etvâr-ı ru’ûnet-kârâne ile – daha büyük çilleye sokmakta, dest-i gadr-felekten sille yiyen gam-zedegâne bir sille-i cân-sûz da anlar örmekte, dergâh-ı izzetlerinde dest-i güşâ-yı niyâz olan erbâb-ı zilleti tahkîrât gûn-â-gûn ile büsbütün tezlîl etmekte bir safâ-yı hârikulâde hüsn ediyorlar. Bu kabîl hunfesâ meşrebâne kemâl-i isnâd etmek kemâl-i noksân ile hem-vezn görmek demektir.

İnsân için en büyük kemâl, nâil olduğu ni’metten ni’met-şinâsân-ı ebnâ-i nev’ini de müstefid etmektir ki bu dürlü eltâf-ı mürüvvet-kârâne “hayru’n-nâs men yenfa’u’n-nâs”¹⁸⁹ sırrı [44a] âlîsine mazhariyyeti te’min eder. Âlemde en büyük kemâl ise hayru’n-nâs olmaktan ibârettir. Hayru’n-nâs olmak için evvel-be-evvel fitrat-ı pâkîzeye, şerâfet-i cinsiyyeye nâiliyyet icâb eder. Sehâfet-i hilkıyye, hasâset-i cinsiye ile mevsûf olanlar – mekârim-i ahlâkın üssü’l-esâsı bulunan – nef’-i nâs hasîsa-i cemîlesiyle istînâs edemezler.

İşte Kâmil, fitrat-ı pâkîze, şerâfet-i cinsiye erbâbından idi. Bu sebeble nef’-i nâs ile hayru’n-nâs olan ahyâr-ı kirâm zümresine iltihâk etmişti. Zîrâ mebâdî-i hayâtında giriftâr olduğu şedâid-i ibret almıştı. İbret aldığını da mürvetine ilticâ edenleri tatyîb etmekle isbât eylerdi. Çünkü “inkılâbât-ı ahvâl-i beşeriyyeyi mülâhaza

¹⁸⁹ “İnsanların en hayırlısı, insânlara faydalı olandır.” Hadîs-i Şerîf (a.n.)

ederek insân-ı zamân feyz ve ikbâlinde biçâregâne mu‘ayyen ve merd-kâr [44b] olmalıdır – Terceme-i Telemak” diyen o idi.

Bir zamân peder-i fakîr zarûrete uğrayarak o mün‘im-i kerem-kârında isti‘tâf etmişti. Müşârün-ileyh – latîfe olarak – “mühürdâr efendi, para vermek ne kadar zordur, bilir misin” demesiyle peder de “ya istemek ne kadar zordur, efendimiz de ânı bilir misiniz” cevâbını verir. Bu sözden kerem-kâr-ı müşârün-ileyhin gözleri dolarak kemâl-i te‘essürle “neuzibillahi”dir ve o anda bahşâyîş-i mürüvvet-mendâne de bulunur.

O büyük âdem, mâzîde terk edilen idbârı – hâl-i ikbâlde – dûr-bîn ile değil (mikroskob) ile tedkîk etmek lâzım geleceğini takdîr eden erbâb-ı basîretten olduğunu bin dürlü mu‘âmelât-ı âtîfet-kârânesiyle her dakîka isbâta çalışırdı. Bin dürlü âmâl ile meclisine giren hâcet-mendânın – mâlen kâlen – gönüllerini şen, gözlerini rûşen etmeği [45a] bir vazîfe-i mühimme add etmişti. Bâb-ı Kâmil’e dehâlet edip de me‘yûsen avdet etmiş bir âdem yoktur. Çünkü o, reddin ne demek olduğunu bilmezdi. Yâhûd pek iyi bildiğiçün kimseyi redd edemezdi.

Yüzünden ferd-i âferîde rencîde olmazdı. Zîrâ ne kendisinin başkaları hakkında garezi vardı. Ne de başkalarının kendi hakkında buğzu vardı.

Müşârün-ileyhin bezm-i kemâline müdâvim ve fezâil-i âliyesine herkesten ziyâde vâkıf olan â‘yândan Bursalı Rıza Efendi, fezâil-i Kâmil’den bahs ettiği sırada “Kâmil Paşa bir kerîm-i kâm-rân idi ki nazîri pek nâdir görülür. Âmme-i nâs kendisinden memnûn idi. Herkesi bir sûretle tatyîb ederdi. Kendisini görseydiniz alâka ederdiniz” demişti. Mahmud Nedim Paşa’nın birâder-zâdesi Ali Haydar Bey ki – [45b] Meclis-i Kâmil’in mülâzımlarından ve kemâlât-ı Kâmil’i lâyıkıyla tedkîk edenlerdendir – demişti ki “vükelâ-yı devlet içinde Kâmil Paşa ka‘bında bir âdem görmedim”. Terceme-i hâl-i resmiyyede de bi‘l-münâsebe söylediğim vechle Mahmud Nedim Paşa – şâz kabîlinden olarak – hazret-i Kâmil’i sevmezdi. Vükelâ içinde Kâmil Paşa ka‘bında bir âdem görmediğini söyleyen de o âdemin birâder-zâdesidir. Demek ki hakîkat, ebediyyen setre-i istitâr altında kalmıyor. Gün geliyor ki bir âdemin fezâilini – kendisini sevmeyenlerin – evlâd ve ekârîbi de i‘tirâf ediyor.

Kabûl-i âmmeye mazhariyyet ne büyük sa‘âdetdir ki bu, milyonlarda ancak birkaç merd-i mes‘ûda nasîb olur. Kâmil, bu şeref-i azîme mekârim-i ahlâk sâyesinde

nâil olmuştu. İlm ve ma‘rifetin mekârim-i ahlâk tahsîlinden ibâret olduğunu ilme‘l-yakîn bildiğiçün – müsellemler-i enâm olan – [46a] kemâlini fezâil-i ahlâk ile tenvîr etmişti. Ne kendisi kimseye gücenirdi. Ne de kimseyi kendisine gücendirirdi. Âdeta sayyâd-ı kulûb idi. Bir ejder-hezâr ser gibi semm-efşân olan a‘dâyı bile bir nazarla, bir sözle teshîr ederdi. Ağzından zehr-i adâvet saçarak huzûruna giren âdem, gözlerinden eşk-i nedâmet dökerek çıkardı.

“Kâmil” besî-i şinîde, besyâr dîdeîm”

“Nî dîdeîm hem-çü tûyî nî şenîdeîm”

beyitini söyleyen şâ‘ir mutlakâ Kâmil gibi – fezâil-i insâniyyede tekemmül eden – kâmilleri tahayyül etmiş de bu yolda zezeme-sâz-tebcîl olmuştur..

§

[46b] Tâli‘, her dürlü füyûzunu hakk-ı Kâmil’de ibzâl etmişti. Evâil-i hâlinde me‘mûren Mısır’dan Hicaz’a Kâbe-i ulyâda tavâf ettiği hengâm-ı sa‘âdet-encâmında başına bir güvercin konar. Huzzâr-ı kirâm, umûmen “Bu, büyük bir âdem olur” derler.¹⁹⁰ Öyle mukaddes bir makâm-ı âlîde halkın – yek-zebân olarak böyle bir ümîd ve intizârda bulunmalarından ne dürlü feyz ve sa‘âdet zuhûr edeceği vâreste-i îzâhtır. Havâss ve avâmın (hümâ-yı sa‘âdet) diye veren zebân ettikleri hümâ, işte o hümâ-yı devlet-nümâdır ki her kulun başına konmaz. Her kulun ismi (Kâbetullah)da okunmaz.

[47a] Müşârün-ileyhin tâli‘-i kâmil erbâbından olduğuna fıkra-i âtiyyede şehâdet eder: Mısır ordusunda – kâtib sıfâtıyla – bulunduğu esnâda Mehmed Ali Paşa-zâde İbrahim Paşa bir destî-rekz ettirerek ma‘iyyetindeki ümerâ ve zâbitâna nişân aldırır. Hiçbiri attığı kurşunu destîye isâbet ettiremez. Müşârün-ileyh, Kâmil’e “Gel bakalım Kâtib Bey, sen de at” der. Kâtib Bey, müddet-i emrinde bir iki def’a tüfeng atarak nişâncılıkta ise külliyyen bî-behre bulunduğuçün teklîf-i dâfiadan pek ziyâde sıkılır. Ma‘a‘l-mecbûriyye eline bir tüfeng alarak nişân-gâha atar. Derhâl destîyi parçalar. İbrahim Paşa, kemâl-i hayretle “O, bey sen yalnız yazıcılıkta değil atıcılıkta da üstâz-ı kâmil etmişsin bin âferîn” der.

¹⁹⁰ [30] Güvercin konduğu esnâda yanında bulunanlar Cenâb-ı Hakk’dan bir büyük şey niyâz etmesini ihtâr eylediklerinde müşârün-ileyh “Veysi gibi bir kâtib olayım” temennisinde bulunduğu pedere nakl eylemiştir.

Paşa'nın mührü – hüsn-i hatt nokta-i nazarından – [47b] kıymet-dâr bir şey değildi. Hâlbuki zamân-ı ikbâlinde de bu mührü değiştirmemişti. Bir gün Meclis-i Vâlâ'da ba'zı evrâk-ı resmîyyeyi temhîr ettiği sırada “Bu mühr bu ana kadar hiçbir borca basılmadığıçün pek mütemeyyin sayarım” dediğini – o vakit meclisin zabıt kitâbetinde bulunan – Mâbeyn-i Hümâyûn başkâtib-i esbak Âtîf Bey nakl etmişti. Düşünmeli yetmiş senelik hayât içinde hiçbir borca mühr basmamak ne büyük bir sa'âdettir ki ana nâil olanlar mefkûd derecesinde ma'dûddur. [Latîfe – (ilmü'l-keff)te ma'lûmât-ı kâfiyesi olanlara mürâca'atla avuclarında (mühr-i Süleyman) arattıran hülyâ-perestân, mühr-i Kâmil gibi bir mühr-i meymenet-nişân ele geçirebilirlerse aradıkları, arattıkları mühr-i Süleyman'ı o vakit bulmuş olurlar...]. Hiçbir borca mühr basmadığını söyleyen o kâm-rân-ı [48a] rüzgâr, tahdîs-i ni'met makâmında birçok borc senedlerini yırtarak erbâbını kâm-kâr etmiştir ki bu yolda tahdîs-i ni'met eden agniyâ-yı şâkirînin adedi de – hakku'l-insâf – mahdûddur.

Tâli'î fevka'lâde mes'ûd olan bu bahtiyâr-ı bî-nazîrin en büyük mes'ûdiyyeti ise sa'âdet bahtından ebnâ-yı sebîli de hisse-dâr etmesidir..

§

Kâmil Paşa, şu kubbe-i fenâ-nişânda bir hoş sadâ bırakan ahyârdandır. Bu gün o kâm-rân-ı kerem-kârın kerem ve ihsânıyla misl-i harb eylemektedir ki bu sa'âdet her ganî-i mes'ûda kısmet olmaz. Fi'l-hakîka o kerem ve âtîfet kendisini evlâd-ı hâtimden yâhûd âl-i berâkimeden add ettirecek derecede mebzûl [48b] ve her ferde meşmûl idi. Vücûdu, halka Hakk'ın bir ni'meti idi. Hattâ Nevres merhûm, bir kasîdesinde “*Lutf-i Hakk'ın sana esmâ'-i atâ ve lutfu / Etti ta'lîm eden âdeme esmâ' ta'lîm*” diyor. Pek doğru söylüyor.

Kışları Bâyezid'deki kâşâne-i âli¹⁹¹ yazları Bebek koyundaki sâhil-hâne-i vâlâ en zengîn âdemlerden en fakîr âdemlere kadar umûmun ârâm-gâhı olurdu. Ramazân-ı Şerîf esnâsında konağın yâhûd yalının derûn ve birûnu dolduktan sonra [49a] kapusunda birçok fukarâ yığılırdı.¹⁹² Zengîn, fakîr herkes et'ime-i nefîse yer, ta'bîr-i

¹⁹¹ [31] Paşa'nın hastalığı esnâda nüdemâ-yı meşhûreden Hâfız Ömer Efendi vesâir zevât ıyâdet için bir gece konağa giderler. Paşa “müsâfirleri alsun da hareme getirsun” diye pedere haber gönderir. Paşa'nın yanına girdikleri sırada Hâfız Ömer “Bâyezid'den girdik Koska'ya çıktık efendim” der. Şu sözle konağın cesâmetini îhâm eder.

¹⁹² [32] Süreyya Paşa-zâde Şekîb Bey ki – amcasının hafîdidir – Paşa'nın ve Hânımefendi'nin vefâtından birçok zamân sonra bir Ramazân günü konağın önünden geçerken kapunun önüne kaldırım

ma'rûfuyla (diş kirâsı alırdı. Diş kirâsı yalnız fukarâya mahsûs değildi. İftârda isbât-ı vücûd edenlerin hemân umûmu – derecelerine göre – hediye-i nakdiyyeye nâil olurdu.

Üdebâ, şu'arâ, ulemâ, me'mûrîn, ma'zûlîn, muhtâcîn istedikleri zamân bâb-ı Kâmil'e gider, isti'tâf ederlerdi. O kapu ve o kapunun sâhib-i rûhiyyenin "*Matbahlarına ac varan âdem değnek yer / Der-bânları var göz kapuda el değnekte*" beyitiyle ta'rîf ettiği kısımdan değildi. [49b] Vâkı'â gözleri kapuda değnekli der-bânlar vardı. Fakat bunlar gelenleri darb ve tard için değil kabûl ve i'zâz etmek için o kapuya itti'âd eylemiştir. Ellerindeki değnekler müsâfirleri değil bunları çevirenleri döğerlerdi.

Üdebâ ve şuâra – hilâl-i id bekler gibi – bayrâmlara, kandîllere, senebaşlarına, sâir eyyâm-ı mübârekeye dört gözle intizâr ederlerdi. Bekledikleri günler geldi mi birer kasîde, birer târîh, birer manzûme ile mün'im-i Kâmil'e giderlerdi. Herkes alacağını alır, du'â ederek dönerdi. Bu kasîdelerin, târîhlerin vezinsiz, ma'nâsız olanlarına da câize câiz görülüyordu. Bu bahse âid letâiftendir ki: Süleyman Refet Paşa merhûmun bendegânından Selim Efendi nâmında bir pîr-i hoş meşreb vardı. Bu zât vaktiyle efendisinin ma'iyetinde birçok vilâyete hattâ Avrupa bilâdına gidip gelmiş, [50a] feleğin çenberinden geçmiş bir âdemdi. Biraz mûsikî bilirse de bildiğiyle iktifâ etmezdi. Her telden çalar, şi'r bile söylerdi. O âhir ömründe – Mercan'da Ali Paşa Câmî'-i Şerîf'inde – müezzinlik ederdi. Paşa'nın Mısır'a gidip geldiği bir sırada Koca Selim, bir kasîde-i târîhiyye ile arz-ı ta'zîm etmek sevdâsına düşer. Birkaç günler uğraşarak vezn ve ma'nâsı yok, hisâbı bozuk bir kasîde-i târîhiyye tanzîm eder. Kasîdesini evvel-be-evvel - câmi'-i şerîfin imâmı – zurafâdan Hasan Tahsin Efendi'ye gösterir. İmâm-ı zarîf, "Oo, pek güzel söylemişsiniz. Vezn ve ma'nâ yok gibi görünüyorsa da onun zararı yok. Fakat mısra'-i târîh bir beş yüz kadar fazla geliyor. Bâri buna bir çâre bulsanız" der. Müezzin-i latîf ise hande-künân olarak "Be imâm efendi, [50b] budala mısın nesin? Ben bu kasîdeyi arz-ı ma'rifet kasdıyla değil para koparmak maksadıyla yazdım. Kâmil Paşa'nın işi yok da şimdi benim târîhimi mi hisâb edecek" cevâbını verir. Ertesi gün huzûr-ı Kâmil'e giderek kasîdesini takdîm eder. Ümîdinin fevkinde bir câize alarak mesrûren döner. İmâmı bulup câizeyi gösterir. İmâmın da – müezzini taklîden – böyle bozuk düzen bir

taşı yığıldığını görerek "Sübhânallâh bir vakit şuraya fukarâ yığılırdı şimdi taş yığılmış" diye te'essüf ettiğini fakîre hikâye eylemişti.

kasîde düzüp de işini yoluna koymadığına te'essüf ettiğini söylemek zâiddir.. [Fe'tebîrû yâ ulî'l-ebîsâr¹⁹³, bugün Nef'î gibi bir kasîde söylesen acaba zerre kadar nef'îni görür müyüz, hattâ memdûhumuza kasîdemizi takdîm edip de iki beyitini okutmak şerefine nâil olur muyuz? “Bir zamân şî'rîne sühan-dânda / Verilirmiş girân-bahâ gevher” **[51a]** “Şimdi bir satır şî'ri dinlemeğe / Hayf-ı sad-hayf gevher isterler”].

O mürüvvet-kâr bî-nazîrin kapusu mensûb olduğu zamânlarda da, ma'zûl bulunduğu demlerde de erbâb-ı hâcâta açıktı. Mensûbîn de ma'zûlîn de o kapuya koşar, nasîbini alırdı.

Ma'zûlîn-i vülâttan bir zât, bir gün huzûruna gelerek “Müddet-i ma'zûliyyetim imtidâd etti. Bende hânedan satacak hiçbir şey kalmadı. Evlâd ü ıyâlimle acımacak bir hâle geldim. Ubûdiyyetleriyle mübâhî olduğum vükelâ-yı fihâm efendilerimizin hangisine gitsem (birkaç güne kadar bir şey yaparız) buyuruyorlar. Aradan aylar geçiyor hiçbir şey yapmıyorlar. Bu va'dlere güvenerek odun kömür bile almadım. Şimdi kış geldi, perîşân oldum. Artık tahammülüm kalmadı. Bugün de – melce-i hâcet-mendân olan – hâk-pây-i devletinize geldim. Merhametinizi istid'â **[51b]** ederim” diye kemâl-i sâz-güdâzla isti'tâfta bulunur. Paşa – orada bulunan – peder-i fakîre işâretle iki yüz elli altun getirtip müsted'îye verir. “Paşa, bununla bir iki ay idâre et. Odununu kömürünü al rahatca otur. İnşâallah bahârda bir yere gönderilirsin” buyurur. Bîçâre âdem aldığı para ve va'dden hangisine teşekkür edeceğini şaşırır. Ağlayarak Paşa'nın ayaklarına sarılıp “dîger zevât-ı kirâm da böyle sağlam bir va'dde bulunsaydılar kulunuz da birkaç güne kadar me'mûr olacağım ümîdiyle elimde avucumda ne varsa bitirip ac kalmazdım. Allah ömr ve devletinizi müzdâd buyursun” der. Fi'l-hakîka bahârda – ârzusunun fevkinde – bir vilâyete gönderilir.

Va'di kavî, va'dinde vefî olduğün - ye's ve fütûr ile – her dürlü ümîd ve teselliden mahrûm kalan **[52a]** melâmet-zedegân, isti'tâfta bulunup da bir va'd aldı mı artık kendisini mes'ûd zann eder ve zannında hiçbir vakit aldanmazdı. Çünkü tecârib-i mükerrerde bu hâli halka bir hakîkât-ı mahza olarak kabûl ettirmişti.

¹⁹³ Haşr Sûresi 2. ayetinde geçmekte olup “Ey basîret sâhibi olanlar! İbret alın!” anlamına gelmektedir. Yazar bu ayeti yazarken yazım hatası yapmıştır. اولي yazması gerekirken اولو şeklinde yazmıştır. (a.n.)

Bu merd-i kâmil yalnız sığârın değil kibârın da mu‘îni idi. Sadria‘zamlardan ketebe-i aklâma varıncaya kadar büyük küçük her ferd o eberr-i âtıfetin katarât-ı kereminden mütemetti‘ olurdu.

Hattâ sadr-ı esbak Âlî Paşa merhûm – pek ziyâde hayıflandığı bir sırada – kerîm-i müşârün-ileyh bin liralık bir sened takdîmiyle bu paranın karzen ihsân buyurulmasını ricâ eder. Müşârün-ileyh senedden mührü kopararak – istenilen – para ile berâber sadr-ı müşârün-ileyhe gönderir. Şeyhülslâm meşhûr Ârif Hikmet Beyefendi merhûm, Medine-i Münevvere‘de inşâ ettirdiği kütüb-hâneye konmak üzere [52b] – o aralık Mısır’a giden – Paşa’dan bâ-defter iki üç yüz cild kitâb ister. Esmâni verilmek üzere kitâblarla berâber defterinin de gönderilmesini ilâveten ricâ eder. Kütüb-i matlûba Mısır’dan iştirâ edilerek avdette peder, müşârün-ileyhin yalısına giderek kitâbları ve defterleri takdîm eder. Arab yazısı ve Arab lisânı ile muharrer olan bu deftere Beyefendi imâle-i nigâh dikkat ederek yekûnunun cânîce bir meblağ teşkîl ettiğini görünce “Cânım efendim, bu defteri bir dürlü anlayamıyorum” der. Peder “Acaba Arab yazısı olduğuçün mü anlaşılıyor” demesiyle müşârün-ileyh “Afv edersin, ben sizin pederden daha iyi Arabca bilirim” cevâbını verir. Peder de “Zâten defteri anlamağa lüzûm yok, Paşa-yı muhallisiniz bu kitâbları efendimize ihdâ eyledi. Kabûl buyurursanız memnûn olur” deyince müşârün-ileyh sevinerek “Teşekkür ederim ammâ esmânını takdîm [53a] daha iyi olurdu” buyurur. [Koynunu karıştırarak birçok düğmeler çözüp müte‘addid kiseler açarak içinden beş aded yirmilik altın çıkarır, pedere verir. Peder kabûl edemeyeceğini, sonra Paşa tarafından tekdîr olunacağını anlatır. Müşârün-ileyh eğer verdiği para kabûl edilmezse kendisi de kitâbları kabûl etmeyeceğini söyler. Peder ma‘a’l-mecbûriyye parayı alıp yalının rıhtımından kayığa binerken beyin pencereden kendisine baktığını görerek orada bulunan hademeye aldığı parayı verip savt-ı bülend ile “Bu parayı efendimiz sizlere ihsân buyurdu” der. Vak‘ayı Paşa’ya anlatınca müşârün-ileyh takdîr eder. Rahimehümallah]

Me‘mûriyyete muhassas ma‘âşâtının on parasını – mâ-dâme’l-ömr – konağına getirmemiştir. Ma‘âşât, erbâb-ı ihtiyâca, kapu ağalarına, odacılara tevzî‘ olunur, kilâr masârifine sarf edilirdi. Kilâr deyip geçmemeli, Bâbî‘âlî’de kâffe-i me‘mûrîn ve ketebe istedikleri zamân kilârdan nefis havyarlar, balıklar, reçeller, şerbetler celb ederlerdi. Hattâ kendileri yiyip içtikten başka ziyâretlerine gelen âşinâlarını da o ni‘metten müstefid ederlerdi.

[53b] Hergün kapuda, konakta birçok arzuhâl takdîm olunur, birçok muhtâcîn isti'tâfât-ı şifâhiyyede bulunurdu. Ferd-i âferîde reddedilmezdi. Çünkü o kerem-i mücessem selâmdan başka hiçbir şeyi reddedemezdi.

Erbâb-ı ihtiyâc kendisini arayıp bulmazsa kendisi anları arar bulurdu. Eyyâm-ı mübârekece cevâmî'-i şerîfeye gider, imâmlara, hatîblere, müezzinlere, hademeye, câmi'in derûn ve birûnunda tesâdüf ettiği fukarâyâ nakdîne-i âtîfetini îsâr ederdi. Bayramlardan birkaç gün evvel eski bât-bazârının ağzında bir dükkânda oturur, îd-i şerîfte evlâd ü ıyâlini memnûn etmek için – hânesinde yegâne medâr-ı servet ve zînet olan – kıymetlice eşyâsını satmak üzere bazâra başvuran âver-gânı yanına çağırarak eşyânın kıymetini sorup öğrendikten sonra “Bunları satma, lâzım olur ben sana beş on guruş vereyim işini gör, sonra parayı senden alırım” der, herîfin eline birkaç altun sıkıştırırmış.

Ramazân günlerinde cevâmî'-i şerîfe havlılarında açılan sergilerde birkaç kerre otursa oradaki esnâf ve sahâf bütün Ramazân-ı Şerîf esnâsında satamadıkları eşyâ ve kütübün parasını o mürüvvet-i müşahhasadan istîfâ ve gelecek Ramazân-ı Şerîf'e kadar evlâd ü ıyâleriyle kesb-i safâ ederlerdi. Ba'zı eyyâm-ı mübârekece nedîm-i meşhûr Hâfız Ömer Efendi [54a] ile berâber birer ata râkiben fukarâ mahallâtını dolaşıp sadaka tevzî' ettiğini â'yândan Rıza Efendi – münâsib geldikçe – söyler.

Bir ihsân-ı pâ-ber-câ gibi nereye gitse be-heme-hâl bahşâyîşte bulunurdu. Bir ramazân günü pederle birlikte Ayasofya Câmi'-i Şerîf'ine giderek ihtiyâr bir vâ'izin dersini dinler. Hoca dersi bitirdikten sonra – bir amûd-ı kerem gibi – karşısında duran o umdetü'l-küremâyâ hitâben “O, Musa Ağa hoş geldin. Cânım nerede kaldın. Kaç senedir yüzünü görmedim” der. Paşa, pedere “ Şu hocaya beş altın ver” buyurur. Hoca Paşa'yı görünce kendinden geçerek makâm-ı teşekkürde “Benim tanıdığım Musa Ağa beş altın verecek âdem değildir Gâlibâ sen başka bir Musa Ağa olmalısın” der.

Sağır Ahmed Bey-zâde Ali Haydar Bey Mahkeme-i Ticâret [54b] a'zâsından iken bir gün Paşa “Mahkemeye nasıl gidip geliyorsun” diye sorar. O da – hiçbir emele müstenid olmayarak mahzâ hoşuna gider zannıyla – “Ba'zen Sirkeci'den kirâ bar-gûrine binip gidiyorum” der. Paşa sükût eder. Avdet edeceği sırada bendegân-ı kâminden biri karşısına çıkarak Paşa efendimiz size takımıyla bir yağız at ihsân

buyurdu. Aşağıda sâyisle berâber hazırdir” der. Ali Haydar Bey binek taşına inip de gayretle kıymetli bir ata müzeyyen takımlarıyla müheyyâ bulunduğunu görünce minnet ve şükranından gözleri dolar.

Paşa, Midhat Paşa üzerine Şûrâ-yı Devlet riyâsetine ta’yîn olduğu esnâda tezkire-i sâmiyeyi – o vakit sadâret yâverliğinde bulunan – Manastır vâlî-i esbaki Ferik Abdülkerim Paşa götürüp takdîm ettiği sırada Paşa’nın üç yüz lira ihsân ettiğini müşârün-ileyh – rahmet-hân olarak – fakîre [55a] nakl etmiştir.

Kâmil Paşa, igtirâr u imtinândan müctenib bir merd-i ma’ mûrû’l-cevânib idi. Bir kerre 860 liralık borcunu tesviye etmesiyle peder li-ecli’t-teşekkür eteğini öpmeğe davranınca Paşa şedîden men’ ederek “Bu etek öpmeğe, teşekkür etmeğe değer bir şey değildir” buyurur. Peder “Aman efendim, merhamet buyurunuz. 860 lira değil ba’zen sekiz lira vermezsiniz. Nasıl teşekkür etmeyeyim deyince kerîm-i müşârün-ileyh “Bu Hakk’ın ihsânıdır. Benim ihsânım değildir” cevâb-ı kerîmânesiyle her dürlü ni’metin Cenâb-ı mün’im-i hakîkiye âid olduğunu işrâb eder.

Ni’met-i Kâmil yalnız insânlara değil köpeklere bile şâmil idi. Mevsûkü’l-keleim ba’zı zevâtan işittiğim fukarât-ı âtiyye bu müdde’âyı isbât eder: Paşa, bir akşam Bâbî’âlî’den yürüyerek Bayezid’e kadar [55b] gelir. Oradaki sebîlin yanından saparak Emin Bey mahallesine doğru yürür. Arkasındaki ağalar Paşa’nın yolunu gâib ettiğini zâhib olurlarsa da ihtâra cesâret edemezler. Paşa bir virânedede tevakkuf eder. Harâb bir ocağın altında inleyen bir uyûz kelbin yanında durur. Ağalara ekmek getirip kendi eliyle doğrar köpeğe yedirir. Ertesi gün pedere nakl-i mâcerâ ile “Cenâb-ı Hakk’ın azametine bak. Biz sadrı’zamız, zengîiniz, büyük âdemiz diye kibir ve ru’ûnet gösteriyoruz. Allah zü’l-celâl bizi – debdebe-i müzille, tantana-i müzille – bir uyûz köpeğin ayağına gönderip hizmet ettiriyor. Artık bizim büyüklüğümüz, azametimiz nerede kalıyor. Biz ne gâfil âdemleriz” diye izhâr-ı te’essür ve tezellül eder. Kerem ve âtîfetini köpeklere bile îsâr etmekten bir zevk-i [56a] rûhânî hisseden o inâyet-i mücesseme hergün kilâb-ı ezikkaya erzâk dağıttırır ba’zen kendisi de başında durarak bizzât ekmekleri doğrarmış. Birgün yine köpeklerin mu’ayyenâtını tevzî’ ettirirken yanına bir bakkal gelir. “Dükkânımın peykesinin altında iki gözü kör bir köpek yatıyor. Ona da ta’yîn verin” der. Paşa derhâl bakkal ile berâber dükkâna gider, köpeği görür. Kendi eliyle doyurduktan

sonra bakkala “Hergün sabâh akşâm bu köpeği doyur her kaç guruş tutarsa aybaşı benden parasını al” der. Bakkalı kelbe mütevellî nasb eder.

Paşa'nın mütereddidinden Muammer Paşa merhûm bir gece âlem-i menâmda müşârün-ileyhi görür, Paşa'nın bindiği at dar bir zुकakta azarak müşârün-ileyhi yere urmasıyla yağ tulumu gibi bir manzara hâsıl eder. Kendisini [56b] kucağına alır... Bu rüyâyı Bursalı Rıza Efendi'ye nakl eder. O da “Dehşetli bir rüyâ ise de Paşa'nın hasenâtı çoktur, zuhûr edecek fenâlığa İnşâallah karşı gelir” der. Rüyâ müşârün-ileyhimâ arasında kalır. Kimseye söylemezler. İki üç gün sonra – ramazânın ikinci günü – Paşa erkenden selâmlığa çıkıp kemâl-i hayretle aşıya iner. Terlikle zokağa fırlar. Bayezid Câmî'-i Şerîf'inin civârına gider. Arkasından bir uşak yetişip altına bir hasır iskemle koyar. Paşa oradaki köpeklere ekmek dağıtmasını uşağa emr eder. O aralık yanına bir âdem gelip “Cânım ağa! Câmî'in havlinde iki gözü kör bir köpek var doğurmuş bâri ona da ekmek verir” demesiyle Paşa o köpeğe ayda yüz elli guruş tahsîsini uşağa emr ederek konağa döner. Müşârün-ileyh Rıza Efendi bu vak'ayı [58a] hikâye ile Paşa bundan sonra on iki sene kemâl-i âfiyet ve ikbâl ile yaşadı” dedi.

İsmine bi-hakkın mâ-sadak olan bu kâmil âdem, eğer ni'met-şinâs bir kavm arasında zuhûr etmiş olsaydı bugün nâm-ı kerîmânesi Hâtemlerden, Bermekîlerden ziyâde elsine-i halkı tezyîn ederdi. Kavmimizin ni'met-nâ-şinâslığıyla berâber yine o merd-i âlî tıynetin yâd-ı cemîli sâmia pirâ-yı ahlâf olmaktadır.

Bu cûd-ı müşahhasın kerem ve ihsânı söylemekle bitmez. Bu sahîfelerde görülen menâkıb-ı kerîmânesi güneşten zerre, denizden katre mesâbesindedir.

§

Bu büyük âdemin en büyük bir meziyyeti de meziyyet-perverliğidir. Kerem-i tab'ı gibi kadr-dânlığıyla da mesel darb [58b] edilse kadr-dânlık gösterilmiş olur.

Tabî'at-ı beşeriyye, takdîre müftekırdır. Takdîrden mahrûm kalan tabî'atlar, ahzân-ı hazân içinde kalan güller gibi solup sararmağa pâ-mâl-ı gamâm-ı gumûm olan güneşler gibi envâr-ı feyzâ-feyzini neşr edememeğe mahkûmdur. Tabî'ata inbisât veren takdîrdir. Her şey takdîr ile kadr ve şeref bulur. Kâinât-ı ma'rifeti tezyîn eden bunca bedâyi', hep takdîr ve tergîbden tevellüd etmiştir. Denilebilir ki takdîr ve teşvîk müvellidü'l-ma'ârifdir.

İşte Kâmil Paşa bu dakîka-i mühimmeye bi-hakkın vâkıf olan kibâr-ı meziyyet-şinâsândan idi. O kadr-şinâs güzînin her sâati, her dakîkası bir dürlü meziyyet-perverlikle geçirdi. Ma‘rifete ve erbâb-ı ma‘rifete fevka’lâde hürmet ve mahabbeti vardı. Müntesibîn-i ma‘rifet, bezm-i Kâmil’de bir mevki‘-i hürmet bulurlardı. [59a] Kimde zerre kadar eser-i fazîlet görse ana ikrâm ve ri‘âyet etmeği vazîfe-i mühimme bilirdi.

“Gulâm-ı himmet-i ân (Kâmilân) bâ-keremim”

“Ki yek savâb bînend ve sad hatâ-bahşend”

beyiti mu‘arrif-i hâl ve şânı olabilir.

Ashâb-ı fazîletten biri hasta olsa âdem gönderir, hâtırını sordurur, erbâb-ı meziyyetten biri zarûrete düşse para gönderir, yarasını tedâvî ettirirdi. Liyâkat ve isti‘dâd sâhiblerini lisânen ve nakden himâye ve serrâ ve derrâda muhâfaza ederdi. Anları mensûb oldukları meslekte terakkî ettirmek için her dürlü teşvîkâtta bulunur, sa‘y ve gayretlerinin semeresini kendisine iktitâf ettirirdi.

Nâmık Kemâl Bey merhûm, kerem-kâr-ı müşârün-ileyhe takdîm ettiği bir kasîde-i nefisede diyor ki: [59b]

“Oldu Nâmık yine nazma bâ‘is-i tezyîd-i sevk

Sadr-ı dehrin iltifât-ı feyz meşhûnu bana

Kâm-kâr-ı lutfun oldum yere geçsün âsümân

Verdi gûyâ iltifâtın mâl-ı kârûnu bana

Belki nâmım bezm-i ikbâlinde mezkûr olmasa

Cevr için gerdûn deġiştirmezdi kânûnu bana

Himmet-ârâ-yı kemâl eylerse tab‘-ı kâmilin

Sözlerim hayrân eder rûh-ı Felâtûn’u bana

Sen mu‘în-i ehl-i irfânsın sana Hakk’tır mu‘în

Söyledin ilhâm-ı kudsîdir bu mazmûnu bana”

Şâ'ir-i meşhûr Leskofçalı Galib Bey – bezm-i Kâmil'in ser-âmedân mülâzımından olan – Faik Memduh Bey'le [Dâhiliyye Nâzırı Memduh Paşa] bir sabâh konağa uğrarlar. Paşa, Fehîm-i Kadîm'in “*Andelib-i bâğ-ı tecrîdiz bu fânî gülşenin – Gülleri hurşîd olursa hâd dâmendir bize*” [60a] gazeline bir nazîre söylemesini Galib Bey'e teklîf buyurur. Galib Bey, Memduh Bey'in hânesine gelerek hemân gazeli tanzîr eder. Ve beş on beyit ile de ba'zı ma'rûzâtta bulunur. O nazîreyi nasıl derhâl söylediye ma'rûzâtının da der-akab is'âf olduğunu söylemek icâb etmez.

Kâmil Paşa gibi asrının servet ü ikbâlde, ilm ü kemâlde her sûretle ferîdi olan bir kâm-rân-ı zî-şânın Galib Bey gibi bi'n-nisbe küçük bir âdeme bu yolda terğîbât ve iltifâtta bulunmasından gerek kendisince gerek emsâline ne yolda hüsn-i te'sîr hâsıl olacağı vâreste-i îzâhtır.

Kemâl Bey (Bârîka-i Zafer'i) yazdığı sırada bir nüshasını bi'l-hassa tebyîz ile Paşa'ya giderek “Eski bir mecmû'ada nefîs bir esere tesâdüf ettim. Efendimizin böyle şeylerde merâkınız olduğunu bildiğim için istinsâh [60b] ettim. Müsâ'ade buyurursanız okuyayım” der. İstihsâl-i müsâ'ade ettikten sonra okumağa başlar. En parlak bir noktasına gelince o edîb-i Kâmil “Kemâl Bey, dur. Eskiler böyle yiyemezler. Bu eser senindir” buyurur.¹⁹⁴

Paşa'nın Galib'e nazîre söyletmesi, Kemâl'e takdîrde bulunması ehemmiyetsiz gibi görünürse de bizde kibârın yanına girmek, serbestâne idâre-i makâl etmek, anların nîm-nigâh iltifâtlarına nâil olmak öteden beri ahvâl-i fevka'lâdeden add olunmasına göre Paşa'nın şân-ı kâmilânesine yakışacak sûrette [61a] meziyyet-perverlik göstermiş olduğunu inkâra mecâl var mıdır? Kâmil Paşa gibi e'âzım-ı uzamâdan kat'-ı nazar, bugün hem mertebemiz olan eşhâsın bile bir âferînine, terğîbine nâiliyyet en büyük bir sa'âdet hükmünde değil midir?

Bizde öteden beri erbâb-ı kemâle tasallut edenler çok olur. Câhiller sâika-i cehâletle, âlimler sevk-i rekâbetle ashâb-ı isti'dâda musallat oluyorlar da anlar “*bir devirde geldik ki bu bazâr-ı fenâyâ – sermâye-i irfânı olanlar zarar eyler*”

¹⁹⁴ [33] Kemâl Bey, bu şi'rinin en kıymet-dâr mısra'ını okurken – o vakit hidmet kitâbetinde, şimdi Rumeli Müfettişliği'nde bulunan – Midillili Hüseyin Hilmi Paşa “Viktor Hugo da böyle bok yiyemez” der. Kemâl de “Demek ki ben yerim” dedikten sonra yukarıdaki Bârîka-i Zafer fikrasını nakl eder. Bunu bize dâmâdı Rifat Bey söyledi.

feryâdında bulunduruyorlar. Bir meziyyet-şinâs Kâmil için en büyük meziyyet-şinâslık bu dürlü erbâb-1 liyâkati tasallutât-1 a' dâdan sayanıdır.

Âlî Paşa vesâir zevât, Kemâl Bey'in etvâr ve âsârından şikâyetle (onu asmalı) dedikleri sırada Kâmil Paşa'nın "Sizler Kemâl'i asınız. Fakat ben altında oturur ağlarım" tarzında bir cevâb-1 edibâne muhâtâblarını **[61b]** meziyyet-perverliğine da'vet ettiği meşhûddur.¹⁹⁵

Kemâl gibi bir edîb-i bî-nazîri müdâfa'a maksadıyla söylenecek bir söz, kelâm-1 Kâmil'den daha bedî' olamaz. Paşa, lafzı az ma'nâsı çok olan o kelâm-1 latîfi elbette düşünerek söylemedi. Gönlünden nasıl koptuysa öyle îrâd etti. Zâten öyle rûhlu sözler cebr-i tabî'atla söylenemez. Bu da gösteriyor ki Kâmil Paşa, fitraten meziyyet-şinâs olan kirâm-1 ekâbirden idi.

Kerîm-i müşârün-ileyh sadrîa'zam yâhûd kâim-makâm iken – Kıbrıs'ta menfî **[62a]** bulunan – Şâ'ir Kâzım Paşa'nın afv ve itlâkına irâde-i seniyye istihsâl ve kendi kisesinden yirmi bin guruş irsâl ile müşârün-ileyhin borcunu ve masârif-1 seferiyyesini tesviye ve İstanbul'a celb etmiştir. Müşârün-ileyh vapurdan çıkarak doğruca Bâbî'âlî'ye vürûd ve arz-1 minnet ve dürûd ettiği sırada Paşa "Bey, erbâb-1 kemâlin bu dürlü hidemâta uğraması tabî'îdir. Fakat ihtiyâta ri'âyet etmek de muktezâ-yı kemâldir" diye ba'zı nesâyih-i kâmilânede bulunmuştur.

Bu mu'âmeleler, bu sözler ancak müşârün-ileyh gibi kâmillerden sudûr eder. Nâkıslar – velevki merâtib-i sûriyyenin müntehâsına irtikâ etmiş olsunlar – bu dürlü mu'âmelelerde bulunmak, bu dürlü sözler söylemek şöyle dursun hattâ o mu'âmelelerin, o sözlerin kıymetini bile takdîr edemezler...

[62b] Şâ'ir Nevres Efendi'nin sefâlet-i tâmme içinde kaldığı bir sırada Paşa, kendisini Meclis-i Hâssa'da Ser'asker Nâmık Paşa'ya tavsiye eder. Nâmık Paşa, bir tavr-1 istihfâf ile "Ha şu bizim kel Nevres'i mi söylüyorsunuz" deyince Paşa'nın

¹⁹⁵ [34] Bu cümle – Kemâl'in refikâsından – Reji Komiseri Nuri Bey'den işitilmiştir. Hem mevki'-i ikbâlde bulunan a'dâ-yı idâre hem de Kemâl-i muhâfaza maksadıyla Paşa'nın "Kemâl'i asmalı sonra altına geçip ağlamalı" dediğini peder, müşârün-ileyhin ağzından işitmiş ve bu söz birçok zevâtan da bu yolda işitilmiş olduğu hâlde Ekrem Bey o kelâm-1 bedî'i (Ta'lîm-i Edebiyât)ta Fuad Paşa'ya isnâd etmiştir.

alnındaki damâr kabarak¹⁹⁶ “Nevres’in kim olduğunu sen bilemezsin. Onun meziyyeti yine erbâb-ı meziyyet takdîr eder” diye tekdîr etmiştir.

Nevres’in – bir cild-i kebîr teşkîl eden – Dîvân’ını kadr-dân-ı müşârün-ileyh iki yüz lira sarf ile 1290 [1873/1874]’da tab‘ ve neşr ettirmiştir. Bu Dîvân’a yazdığı takrîzde Ziya Paşa diyor ki:

“Fuzalâ-yı cihânın ser-bülendi ve şu‘arâ-yı zamânın ercmeni sa‘âdetli Osman Nevres Efendi ki üç lisânda tanzîm-i iş‘âra kâdir bir şâ‘ir-i mâhirdir âsâr-ı bergüzîdesinin çû-hâl Şâ‘ir Nevres târ-mâr kalmasına nakkâd-ı Kâmil vekkâd-ı fâzıl fahr-ı efâzıl mühr-i fevâzıl ya‘ni reîs-i Şûrâ-yı Devlet übbehetlü Yusuf [63a] Kâmil Paşa hazretleri râzı ve kâil olmamağla ol mecma‘-ı kemâlâtta fermânıyla cem‘ ve tertîb ve o menba‘-ı inâyâtın ihsânıyla tab‘ ve tebvîb kılındı. Hakkâ bu Kâmil yegâne-i ihsân-şî‘âr şu cemîle ile debdebe-i hâtîme rakam-ı butlân çıktı. Sezâdır ki erbâb-ı avâtıf u nevâl bu kâmil-i bî-henâlin ihsânını bi’t-tahattur du‘âsını tezkâr ideler..”.

Manastır vâlî-i esbakı Abdülkerim Paşa Asîr’in fethi esnâ[sın]da o havâlîde bulunur. – 3 lira vererek makâm-ı Ser‘askeriyye’ye “Cebel-i Asîr kemâl-i yesîr ile teshîr olundu” meâlinde bir telgraf çeker. Bu telgrafı Ser‘asker Bâbî‘âlî’ye gönderdiğinden Paşa’ya da irâe olunur. Paşa Asîr’in fethine dâir tanzîm ettiği kasîde-i ma‘lûmede (Asîr, Yesîr, Teshîr) kelimelerini sûret-i münâsibede kullanır. Kasîde, Sultân Abdülaziz hazretlerinin mahzûziyyet-i kâbilesini mûcib olarak bir hediye-i kıymet-dâr ile mukâbele eder. Abdülkerim Paşa’nın İstanbul’a geldiği anda nezdine gönderilmesini îcâb edenlere tenbîh ettiğinden müşârün-ileyh vürûduyla berâber [63b] huzûr-ı Kâmil’e gönderilir. Paşa, kendisini hüsn-i kabûl ve hakkında ibzâl-i iltifât ile “Telgrafını pek beğendim. Askerler içinde de sizin gibi edîbler bulunduğuna memnûn oldum” buyurur. Otuz lira ihsân eder. Müşârün-ileyh, kasîdesinde kullandığı bu üç kelimenin her biri için onar lira vermiş oluyor..

Öyle bir edîb-i Kâmil’in o üç kelimeyi kabûl ve kasîdesinde isti‘mâl eylemesi Abdülkerim Paşa için her sûretle şâyân-ı iftihâr bir mu‘âmele-i mürüvvet-kârâne olduğu hâlde (o üç kelime) için kendisini huzûruna celb ederek takdîrât-ı meziyyet-şînâsânedede bulunmak, her kelime için on lira vermek sûretiyle de Kâmil’in ibrâz-ı

¹⁹⁶ [35] Paşa hiddetlendiği anda alnındaki damâr kabarırdı.

kerem etmesi Abdülkerim’i ebediyyen vakf-ı şükrân u minnet etmiştir. [Nükte-i bezle-engîz – lafz ile gönül yapmakta ibrâz-ı ehliyyet eden, kemâl-i nezâketleriyle tâife-i nisâya da tefevvuk **[64a]** eyleyen şimdiki kibâr-ı ricâlde – meziyyet-şinâslık göstermek için – o uçuk birini kullanıyorlar ammâ bu kullanışla öteki kullanış arasındaki farkı (beyne’z-zeker ve’l-ünsâ) bir fark-ı fâhiş olduğunu maslahat-dîdegân zamân takdîr eder]. [Sırası gelmiş iken Asîr kasîdesinin sûret-i tanzîm ve takdîmini hikâye edeyim: Asîr kıt’asının fethinden dolayı Havâss-ı Vükelâ huzûr-ı şâhâneye çıkararak tebrîk ve teşekkür makâmında birer söz söylerler. Zât-ı şâhâne bu sözlerden hoşlanmaz, sükût eder. Paşa, huzûra girdiği sırada şehri-yâr-ı müşârün-ileyh “Paşa Asîr’in teshîrine memnûn oldunuz mu” buyurur. Paşa, bi’l-bedâhe “*Bir ferîkin olıcak dâhil-i aktâr-ı Asîr – Oldu Ordu-yi Hümayûn’una teshîri yesîr*” beyitini okur. Pâdişâh pek ziyâde memnûn olarak “Bu beyiti yalnız bırakmak olmaz. Beslenip büyüdümesi lâzımdır. Bunun **[64b]** üstünü ve altını da isterim” buyurması üzerine kasîde-i mebhûsun anhâ tanzîm ve takdîm olunur. Bu kasîde, Şeyhü’l-hattâtîn Mustafa İzzet Efendi merhûmun ta’lîk yazısıyla ve altunla iki dâne yazılarak biri zât-ı şâhâneye takdîm, diğeri konakta limonluğa ta’lîk edilmiştir. Konaktaki locayı eyyâm-ı sabâvetimde görmüştüm. Hânımefendi’nin vefâtından sonra Halim Paşa-zâdelerin eline düşmüştü, şimdiye kadar kim bilir ne hâle girmiştir].

Paşa, birçok dânişmendân gibi Esad Muhlis Paşa-zâde Sadullah Bey’in de [Paşa’nın] ehliyyet ve liyâkatini takdîr ettiğiçün müşârün-ileyh Şûrâ-yı Devlet başkitâbetine ta’yîn ettirir. Kemâl-i liyâkatle berâber erbâb-ı kemâl ve liyâkati himâye etmekten, devlet ve milletin işine yarayacak ehliyyetli âdemler yetiştirmekten nasılsa muhteriz olan Sadriâ’zam Âlî Paşa i’tirâzda bulunur. Paşa, Bey’in bir müsveddesini **[65a]** celb ile sadriâ’zama okutur. Sadr-ı âlî de i’tirâzdan i’râz ile Kâmil’in kemâl-perverliğini, Sadullah’ın kemâlini ma’a’l-hicâb i’tirâf eder.

Ebüzziya (*Numûne-i Edebiyât*)ta (Şinâsî) merhûmun terceme-i hâlinde Reşid Paşa’nın hakk-ı Şinâsî’deki himâyet-i kadr-şinâsânesinden ve Âlî ve Fuad paşaların da rekâbetinden bahs ettiği sırada “*Reşid Paşa’nın vefâtından sonra bu himâye Yusuf Kâmil Paşa’ya intikâl eder. Berikiler de anın hâtırçün ilişmezler...*” diyor.

İşte hangi sahîfe karıştırılsa hangi zât isticvâb olursa Kâmil’in meziyyet-perverliğine dâir birçok şevâhid bulunur. Çünkü erbâb-ı isti’dâdı himâye etmek o kadr-dân-ı kerîmin şi’âr-ı mahsûsu idi.

Â'yândan Rıza Efendi “Kâmil Paşa o kadar kadr-şinâs idi ki biri güzel bir (Vâv) yazsa be-heme-hâl [65b] taltîf ederdi” demişti.

Müşârün-ileyhin kadr-dânlığı mer-tebe-i ifrâta bulunduğün himâye ettiği, yetiştirdiği birçok liyâkat-mendân içinde ma'a't-te'essüf ba'zı ahlâk-ı sahîfe erbâbı da mevcûddur.. Bundan dolayı kendisini mu'âheze etmek lâzım gelirse de – eşirrâsı asfiyâsına bin derece gâlib olan bir diyârda! – himâye ettiği asfiyâ-yı ezkiyâ beriki gürûh hazeleye nisbetle ekseriyyet teşkîl etmekte olduğundan mu'âhezeden sarf-ı nazar etmek zarûrîdir. Çünkü her şeyde nazar-ı i'tibâra alınacak şey, ekseriyyettir...

Paşa'nın (meyl-i herkes be-sûy-ı cins-i veyst)¹⁹⁷ kâ'idesine tevfikân erbâb-ı fazîlete fevka'lâdede ri'âyeti vardı. Fakat kendisine fâzıl tavrı veren câhillere de – mahzâ fazîleti gasb etmek dâiyesinde bulduklarıçün – pek ziyâde ilişirdi.

[66a] Bir gün konağında – bezmine müdâvim vüzerâdan – Osman Paşa ile şantranc oynarken yanına – imâmeli tâylesânlı – bir hoca girer. Kıyâfetinden etvâr ve harekâtından bir allâme-i bî-müdânî olduğu anlaşılın şu mu'azzam Hoca Efendi'yi görünce Paşa oyunu ta'tîl eder. Hâl ve hâtır sorduktan sonra – âdet-i kadîmesi vech ile – hocayı yoklar. Biçâre âdemin bir timsâl-i cehâlet olduğunı anlayınca Osman Paşa'ya hitâben “Hârûn Reşid birgün Cafer-i Bermekî ile şantranc oynarken huzûruna bir hoca gelir. Hârûn, hocaya hürmeten şantranc tahtasının üstüne bir şal örter. müsâfiri yokladıkta âlem-i kıyâfetinde bir câhil olduğunı görünce “Cafer, meclisimiz hâlidir. Sıkılacak, hürmet edecek kimse yoktur. Gel oyunumuza devâm edelim” der. Paşa buyur, biz de Hârûn'u taklîd edelim” diyerek [66b] oyuna başlar. Hoca Efendi, sîga-i cery çekmek için gelmiş ve emr-i hâzıra intizâr etmekte bulunmuş olduğundan Paşa'nın nakl ettiği fikra-i pür nükteye kulak bile vermeyerek ağaların eline sıkıştırdıkları (mangır)ı der-ceb ettikten sonra mecrûren ve mutayyeben avdet eder.

§

Kâmil Paşa, asâlet-i zâtîyyesini fezâil-i gûn-â-gûn ile tezyîn eden dühâtan idi. Zekâsı kuvve-i hâfızası mer-tebe-i fevka'lâdede idi. İyi çalışmış, iyi okumuş, gördüğünü, okuduğunu bir daha unutmamıştı. Karşısında leb-beste duran bir âdemin esrâr-ı kalbiyyesini keşf edecek derecede eser-i zekâ gösterir, kırk sene evvel

¹⁹⁷ “Herkesin temayülü kendisi gibi olanadır” anlamına gelmektedir. (a.n.)

gördüğü bir âdemi derhâl tanır, eyyâm-ı sabâvetinde [67a] okuduğu şeyleri o an hareminde de tahattur ederdi. Esâsen bir sa'y-i tahammül ber-endâzâne ile tahsîl-i kemâle vakf-ı vücûd etmiş olduğu gibi – muhayyirü'l-ukûl bir derecede bulunan – zekâsının, kuvve-i hâfızasının her dürlü füyûzuna nâil olduğundan o vücûd-ı Kâmil – bir nefeste nâdiren ictimâ' edebilen – birçok fezâile cilve-gâh olmuştu.

Bir meclis-i ma'rifette, bir bezm-i sühânda, bir dîvân-ı siyâsette – rütbe-i sûriyyesinden değil rütbe-i ilmiyyesinden dolayı – bi-hakkın riyâset edebilirdi.

Vehhab-ı kudretin her dürlü bahşâyışine mazhar olan o merd-i kâmil selâset-i beyân, selâmet-i efkâr ile de emsâli arasında hâiz-i imtiyâz idi. Cerbeze-i fevka'lâde erbâbından olduğunun – hangi mahfilde bulunursa bulunsun – o, söylerken dîgerleri dem-best-i sükût olurdu.

[67b] Her şeyi bir asla îsâl etmek lâzım gelir. Kâmil'in kemâli isti'dâd-ı mâderzâdına, kûşîş-i mâ-lâ-yutâkına mevsûlu olmakla berâber kendisini mertebe-i ulyâ-yı kemâle i'lâ eyleyen esbâb-ı asliyyeden biri de kayınpederi Mehmed Ali Paşa'nın –hâki altun etmek şânından olan – nazar-ı kimyâ-eseridir.

Kâmil, hadd-i zâtında bir zer-i kâmilî'l-ayâr olduğu hâlde kayınpederi - ta'bîr-i sahîh ile – peder-i kemâlât-perverinin feyz-i nazarıyla büsbütün tekemmül ederek bir Kâmil-i mükemmel oldu. Mısır'a gidinceye kadar i'dâd ettiği ma'lûmât-ı kâmileyi Mısır'a vürûduyla berâber – dâhil olduğu – mekteb-i âlî-i siyâsette bir kat daha ikmâl etti. O mekteb-i âlînin mu'allim-i zîşânı Mehmed Ali gibi bir “dâhî-i ümmî” idi. Meşâhîr-i ümm arasında – vücûh-ı adîdeden dolayı – bir mevki'-i mümtâz ve müstesnâda bulunan o dâhî-i ümmî ki sa'y ü ikdâmı [68a] sayesinde neferlikten serdârlık, mahkûmluktan hâkimlik, dihkânlıktan hâkânlık mertebesine i'tilâ etmişti, teşkîl ettiği hükûmeti – dîger meşâhîr-i hükümdârân gibi – âbâen ve ecdâdından bulmadı. Yalnız başına yeniden bir hükûmet teşkîl ettirerek hârikulâde yer edilen dühâtın dehşetlilerinden olduğunu bi'l-fi'l isbât etti. Bir şûre-zâr olarak bulunduğu iklim-i Mısır'â enhâr-ı cinân akıdarak bir gül-zâr-ı zer-nisân hâline getirdi. Zalâm-ı zulm içinde bulunduğu hükûmeti - sür'at-berkiyye ile – envâr-ı adle gark etti. İlm ü ma'rifeti, hîrfet ü san'atı az zamânda en hücre¹⁹⁸ kûşelere nesr ve neşr ile hıttâ-i Mısıriyye'yi Avrupa bilâd-ı mütemeddinesi derecesine îsâl etti. Mısır Eyâleti'ni on

¹⁹⁸ Doğrusu “ücrâ” olmalıdır. (a.n.)

üç bin kise vâridâtla bulduğu hâlde evâhir-i eyyâmında vâridât dört yüz bin kiseyi tecâvüz eyledi. Hakku'l-insâf toprakları altun hâline **[68b]** koydu. Çakmaklı bir tüfengle, yâhûd kırk bir kılıcla meydân-ı cihâd ü ictihâda atılan bu ümmî âdem, en büyük siyâsileri, en büyük askerleri engüşt ber-dehân-ı hayret edecek derecede ibrâz ettiği kemâl-i hârikulâdeyi hangi mektebde tahsîl etti? Bu mühim suâle “mekteb-i feyz-i Hudâ'da” cevâbını vermekten başka tarîk-ı eslem yoktur.. Çünkü o dürlü kemâl, ebnâ'-yı beşerin vücûda getirdiği mekâtib ve medâriste vücûd-yâb olamaz. O dürlü dehâ terbiyet-i beşeriyye ile nevş ü nemâ bulamaz..

İşte Kâmil, o dâhî-i emînin mekteb-i mükemmelinde senelerce iktisâb-ı kemâl ederek – her dürlü ta'bir ile – bir merd-i kâmil oldu. Siyâsiyyâtta usûl-i idâreden hikmet-i hükûmetten, edebiyâyata varıncaya kadar – kazandığı ma'lûmâtı – siyâsiyyâta imâm olan o dâhî-i ümmîden ikmâl etti. **[69a]** Şu cümlede nazar-ı dikkati celb edecek birçok noktalar vardır. O noktaların en mühimi ise edebiyâyattır. (Ümmî bir âdemden edebiyâyât öğrenilir mi)? Evet öğrenilir. İsbât-ı müdde'â için bir fikra arz edeyim:

Paşa, bir mes'ele-i mühimmeye dâir yazdığı müsveddeyi “dâhî-i ümmiyye” arz eder. Dâhî bir iki kelimesine ilişir. Kâtib-i Kâmil, o kelimeleri te'vîle ve edebiyâyât nokta-i nazarından müdâfa'aya çalışır. Dâhî “oğlum, Kâmil Bey siz lafza bakarsınız. Ben ma'nâyâ bakarım” diyerek iliştiği kelimeleri tashîh ettirir. Ba'de't-tashîh müsveddenin başka bir kuvvet-i kesb ettiğini Kâmil, ba'dü bu'din ba'zı ehîbbâsına nakl etmiştir...

Müsveddeyi yazan bir edîb-i Kâmil'dir. “siz lafza bakarsınız ben ma'nâyâ bakarım” cümlesi gibi – edebiyâyât-ı hakîkiyyenin üssü'l-esâsı olan – bir düstûr-ı mühimi bilâ-te'emmül **[69b]** ber-âverde-i zebân-dehâ eden, o düstûra muhâlif gördüğü tumtaraklı kelimeleri tashîh ile yazdırdığı mes'eleye rûh veren de bir ümmîdir.

Bir kitâb-ı hikmeti nisâb-ı vücûda getirecek derecede vâsi'ü'l-ahkâm olan o cümlenin ihtivâ ettiği dakâyık-ı mühimmeye dikkat ettikten sonra böyle bir ümmîden edebiyâyâtça da istifâde edileceğine kâni' olmak îcâb eder..

Sâmi Paşa merhûm dermiş ki: “Mehmed Ali Paşa'nın huzûrunda her gece târîh-i umûmîden altmış sahîfe okurdum. Paşa kemâl-i dikkatle dinlerdi. Hitâmında o

altmış sahîfelik vekâyi' üzerinde – ancak altı sahîfe dolduracak derecede – fart-ı talâkatıyla birçok muhâkemât-ı müdekkikane ve mütâla'ât-ı hekîmâne icrâ ve fenn-i askere, siyâset, hikmet nokta-i nazarından hatâlarını ve musîb olan cihetlerini isbât ederek gûyâ o vekâyi' in cereyânı esnâda bizzât hazır bulunduğuna [70a] âdetâ beni iknâ' ve fitnat-ı hârikulâdesine hayrân ederdî”.

Böyle bir imâm-ı ümmiyye iktidâ eden muktedî-i âkıl yâhûd öyle bir mu'allim-i dâhînin mekteb-i irfânında – nazarî ve amelî – tahsîl gören tâlib-i kâmil nasıl tekemmül etmez?

O dâhî-i ümmînin en büyük büyüklüğü “umûru ehline tevdi'” etmesidir. Belki bunca muvaffakiyyât-ı hayret-bahşâsının üssü'l-esâsı da odur.

Hıttâ-i Mısriyye'nin idâresini yed-i iktidârına aldığı günden nefes-i vâpesînine kadar umûr-ı hükûmeti ehline ihâleden bir dakîka igmâz etmeyerek – en mu'azzam dâhîleri, en basîret-kâr hükümdârları mebhût edecek sûrette – memleketi feyz-yâb-ı terakkî etmiştir.

Oğlu İbrahim gibi – hûn-hârlığıyla berâber – fitraten asker olan bir ser'asker-i sâmi gibi – hükemâ-yı İslâmiyye arasında – bir makâm-ı sâmi ihrâz eden bir hakîm-i zû-fünûnu [70b] en sonra dâmâdı Kâmil gibi – kemâlât-ı beşeriyyenin her cihetinde ihrâz-ı kemâl eden – bir merd-i kâmilî, daha birçok erbâb-ı meziyyeti gözü, kulağı, eli, ayağı makâmında istihdâm ederek hıttâ-i Mısriyye'yi terakkiyât-ı medeniyyeye cilve-gâh eylemiştir.

Birçok erbâb-ı siyâset ve hikmete, birçok erbâb-ı dâniş ve san'ata mecma' olan iklim-i Mısır bir vücûd-ı zî-hayâta teşbîh olunursa bu vücûdun rûhu yine o dâhî-i ümmî idi....

§

Kâmil Paşa Mısır'a vürûduyla berâber – yukarıda îzâh edildiği üzere – Mehmed Ali Paşa tarafından liyâkati takdîr ve [mütâla'a-i fakîre göre bir fâide-i siyâsiyyede tasavvur eyleyerek] derhâl hizmet-i kitâbete ta'yîn ile tevkîr olunduğu gibi – fermân-ı hümayûn irsâliyle – mu'azzen menfâsından Dersââdet'e celbinde de [yine mütâla'a-i fakîre göre] devletçe [71a] bir fâide-i siyâsiyye mülâhaza eylemiştir.

Mısır hükûmetinin devlete henüz tavr-ı inkıyâd gösterdiği bir sırada Kâmil Paşa gibi hükûmet-i Mısriyye'nin ser-âmedân-ı müdebbirânından bâ-husûs erbâb-ı dâniş ü ma'rifetin uzamâsından bulunan bir zât-ı mu'teberin hükûmet-i seniyye erkânı miyânında bulundurulmasından – her sûretle – istifâde edileceği – devlet ve milletin sa'âdetine hizmet edecek birçok ashâb-ı liyâkat yetiştirmekle şöhret-şi'âr olan – Reşid Paşa gibi bir dâhî-i siyâsiyyenin nazar-ı dikkatini celb ettiğinden müşârün-ileyhin Dersââdet'e celbini müte'âkıb vükelâ-yı saltanat-ı seniyye zümresine idhâl ettirmiştir.

Paşa'nın, hükûmet-i Mısriyye'de gösterdiği âsâr-ı liyâkat ve gayreti hükûmet-i Osmâniyye'de ibrâz etmeyerek bulunduğu makâmât-ı âliyede işlere ehemmiyyet vermediğinden, âdetâ bî-gâne gibi durduğundan bahs ile kendisini mu'âheze [71b] edenler vardır. İnsân hangi mes'elede olursa olsun, o mes'elenin dakâyık ve hakâyıkına, ilel ü esbâbına ittîlâ'-i tâmm hâsıl etmedikçe nefesinde kudret-i muhâkeme, Hakk-ı mu'âheze görmemelidir...

Bir kerre Paşa'nın Mısır'a azîmetini nazar-ı tedkîke alalım: Paşa, bastonunu eline alarak – her dürlü hatar u zarardan masûn – bir seyâhate çıkarcasına Mısır'a gitmedi. Mısır ile İstanbul arasındaki denizlerin her katresinde bir gird-bâd-ı sitîz ü fesâd kaynamakta, denizdeki balıklar, havadaki kuşlar bile o gird-bâd-ı fitneden ürkmekte olduğu bir dem-i müdhişte kemâl-i hirâs ile Mısır'a savuştu. O korkunc ve uzun yollarda çektiği çillelere, geçirdiği halecânları kendisinden ve – Kız Kulesi'nden bindiği – kayığından sormalıdır! Mısır'a dâhil olunca – devletle muhârib bulunan – bir hükûmetin ekâbir-i [72a] erkânı zümresine iltihâk etti. Câsûs add olunarak mahv edilmesi de kâbil idi. Bu iltihâk, sarf-i eser kadar idi. Eser kadar olmasa ne – hikâye olunan - rü'yâ görür, ne Mısır'a gider, ne de kimseyle berâber kendisini ikbâl-i istikbâl ederdi. O rü'yâyı görünceye kadar Mısır'a gitmek belki hayâl ve hâtırından bile geçmemişti.

Bu kadar mâcerâ üzerine İstanbul'a avdet edince – devletten pasaport alarak seyâhate çıkmış, birkaç sene sonra yine pasaportla dönmüş – bir âdem gibi avdet etmedi. İstanbul'a ayak basınca Mısır'a gidişi, Mısır'da hizmet edişi, yine – menşe' ve merci'-i asliyyesi olan – hükûmet-i seniyyeden istimdâd ederek kayd-ı nefy ü i'dâmdan tahlîs-i girîbân etmesi, mu'azzezen İstanbul'a getirilmesi birer birer gözünün önünden geçti. Her şeye karışmamak, her şeyde ihtiyâta [72b] bulunmak

lâzım geleceğini düşündü. Kendisi devlet ve vatanını herkesten ziyâde severdi. Devlete rakîb olan bir hükûmete hizmet etmesi ihtiyârî değil ıstırârî idi. Çünkü takdîr-i ilâhî öyle îcâb etmişti.

Zâten Mehmed Ali, devlete karşı hiçbir vakitte âsi olamayacağını, devlete ve pâdişâha fevka'lâde hürmet ve mahabbeti olduğunu, gösterdiği etvâr-ı devletin serkârında bulunan birtakım hâinlerin tenkîliyle şevket-i İslâmiyye'ye hizmet etmekten ibâret bulunduğunu iddi'â edip duruyordu. Kendisi Mısır'da öyle bir hükûmeti teşkîl etmeseydi Mısır'ın yed-i ecânibe geçeceğini, kendisi âsi add edilmiş ise de hakku'l-insâf devlete bir hıttâ-i azîme kazandırdığını lisân-ı hâl ve kâl ile söylüyordu. [Mülâhaza – ahlâfı âdem olup da o dâhî-i ümmînin vaz' eylediği usûl ve kavâidi ahkâm ile memleketi hüsn-i idâre [73a] etseydi Mısır, hakîkaten devlete kazandırılması ve Mehmed Ali'nin lisân-ı hâl ve kâl ile söylediği sözlerin sıhhati de tahakkuk etmiş olurdu. Ne fâide ki dâhî-i müşârün-ileyhin zevâliyle berâber Mısır hükûmetinin intizâm ve tekemmülü halkın hulfuyla zâil oldu. Eclâf-ı ahlâf, servet-i mevrûseyi isrâf etti. Hevâ vü heves uğurunda istikrâzât-ı külliyyede bulundu. Anların sehâfet ve sefâhatıyla ecânib (ümm-i dünyâ)ya itâle-i dest-i ta'arruz etti. Bugün (ümm-i dünyâ) bir kahbe-i hezâr-aşnâ gibi hangi ırk-ı taht idâresinde bulunduğunu isbât edemez oldu].

Kâmil Paşa da böyle bir fikirde bulunan âdeme – sevk-i kadrla – hizmet etmişti. Devlet ve milletin en sâdık, en müstakîm bir âdemi olduğunu da – bi'l-âhire emsâlinden ziyâde – ibrâz ve isbât eyledi. İstanbul'a vürûduyla berâber üzerine in'itâf eden [73b] hayr-hâhâne-i bed-hâhâne – birçok nazarlarda içinde kendisini kullanmak, fikr ve mesleğini anlatmak bi't-tab' müşkil idi. Hâlbuki – bir pâdişâh-ı mu'azzama yakışacak sûrette her dürlü meziyyât-ı âliyeyi nefis-i kerîmesinde cem' etmiş olan – Sultân Abdülmecid Hân hazretleriyle vezîr-i kebîri fahrü's-sudûr Mustafa Reşid Paşa nüfûz-ı nazar erbâbının ekâbirinden bulduklarıçün Kâmil Paşa'yı – bir gûne tecrübeye lüzûm görmeksizin – İstanbul'a vürûdundan pek az zamân sonra sınıf-ı vükelâyâ idhâl ile hakkında i'timâd-ı kâmil gösterdiler.

Paşa, kemâl-i minnet ve şükrân ile matbû'-ı mufahhamına hidemât-ı sâdikâne arz etmeğe ve Mısır'da ibrâz eylediği hasâfet-i fevka'lâdeyi ma'a-ziyâdetin pâ-yı tahtta da göstermeğe niyet etti. Ne fâide ki kendisini çekemeyenler, mazarrat-ı [74a] âmmeyi menfa'at-i şahsiyyelerine tercîh eden rakîbler “Vâlid-i şâhânenize ve zât-ı

hümâyûnunuza kurşûn atan bir âdemin dâmâdını böyle mevki’-i iktidâra getirmekten ne dürlü mazarratlar tevellüd edeceğini nazar-ı dikkate almalıdır” tarzında birtakım akvâl-i küştenîâne ile ikâ’-i fitneye sa’y ettiler. Gerçi hâkân-ı müşârün-ileyh – büyüklük şânından olarak – bu sözlere ehemmiyet vermemiş, hakk-ı Kâmil’deki tevcîhini tebdîl etmemiş ise de Paşa, hâl-i ihtirâzda bulunmağa bi’z-zarûre mecbûr olmuştur.

Birgün şehr-yâr-ı müşârün-ileyh, Paşa’yı huzûruna celb ile Mısır kıt’asının terekkiyatından ve Bağdad Vilâyeti’nin Mısır’dan daha münbit, daha müstaid-i terakkî olduğu hâlde i’âmâr ve ihyâ edilememesinden bahs ederek bir tavr-ı nükte-âmîz ile “Mısır gibi Bağdad’ın da istihsâl-i esbâb-ı [74b] umrânına himmet olursa acaba o dereceye gelemez mi” buyurur. Paşa, gelir dese derhâl oraya gönderileceğini – hasbe’l-fitâne – istidlâl ettiğinden – efrâdını câmi’ ağıyârını mâni’ ta’bîrine muvâfık olmak üzere – Bağdad’ı da Mısır derecesine getirmek kâbildir. Fakat evvel-be-evvel bir Mehmed Ali bulmalıdır”¹⁹⁹ cevâbını vererek yakayı kurtarır...

Kâmil Paşa hamiiyetsiz bir âdem değildi. Veliyy-i ni’metin kemâl-i zarâfetle teklîf ettiği bir işi öyle bir cevâb-ı mülzemle redd etmezdi. Bağdad Vilâyeti’ni kabûl etse ve kayınpederinin isrine [75a] tebaiyyetle himmet olursa orayı îâmâra çalışsa devlete pek büyük hizmet olacağını takdîr ederdi. Lâkin – bulunduğu hâl ve mevki’-e göre – Bağdad Vilâyeti’ni taht-ı idâreye almak – menfa’at-i şahsiyyesini mazarrat-ı âmmede arayan - ba’zı erâzil-i ekâbirin sû-i tefsîr ve te’vîlini da’vet edeceği gibi o sû-i tefsîr ve te’vîlin netîcesi olarak belki ileride kayınpederi gibi mücâdelede kalmaktan da korkardı.

Bundan başka kayınpederi ne yaptıysa bilâ-istizân yapmış, yaptığı şeylere – sâdık-ı dîn ve devlet sûretinde görünen – birtakım münâfıkların parmağını sokturmamış idi. Şimdi kendisi en ehemmiyetsiz işler için de vükelâ-yı devlete mürâca’at ve anların verecekleri emre tevfiğ-ı hareket etmek mecbûriyyetinde bulunacaktı. Hâlbuki öyle mürâca’atlarla, öyle emirlerle Mehmed Ali’nin Mısır’da [75b] yaptığını kendisi Bağdad’da yapamayacaktı. Hiçbir şey yapamadığı hâlde – Bağdad gibi uzak bir yerde – ömr geçirmekten ise İstanbul’da bulunmağı maddeden

¹⁹⁹ [36] Mısır Vâlisi Said Paşa ile saîd içine seyâhat ettikleri esnâda Kâmil Paşa “peder Paşa merhûm, buraları da îâmâr ve ıslâh etmek isterdi. Ömrü vefâ etmedi. İnşallâh zât-ı devletiniz muvaffak olursunuz” demesiyle Said Paşa “enişte enişte benim gibi eşek heriften öyle şeyler beklemeyiniz” cevâbını verir. Paşa bu fikrayı nakl ettikçe “Said Paşa mahza bir âdemdi” demiş.

ve ma‘nen hayırlı görmüştü. Şehr-yâr-ı fatîn ise bu nükteyi hüsn ettiğiçün ba‘d-ez-în öyle bir teklifte bulunmamış, bende-i Kâmil’ini pâ-yı tahtında en büyük me‘mûriyetlerde istihdâm etmiştir.

Sonraları “Kurşun atan âdemin dâmâdı” tarzındaki av‘ave-i fitne-kârâne sükûn bulmuş ise de idâre-i hükûmette tesâdüf ettiği birçok rakıblerle, birçok agrâz-ı sahîfe erbâbıyla pençeleşmekten usanmıştır.

Hattâ Sultân Abdülaziz Hân hazretlerinin cülûslarında vâlideleri Pertevniyal Sultân hazretleri²⁰⁰ kethüdâsı Tahir Paşa-zâde meşhûr Hüseyin Bey’i bi‘d-defe‘ât Paşa’ya göndererek [76a] “Oğlumda isti‘dâd ve gayret vardır. Yeni cülûs etti, umûr-ı devlete bî-gânedir. Kendisine tevdi‘ ederim. Hâlleri ma‘lûm olan vükelânın eline bırakmasun. Devletin menâfi‘ine hizmet edebilecek cihetlere oğlum sevk etsün” dedirtmiş ve müşârün-ileyh ise bu yolda pek çok uğraştığı hâlde vükelâ denilen menfa‘at-perestâne galebe edemeyerek ma‘a’l-ıztırâr işi cereyân-ı tabî‘isine bırakmış olduğunu mükerreren peder-i fakîre söylemiş ve Hüseyin Bey’in me‘mûren konağa gelip gittiğini peder de görmüştür.

Müşârün-ileyh, Mısır’da gördüğü idâre ile pâ-yı tahtta gördüğü idâreyi mukâyese ettikçe, vükelânın pâdişâhı iğfâl ile menfa‘at-i şahsiyyelerini tervîc etmekten başka bir şey düşünmediklerini düşündükçe ye‘s ve hiddetinden bî-tâb ve huzûr olurdu. Mükerreren elindeki tesbîhi göstererek “Bu idâre-i istibdâdiyye [76b] devâm edip gittikçe devlet ve milletin birgün şu tesbîh gibi darmadağın olduğunu göreceğiz” diye feryâd ederdi.

Meclis-i Vükelâ’da mesâil-i siyâsiyye ve idâre-i mülkiye hakkında cereyân eden müzâkerâtın yolsuzluğundan dolayı me‘yûsen konağın avdet ettikçe – kendisi gibi fitnat-ı fevka’lâde hâlinizi görenler dünyânın gamını yüklenmiş olduğunuzu kâni‘ olurlar. Niçün te‘essüf ediyorsunuz, niçün hiddetleniyorsunuz. Söylediğiniz fenâlıkları yapan siz değilsiniz. Yapanları mene‘ada kudretiniz yoktur. Vebâli anların boynuna...” der, Paşa hâlin vehâmetini, istikbâlin dehşetini o fitnat-ı mücessemenin nazar-ı dikkatine arz eder, o iki yâr-ı kiyâset-kâr derîn mübâhaselere girişirmiş.²⁰¹

²⁰⁰ [37] Müşârün-ileyhâ, Kâmil Paşa’nın amcası Gümrükçü Osman Paşa merhûmun câriyelerinden olduğu hâlde sarâyâ satılmıştır.

²⁰¹ [38] Paşa, pedere dermiş ki “ Meclislerde müzâkere ettiğimiz mesâil-i mühimmeyi Hânimefendi’ye anlatıp da kendisiyle bahse girişince öyle sözler söyler, beni öyle ilzâm eder ki cevâb vermeğe imkân bulamam..” çünkü o, babasının yegâne vârise-i zekâsı idi.

[77a] Vükelânın bir kısmının liyâkat-i fevka'lâde erbâbından oldukları i'tirâf ile berâber menâfi'-i devlete kat'ıyyen hizmet etmek fikrinde bulunmadıklarını kemâl-i te'essüfle söylerdi. Hattâ Reşid Paşa merhûmdan bahs ettikçe “Bu büyük âdemin pek büyük lutuflarını gördüm. Ebediyyen minnet-dârıyım. Hey'et-i devlet içinde nazîri yoktur, bunu da her vakit i'tirâf ederim. Ne fâide ki ehliyyet-i hârikulâdesiyle mütenâsib bir sûrette menâfi'-i devlete hizmet etmiyor. Ba'zen agrâz-ı şahsiyyeye mağlûb oluyor” dermiş.

İşte kendi meslek-i idâresine refikâsının mesleklerini külliyyen muhâlif ve anları kendi mesleğine çevirmeği de mahall görmediğinden umûr-ı devlette ağır davranmağa mecbûr olmuştur.

Sultân Abdülaziz hazretlerinin “Kâmil Paşa pek hamiyetli ve liyâkatli bir âdemdir. Kendisine her sûretle emniyyetim vardır. [77b] Ne fâide ki işi üstüne almaz” dediği – müşârün-ileyhin imâm-ı evveli, reîsü'l-ulemâ ve nakîbüleşrâf – Rıza Efendi'den işitilmişti. Şehr-yâr-ı müşârün-ileyh, Kâmil Paşa'nın ne maksadla (iş üstüne almadığını) tedkîk buyurmuş olaydı hem zât-ı hümâyûnuna hem de devlet ve millete hizmet etmiş olurdu...

Müşârün-ileyhle Meclis-i Vâlâ'da ve Şûrâ-yı Devlet'te pek çok zamân birlikte bulunarak her dürlü ahvâl ve efkârına vâkıf olan – â'yândan – Rıza Efendi dedi ki: “Kâmil Paşa için (işe bakmaz) derlerdi. Meclis-i Vâlâ riyâsetinde selefi olan Musa Sufûtî Paşa ehemmiyetsiz bir mes'ele için sözü uzatır, nihâyetinde pek âdi bir karâr verirdi. Kâmil Paşa ise sâatlerce hall olunamayan bir mes'ele-i mühimmeyi beş on dakîkada fasl eder, sonra ba'zı fikarât-ı dakîka ve mebâhis-i mühimme serdiyle a'zâ-yı meclisi [78a] müstefid ederdi”. (Bakmazdı) dedikleri işin Kâmil Paşa gibi bir ehliyyet-i müşahhasaya göre bâzîçeden farkı yoktu. Bâzîçe mesâbesinde bulunan bir işi hasr-ı efkâr etmek ise müşârün-ileyh gibi bir kâmil-i âdeme elbette yakışmaz. Fakat o işe (Bakmazdı) diyen eşhâs-ı âdiyeye göre fi'l-hakîka pek mühim bir işti.

Ba'zı ma'rûzâtta bulunmak, yâhûd evrâk mühürletmek üzere meclislerde müzâkere esnâsında peder yanına girdikçe Paşa elinde kitâb olduğu hâlde “Şu eşek herifleri dinle. Bak neler söylüyorlar. Söyledikleri sözler bir incir çekirdeğini doldurmaz” dermiş. Ba'dü bu'din elinden kitâbı bırakıp gözlüğünün üstünden bakarak “Bakalım ne yaptınız cemâat” der, a'zâ-yı kirâm kemâl-i gulgule ile

müzâkere ettikleri mes'eleyi anlatarak [78b] bir şeye karâr veremediklerini arz edince “Cânım şöyle yapsanız olmaz mı” der, herifler “Hay Allah ömrünüze bereket versin biz orasını düşünememiştik” diyerek o mes'eleye hitâm verirlermiş.

Müşârün-ileyh, dâimâ “İşi gören ketebedir. Bizimki (yazıyla)dan (yapıla)dan ibârettir. Bâ-husûs bizim tesviyesine me'mûr olduğumuz işler birtakım mesâlih-i âdiyedir ki ânı kalem efendileri daha iyi tesviye eder. Bizim meşgûl olacağımız umûr, başka dürlü umûrdur. Ne yapalım ki o umûra kimse yanaşmıyor, yâhûd yanaştırılmıyor” der ve ketebe hakkında nevâziş gösterirmiş.

Birinci yâhûd ikinci def'a Meclis-i Vâlâ riyâsetinde bulunduğu esnâda – ber-vech-i mesrûd – işe ehemmiyet vermediğinden, elinden kitâbı bırakıp beyne'l-a'â cereyân eden müzâkereyi dinlemediğinden bahisle Sadr-ı zam Reşid Paşa'ya [79a] gamz ederler. Kadr-dân-ı müşârün-ileyh “Benim bildiğim Kâmil Paşa öyle âdem değildir. Hakkında tefevvüh olunan sözler eser-i garezdir” diye şemâmet-i a'dâya ehemmiyet vermezse de şikâyet tevâlî ettiği cihetle birgün Meclis-i Hassa'da ale'l-gafle “Reşid Paşa hazretleri, bugün müzâkere olunacak pek çok evrâkımız var. Bunlardan başka Meclis-i Vâlâ'nın da yirmi beş mazbatası mevcûd. Mazbatalarımız ne gibi işlere dâirdir, bunlara ne yolda karâr verilmiştir şifâhen beyân buyurulsa işimiz azalmış olur” buyurmasıyla Paşa kat'a telâş göstermeyerek mazbataların ilk satırlarını zabıt kâtiblerine okutturduktan sonra meâllerini ve karârlarını kemâl-i fasâhatle hey'ete takdîr edince sadr-ı güzîne beyân-ı teşekkür ve tahsîn eder ve “işe bakmıyor müzâkereye kulak vermiyor denilen reîsin dikkat ve iktidârını gördünüz ya” ma'nâsını işrâb etmek üzere huzzârın yüzlerine atf-ı nigâh eder.

[79b] Müşârün-ileyh kendi fikr ve mesleğinde birkaç refik-i hâlisü'l-viddâne tesâdüf edip de – ehliyyet-i fevka'lâdesi nisbetinde – menâfi'-i devlete vakf-ı mesâ'î etseydi yüzünden pek çok fevâid görülürdü. Ma'a-zâlik niyet-i hâlise, istikâmet-i vicdâniyye erbâbından olduğun bulunduğu me'mûriyyetlerde – hâl ve zamânın müsâ'adesi nisbetinde ibrâz-ı hidmet ve neşr-i adâlet ederek devlet ve millet nazarında hiçbir sûretle müttehem olmamıştır. Ve devlet ve millet kendisinden hiçbir zamân zarar görmemiştir. “İşe bakar” denilen dîger vükelâ ve siyâsiyyûn da keşke Kâmil Paşa gibi (işe ehemmiyet vermeseydiler de) devlet ve millet yüzlerinden bin dürlü belâyaya uğramasaydı....

Şu sözleri okuyanlar, tarafgîrlikte bulunduğuma hüküm etmemelidirler. Zîrâ ben Kâmil'i değil hakkı müdâfa'aya mecbûrum. İşte Kâmil'in de terceme-i hâli meydânda, refikâsının [80a] ahvâl ve akvâli de meydânda.. Bunları tedkîk eden hakk-perestânın bu abd-i âcizi tarafgîrlikle ithâm etmeyeceklerinden emînim....

§

Kâmil Paşa, pek müstakîm, pek afif, pek hamiiyetli bir âdemdi. Hattâ Mehmed Ali Paşa'nın teveccüh ve mahabbetine o sâyede nâil olmuştu.

Müşârün-ileyh dermiş ki “İnsân minâre gibi doğru olmalıdır. Serv gibi istikâmeti muhâfaza ile berâber biraz da rüzgâra mümâşât etmelidir”. Bu söz, kendisinin meslek hikmetini gösterir. Hired-i âmmeyi mûcib olmayacak yerlerde serv gibi rüzgâra mümâşât ederdi. Fakat hakk ve adlî imhâ edebilecek yerlerde minâreden daha doğru, daha salâbetli bulunurdu. O, ahrâr-ı nâstan idi. Her şeyin doğrusunu söyler, [80b] her şeyde hakk ve adlî muhâfaza ederdi. Ferd-i âferîdeden ihtirâzı yoktu. Nitekim Telemak tercemesinde “Hazret-i Hudâ-yı sübhân-ı âferînden havf eden kimsenin kimseden hazer ve ihtirâzı yoktur” diyor. Bu kavlini her zamân fi'liyle isbât eder, halkından değil Hakk'tan korktuğunu mesâlih-i ibâddaki harekât-ı adâlet-kârânesiyle te'yîd eylerdi.

Mâbeyn-i Hümâyûn kâtiblerinden, Reji Komiseri Nuri Bey – evâil-i hâlinde Meclis-i Vâlâ Evrâk Odası'na müdâvim olduğu esnâda – Dâmâd Nuri Paşa'nın birâderi, hemşîresini bilâ-sebebe tatlık ve mehir ve nafaka vermektan imtinâ' etmesiyle Nuri Bey De'âvî Nâzırı'na mürâca'at ve bast-ı şikâyet eder. Nâzır-ı hulûskâr “Dâmâd Nuri Paşa gibi mukbil ve mu'teber bir zâtın birâderini buraya celb etmeğe muktedir değilim, başımdan korkarım” diye cevâb-ı redd verir. [81a] Nuri Bey, hayrette kalarak nihâyet Meclis-i Vâlâ başkâtib mu'âvini Ali Şefik Bey'e mecliste mürâca'atla tazallüm eder. Paşa, tazallümü hüsn ile keyfiyyeti sorar. Ali Şefik Bey de anlatır. Paşa, kemâl-i hiddetle “Ne demek, bir âdem Dâmâd Nuri Paşa'nın birâderi olmakla mahkemeye celb olunmaz mı imiş. Herkes hukûk-ı şahsiyyede müsâvîdir. Şimdi haber göndersinler, o herîfî celb ile ihkâk-ı hakk etsünler” der. Derhâl dâder-i dâmâd De'âvî Nezâreti'ne celb ile nizâmına tevfikân tesviye-i maslahat edilir. Nuri Bey de vakf-ı minnet olur. Müşârün-ileyh, bu vak'ayı kırk sene sonra fakîre hikâye ettiği hâlde gözleri nem-nâk olmuştu..

Muhâfaza-i hakk, indinde en büyük bir fazîlet olduğuçün hakka muhâlif söz söyleyenleri – hangi mevki‘ ve mertebede [81b] bulunurlarsa bulunsun – tevbîh etmekten çekinmezdi.

Nâmık Paşa, Bağdad Vâlîliği’nde bulunduğu sırada cem‘ ettiği on bin kiseyi İstanbul’a getirerek dâire-i ser‘ askerînin inşâsına başlanır. Bir Meclis-i Hâss’ta vükelâdan ba‘zıları “Şu müzâyaka arasında böyle cesîm bir binâ inşâsına ne lüzûm vardı” diye mırıldanırlar. Paşa, şu haksız sözden hiddetlenerek “Allah, Nâmık Paşa’dan râzı olsun ki, o parayı getirdi. Böyle bir dâire inşâsına sebep oldu. Eğer o para sizin elinize düşse idi emsâli gibi derhâl altından girer üstünden çıkardınız” diye mu‘terizle tekdîr etmiştir.

Yukarılarda da bi’l-münâsibe nakl ettiğim vech ile Mahmud Nedim Paşa’nın - mebd-e‘-i nekbet devlet olan – müddet-i sadâretinde Şirvanî-zâde Rüşdü Paşa ile Zabtiyye Nâzırı Hüsnü Paşa’yı li-garazin tard ve teb‘ide kıyâm ettiği sırada [82a] – azlini göze aldırarak – Paşa’nın kemâl-i şiddetle muhâlefette bulunması şân-ı Kâmil’e yakışacak harekât-ı hakkâniyyet-kârânedendir.

Hakkı muhâfaza etmek sehl-i mümtenî kabîlindedir, pek kolay görünür. Pek güc yapılır. Hakk-perestlik dâiyesinde bulunan pek çok âdemler öyle mahallerde öyle hâllere tesâdüf ederler ki hakk-perestâne şakk-ı şefe etmek şöyle dursun belki ibtâl-ı hakk edecek sûrette tefevvühâtta bulunurlar. Muhâfaza-i ikbâl, havf-ı idbâr, seyyie-i hûd-endîş, şeâmet-i hûd-gâmî-i insânî – dâiye-i hakk-perestîde bulunur ki – ibtâl-i hakk gibi bir fazîha-i uzamâya sevk eder. “Ne‘üzü-billâh min-şurûri enfûsinâ”.²⁰² Cidden hakk-perest olanlar ise – hayât ve memât noktalarında bile – Hakk’tan korkarlar da muhâfaza-i hakktan havf etmezler.

[82b] Sultân Abdülaziz hazretlerinin hal‘inden bir gün mukaddem akşâm üzeri peder Bebek’te yalıda bulunduğu sırada makâm-ı sadâretten Paşa’ya gönderilen tezkireyi açıp okur. Ba‘zı mevâd-ı mühimmenin müzâkeresi için ertesi gün Bâb-ı Ser‘ askerî’de akdi musammem olan Meclis-i Umûmiyye da‘veti mutazammın olduğunu görür. Tezkireyi alıp – haremde nâ-mizâc bulunan – Paşa’ya takdîm eder. Paşa “Şu aralık böyle Meclis-i Umûmî akdîni îcâb ettirecek mühim bir mes’ele yoktur. Korkarım ki şimdi hâtırıma gelen fecî‘ayı vukû‘a getirdiler. Her ne ise

²⁰² Kendi nefislerimizin şerhlerinden ve işlerimizin kötü neticelerinden O’na sığınırız. (a.n.)

vücûden ve zihnen ziyâdesiyle rahatsız isem de sabâhleyin vapuru hazırlasunlar, birlikte gidelim” der. [Paşa, hal’den on üç gün evvel – rahatsızlığından dolayı – Şûrây-ı Devlet riyâsetinden Mecâlis-i Âliye’ye nakl olunmuştu. **[83a]** Hal’i tasâmim eden küştenîler – bu mes’ele-i fecî’ayı müzâkere ettikleri sırada – “Kâmil Paşa’ya ma’lûmât vermek ve re’yini almak elzemdir” derlerse de içlerinden ba’zı kaltabânlar “Kâmil Paşa’nın pâdişâha, pâdişâhın da Kâmil Paşa’ya fevka’lâde mahabbeti vardır. Sonra mâni’ olur, belki pâdişâha haber verir de başımıza belâ getirir” diyerek müşârün-ileyhi bu işten haber-dâr etmedikleri bi’l-âhir anlaşılmıştır]. Ertesi gün vapurla Sirkeci İskelesi’ne vusûllerinde oraları ahâli ile mâl-â-mâl olarak “Bugün umûmun bayrâmı ve şâd ve handân olacak eyyâmıdır” diye bağırıp çağırıklarını, gazete müvezzi’lerinin – ortalığı velveleye verircesine - envâ’-i nagamât ile halka meccânen ilâve dağıtmakta olduklarını görürler. Paşa vapur içinde mütehayyirâne etrâfına bakmakta iken Ser’asker-i esbak Rıza Paşa’nın üç çifte kayıkla gelmekte olduğunu **[83b]** görerek “Rıza Paşa buraya gel” diye bağırır. Müşârün-ileyhi vapuruna aldıktan sonra şu gulgulenin esbâbını sorar. Müşârün-ileyh biraz düşündükten sonra “Halkın ictimâ’ına ma’lûmâtım yoktur. Kulunuz da meclise gidiyordum şimdi haber aldığımı göre meclis te’hîr olunup Sarây-ı Hümâyûn’da ictimâ’ edilecekmiş, oraya gidelim” der. Vapurla Dolmabahçe Sarâyı’nın iskelesine takarrüb olundukta pâdişâhın hal’ edildiğini söyler. Paşa fevka’lâde müte’essir olarak vapurdan çıkılır. Sarâyın alt kat Dîvân-hânesi’nde Sadrı’zam Mütercim Rüşdü Paşa koşarak müşârün-ileyhin eteklerini öpercesine istikbâl eder. Paşa bunun mu’âmelât-ı ta’zîmiyyesine ehemmiyyet vermeyerek Dîvân-hâne sarây halkı ve vükelâ ve me’mûrîn ile mâl-â-mâl olduğu hâlde – bülend-âvâzla – “Rüşdü Paşa iyi bok yediniz!” dedikten sonra Dîvân-hâne’ye muttasıl **[84a]** bir odaya girerler. Orada “Behey insâfsız herîfler, Cenâb-ı Hakk’tan havf ve hayâ etmeksizin bunca senelerden beri unutulmuş olan bir fi’l-i mazarrı tevdîd ettiniz. Menâfi’-i şahsiyyenizi muhâfaza için menâfi’-i devlet ve milleti ayaklar altına aldınız. Bu yüzden ileride birçok fenâlıklar zuhûr edeceğini hâtıra getirmediniz. Allah cezânızı versün” diye kemâl-i şiddetle tekdîr eder. Sadr-ı müşârün-ileyh “Aman efendim innîn buyurunuz, ehemm ve elzem olan hal’ maddesi yalnız benim ve vükelânın ittifâk ve ma’rifetleriyle vukû’ bulmadı. Umûm-ı millet ve ulemânın ittihâdlarıyla ve tarâf-ı meşihatten verilen fetvâ-yı şerîfe hükmüne tevfikân ifâ edildi” cevâbını verir. Müşârün-ileyh büsbütün hiddetlenerek “Bu gaddarâne mu’âmeleye milletten bir ferдин ma’lûmât ve rızâsı munzamm değildir. Buna sebep olanlar birkaç gaddâr ve menfa’at-perest hâinle

anlara tâbi‘ olan [84b] birtakım hazeleden ibârettir. Cümleliz az zamânda amelinizin cezâsını çekersiniz. Farz edelim ki pâdişâhın yolsuzluğu ve isrâfı vardı. Sizler de gûyâ devlet ve milletin hâmi‘-i menâfi‘ olduğunuzu birtakım humakâya işâ‘a ediyordunuz. Mâdem ki pâdişâh devlet ve milletin parasını hevâ ve hevesi uğurunda itlâf ediyordu, içinizden biriniz menâfi‘ nizi fedâ ile hâlisâne ihtârda buldunuz da pâdişâh kabûl etmedi mi” diyerek sadriâ‘zamı alâ-melei’n-nâs mahcûb ve iskât eder. Bu mu‘âmele-i dehşet-engîzi müte‘âkıb Sultân Murad’ın huzûruna girip biât ettikten sonra – işin bâr-ı te‘essür olarak –

“Hal‘ olup Sultân Aziz şâh Murad Hân oldu

Biri giryân gözümün dîgeri handân oldu”

beyitini bi‘l-bedâhe inşâd ve kırâatle yalısına avdet eder. Vak‘a-i şehâdeti haber aldığı gün de “Avni hunzîrına [85a] söyleyiniz, İnşâllah “beşirü’l-kâtil bi‘l-katl” sırrı karîben zuhûr edecektir” diye bağırmıştır ki²⁰³ Abdülaziz hazretlerinin şehâdetinden on bir gün sonra Avni-i gaddârın Çerkes Hasan Gâzi tarafından katl edildiği, dîger hâinlerin de her biri bir tarafa nefy ve tard olunarak mahv ve berbâd oldukları ma‘lûm-ı enâmıdır...

Kâmil Paşa gibi istikâmet-i vicdâniyye ve hamiyet-i ciddiye erbâbından beklenen hâl, işte böyle bir hâl-i fazîlet iştimâldir.

İnsânların ni‘met-i nâ-şinâsları ni‘met-şinâslarına her yerde her vakit gâlibdir. Anlar, bir âdemin [85b] – zamân-ı ikbâlinde – ayaklarını öpüp perestîş ettikleri hâlde dem-i idbârında ayaklarıyla o âdemin başına basarlar, tahkîr ve tezlîl ederler. Bedîhîdir ki insâniyyet, böyle küştenâne bir revîşte bulunmağı îcâb etmez. Azîz iken zelîl olan âdem, yâr-ı vicdân değil, adüvv-i cân da olsa – meziyyât-ı insâniyyeyi takdîr edenler insâniyyete terettüb eden vazîfeyi îfâ etmekten geri durmazlar.

“Acze düşmüş görünce düşmanı

Düşman intikâm olur gönlüm”

²⁰³ [39] O günlerde Ser‘asker Hüseyin Avni Paşa yalıya gelir. Peder, önüne düşerek – dizinde bir örtü olduğu hâlde salonda oturan – Paşa’nın yanına götürür. Paşa kıyâm ve ihtirâm etmeyerek yalnız “Buyurun” der. Avni, iki elini öptükten sonra Paşa’nın – işâretle – karşısındaki iskemleye oturur. Peder dışarı çıkar, ne konuştuklarını anlayamaz. Fakat hâl gösteriyor ki Paşa’nın (Beşer ...) hadîs-i şerîfini okuması kendisine ihbâr olmasıyla Avni’nin şehâdetten sonra berîü’z-zimme bulunduğu iddî‘â ve isbât etmek üzere gelmiş ve o vâdide birçok kelîmât-ı tefevvüh etmiş olduğu bedîhiyyâtandır.....

meâline tevfiik hareketle insâniyyetin şevâib-setîz-kârânededen münezzezh olduğunu ibrâz ederler.

Pâdişâhı hal' ve şehîd edenler, Kâmil Paşa'dan bin [86a] derece ziyâde lutf ve inâyetini görenlerdir. Pâdişâhı seyyiât-ı gûn-â-gûn ile ithâm ve îdâm edenler vaktiyle o seyyiâtın vukû'na mirvaha-cünbân gayret olanlardır.

Pâdişâhı tebertum-ı mütekebbirâne ve temerrüd-i müte'azzımâne ile tezlil ve terzil etmek isteyenler, muhâfaza-i ikbâl için her dürlü temelluk-ı kelbâne ve temâzuk-ı leimâneyi irtikâb ile “pâdişâhlara perestiş lâzımdır” diyenlerdir.²⁰⁴

Kâmil Paşa, pâdişâhın ba'zı ahvâl-i gayr-i lâıkasını dem-i aczinde değil o an iktidârında söylerdi. İhtâr-ı hatar eyledi. Vaktiyle yâr, şimdi mâr olan ikbâl-perestânın [86b] mâr-istândan farkı olmayan bir mevki'-i hevl-âmîzde – belki sûrâh-ı (şâh-ı mârân)dasının ta'n ve teşnî' ile kafalarını ezmeğe çalışan, pâdişâhı dem-i aczinde – ber-vech-i meşrûh – müdâfa'a eden yine o Kâmil Paşa'dır.

Henüz cülûs eden bir pâdişâhın gözünün önünde.. Bir latma ile insânı galtîde-i hâk-i helâk etmeğe muktedir olan bugât-ı vükelânın karşısında.. Bin dürlü agrâz ve mefâsitle âlûde olan bir alây-ı halkın yanında – (millet babası) nâmıyla göklere çıkarılan – bir sadrıa'zamı teşnî' etmek, neş'e-i ikbâl ve gurûr ile kahkaha-endâz-ı sürûr olan dîger mukbillerin – birtakım hakâret-engîz sözlerle – analarını ağlatmak her baba-yiğidin kârı değildir..

Kâmil'in kâffe-i fezâili yalnız şu mu'âmeleden ibâret olsan yine nâm-ı hamıyyet ittisâmını hakk-perestâne rüzgârın baş [87a] tarafına yazdırmağa kâfidir.

Düşünmeli.. Bir zamânda ki serâdan süreyyâyâ, şâhtan gedâyâ, vezîrden rezîle, müşîrden şerîre, mûrdan mâra, zenden zânîye, cenînden cânîye, ünsâdan hünsâyâ kadar bütün halk – bilir bilmez – şehr-yâr-ı mahlû'un aleyhine kıyâm ve zebûn-küşâne idâre-i kelâm ederdi..

²⁰⁴ [40] (Hâtıra-i Âtıf)ta beyân eylediğine göre: Mütercim Rüşdü Paşa, Sultân Abdülaziz hazretlerinin evâhir-i saltanatında sadrıa'zam olduktan bir hafta sonra sarâyâ gider. Ser-karîn tarafından vürûdu arz olunması üzerine pâdişâh “takbîl-i zemîn gibi harekâtla beni günâh-kâr etmesün” buyurur. İrâde-i seniyye kendisine tabliğ olundukta “pâdişâhlara perestiş lâzımdır” der huzûra girince ta'zîmâtı ma'a-ziyâdetin îfâ eder.

Ber-zamândaki (bu iş bi'l-umûm hey'et-i devlet ve milletin re'y ve ittifâkıyla vukû' buldu) diyerek çâr-aktâr-ı cihâna gulguleler, gamgameler salarlar, o işin aleyhinde harf-i vâhid tefevvüh etmek şöyle dursun, lehinde münâfikâne, merâîâne-i zemzeme-sâz tebcîl olmayanların hanceresine hancer pençesine sîh saparlar idi.

İşte böyle her zebânın zebânı gibi âteş püskürdüğü dehşet-engîz bir zamânda, böyle sükkânına sikkîn gösterilen tehlike-âmîz bir mekânda – her dürlü mehâlik ve mesâibi göze [87b] aldırarak – sırât-ı müstakîmi ta'kîb eden, müdâfa'a-i hakka çalışan asdikâ, istikâmet-i vicdâniyye ve hamiyet-i ciddiyyenin misâl-i müşahhası olduklarını isbât ederler de perestârân-ı hakîkatin ebediyyen hürmet ve mahabbetine mazhar olurlar. Doğrusu böyle doğru âdemlerin nâmına heykeller dikili midir..

Hatırdan âzâde zamânlarda doğru bir söz söylenebilir. Lâkin her dürlü esbâb-ı sa'âdet ve ikbâli, belki hayâtı da taht-ı tehdîd ve tehlikede bulunduran öyle muhavvef demlerde – fedâ-kâr-ı hakîkât add edilen – âdemler bile dillerindekini dilleriyle izhâr etmekten ictinâb ve dârü'l-hüsrân-ı riyâyâ şitâb ederler.

Ölümden herkes korkar. Tehlikeden herkes tevakkî eder. Fakat (bintü'l-meniyye)den en ziyâde korkanlar en ziyâde (ümmü'l-münye) olanlardır. Vesâit-i sahîfe ile tahsîl-i ümniyye etmek sevdâ-yı bî-sûdunda [88a] bulunanlara da hiçbir zamânda emniyyet olunamaz ki o mekrûh hatır ve zarardan masûn eyyâmda bile hasîsa-i hakk-peresti ile ittisâf edemez.

Vikâye-i hakk ve adden başka emelleri olmayan asfiyâ ise “ assalar da güft ü gû hakk nişânıdır sözüm” terâne-i hakk-perestânesiyle hengâm-ı sa'dda da eyyâm-ı nahsta da ihyâ-yı hakîkat için ifnâ-yı vücûd ederler. Cenâb-ı ahkemü'l-hâkimîn âdil-i mutlaktır, serrâ ve derrâda muhâfaza-i hakka vakf-ı hayât eden müstakîm kullarını hergün belvâdan muhâfaza buyurur.

İşte ehvâl-i ahvâlınden bahs eyleyen bir dem-i rüst-â-hîzde Kâmil Paşa'nın – hasbeten-lillah – bir âverde-i zebân-ı celâdet ettiği kelime-i Hakk, kendisiçün bâdî-i nekbet değil bâ'is-i sa'âdet olmuştur ki bu sahîfelerde nâm-ı muhteremini rahmetle yâd ettiren de o kelime-i mübârekedir...

[88b] Kâmil Paşa, bir merd-i hakîkat-perest idi. Hoş görmediği şeyleri bî-pervâ söylendi. Menfa'at-i şahsiyyesi uğurunda menfa'at-i âmmeyi fedâ eden cenâbetler gibi insilâb-ı ikbâlden, istilâ-yı edbârdan havf ve ictinâb etmezdi.

İbrahim Paşa, devlet ordusuyla harb ederken – esîr edilen – Baltacı bölüğü efrâdının umûmen katlini – esnâ-yı taâmnda – emr etmesiyle sofrada bulunan Kâmil Paşa – müşârün-ileyhin bed-mestliğini ve bed-mestliğinden daha bed olan hûn-hârlığını kat‘a nazar-ı dikkate almayarak – kemâl-i şiddet ve tehevürle “böyle sofrada oturulmaz, yemek de yenmez” diye oradan gitmiştir. Bu vak‘a-i fecî‘ayı Mehmed Ali Paşa‘ya – aaleb-i ihtimâle göre – müşârün-ileyhe ihbâr etmiş olmalıdır ki Mehmed Ali – Sâmi Paşa kalemiyle – oğluna yazdığı zehr-engîz bir mektûbda “ne yapıyorsun, Rusya askeriyle mi harb ediyorsun, bu [89a] ne hâl? diye tekdîr etmiştir.

Müşârün-ileyhin hakk-gûluğuna bu da bir şâhiddir ki Âlî Paşa‘nın irtihâli ve Mahmud Nedim Paşa‘nın sadârete ittisâli sıralarında Kâmil Paşa Mâbeyn-i Hümayûn‘da alenen: “*Sadâretin inhilâli Âlî Paşa‘nın vefâtıyladır*” demiştir. Bu sözü nakl eden – başkâtib-i esbak – Âtîf Bey “fi‘l-hakîka Âlî Paşa‘dan sonra lâyıkıyla bir sadria‘zam gelmediğini” ilâve-i makâl eylemiştir.

Sakızlı Esad Paşa merhûmun – birinci def‘a – sadârete nasb olunduğu gün müşârün-ileyh, bir cemm-i gafir içinde “efendimiz, bu gidişle kapucuları da sadria‘zam yapıp kapuya gönderecek” der. Birtakım fitne-cûyân bu sözü Sultân Abdülaziz hazretlerine yetiştirirler. Birkaç gün sonra pâdişâh “bu sözü sizden beklemezdim” buyurur. Paşa da “ne fâide ki hakîkat da bundan ibârettir..” [89b] der. Esad Paşa‘nın şahsını sever ve nâmus ve hamiyetini takdîr ederdi. Fakat tecrübesiz bir genc olduğunun sadâretini hoş görmedi. Hoş görmediğiçün izhâr-ı mâ-fi‘l-bâl etti.

Sadr-ı müşârün-ileyh, ferdâ-yı me‘mûriyyetinde yalıya gelir. Peder, istikbâl ve Paşa‘nın yanına îsâl eder. Müşârün-ileyh, Paşa‘nın ellerini öper. Paşa “gencsiniz, ikbâlinize mağrûr olmayınız. İbâdullah‘ın mesâlihini hüsn-i sûretle tesviyeye çalışınız” tarzında ba‘zı nesâyih-i hâkîmânede bulunur.

Paşa, hakkı muhafazaya çalıştığı dem, ba‘zen i‘tidâl-i demi muhafaza edemezdi. Ma‘a-zâlik zekâ-yı hârikulâdesi öyle âteşin demlerde de imdâdına yetişirdi.

Mahmud Nedim Paşa‘nın ilk sadâretinde ma‘zûlîn vüzerâdan Osman Paşa nasılsa tebrîkine gitmez. Sadr-ı nemrûd, ahz-ı sâra niyet eder. Birgün vükelâ vapurunda Paşa‘ya [90a] “Osman Paşa tebrîğe gelmedi. Bendenizi âdem yerine koymadı. Ben de onun ma‘zûliyyet ma‘âşımı keseceğim” der. Paşa hiddetlenerek

“kesemezsiniz” der. Müşârün-ileyh “keserim” der. Paşa yine “inat etme, kesemezsin” demesiyle sadr-ı nemrûd âteş-feşân ru’ûnet olarak “niçün kesemem efendim” diye sorar. Paşa, bahsin – ala-mele’i’n-nâs – bir mücâdele-i azîmeye müncerr olacağını takdîr ettiğinden tavr-ı tehdîdi muhâfaza ile berâber “kesemezsin, çünkü merhametin böyle birtakım acezenin mağdûriyyetine râhî olamaz” cevâbını verir. Nemrûd, aklını başına toplar, kemâl-i sükûn ile i’tizâr ve niyet-i habîsesinden i’tizâl eder.

Paşa, doğru bir söz her kimin ağzından çıkarsa çıksun, kemâl-i dikkatle dinler ve o sözün sâhibini takdîr ederdi. Kâni Paşa’nın Rüsûmât Emâneti’nde bulunduğu esnâda Âlî Paşa’nın [90b] Mısır Vâlîsi Said Paşa’ya ihdâ ettiği bir kılıcın gümrük resmi verilmeden geçirilmek istenilir. Kâni, gelen âdeme “Paşa efendimize hürmetimiz vardır. Fakat devletin hukûkunu gözetmek daha mühimdir. Kırk lira resmi getirmeyince kılıcı gümrükten geçirmek kâbil olamaz” der. Bu bâbda Âlî Paşa ile birçok muhâbere cereyân eder. Âlî parayı vermemekte, Kâni kılıcı geçirmemekte ısrâr eder. Nihâyet Âlî Paşa muhâkemeye kalkışır. Kâmil Paşa, Kâni’ye “artık işin bu kadar ilerisine gitmek münâsib değildir. Gümrük resmi olan kırk lirayı ben vereyim de kılıcı geçir, da’va da bitsün” der. Kâni de “Âlî Paşa her ne kadar muhterem ve mer’iyyü’l-hatır ise de devletin hukûku anın hâtırından daha ehemmiyetlidir. Anın hâtırına ri’âyetle hukûk devleti pây-mâl etmemelidir. Resm için ısrârımdan dolayı beni ma’zûr görmelisiniz” der. Bu cevâb hakikat-i nisâb Paşa’yı kâm-yâb eder. Kâni [91a] Paşa’nın gösterdiği tavr-ı salâbet ve istikâmeti fevka’lâde takdîr ile ba’d-ez-în hakkında ri’âyet-i mahsûsada bulunur. Kâmil Paşa, ahrârdan bir merd-i kavîyyü’l-kalb olduğunun medh ve zemminden müte’essir olmazdı. Fıkra-i âtiyyede bu sözleri te’yîd eder:

Mahmud Nedim Paşa’nın birâder-zâdesi Ali Haydar Bey yalıda Paşa’nın huzûrunda bulunduğu sırada vüzerâdan Osman Paşa²⁰⁵ gelir. Minderin üstünde diz çöküp bir tavr-ı garîb ile oturduktan sonra “Aynî-zâde Galib Efendi vükelâ efendilerimizi halka karşı müdâfa’a ediyor, dâimâ medhlerinde bulunuyor. Hâlbuki kendisine bakılmıyor, zarûret içindedir” der. Paşa – bir vaz’-ı şefkat ve merhametle – bu sözleri dinledikten sonra birdenbire “o [91b] eşek imiş. Beni medh etmişler, zemm etmişler ne vazîfesi. Herkes kendi nefsinden mes’ûldür. Zâten vükelâyı

²⁰⁵ [41] Dalkavuk Osman Paşa nâmıyla ma’rûftur. Yukarılarda da birkaç def’a ismi sebk etmişti.

müdâfa‘a edişi, medhte bulunuş da eşekliğine delîldir” demesiyle orada bulunanlar gülüşürler, Osman Paşa da sıkılır.

İşte müşârün-ileyh, ba‘zı mukbilân-ı rüzgâr gibi “halk bizi senâ etsünler, seyyiâtımızı müdâfa‘aya uğraşsunlar. Biz hevâ vü hevesimize tâbi‘ olalım, istediğimizi yapalım, anlar bizi bulduğumuz gibi değil göründüğümüz gibi gösterebilirler” fikr-i sahîfiyle setr-i maâyibe, neşr-i fezâile çalışan ve kendilerini bi-gayr-ı hakkın medh edenleri tevkîr ve taltîf, bi-hakkın zemm edenleri tezlîl ve tezyîf eden münâfiklardan olmadığını Osman Paşa‘ya söylediği sözlerde isbât etmiştir.

Zâten “ziyâde-i senâ insânın mizâcını fenâ eder – Telemak tercemesinden” dakîkasına nasb-ı nazar-ı dikkat edenlerden olduğun için halkın medâyih ve câhiye ve gıyâbiyesine hiçbir vakit [92a] incizâb ve inhimâl göstermezdi.

Esâsen olduğu gibi görünen, görüldüğü gibi olanlar – bir şey hasîs uğuruna – ketm-i hakikat eden gâye lisân-ı nâsın ne medhinden memnûn, ne kadhından mahzûn olur.

Hürriyyet-i vicdâniyye, tabî‘at-ı âliye erbâbından olduklarını isbât etmek istenilir. “*Dost medhinden ne hâsıl zemm-i düşmandan ne gamm – Fârig u âzâdeyim birdir yanımda medh ü zemm*” beyitini âlem-i hayâlden cihân-misâle çıkarmağa, bu dürlü etvâr-ı ahrârâne ile müdde‘âlarını isbât etmeğe mecbûrdurlar. Çünkü bir âdemin şerâfet ve sehâfetine hüküm etmek için onun kavline değil fi‘line bakılır.

Bir de nazar-ı hakîm erbâbı indinde bir işin nefsü‘l-emre mutâbık olması matlûbdur. Yoksa halkın medh ve kadhinden ne fâide ne de zarar melhûzdur. [Şa‘şa‘a-i ikbâl içinde gözleri kamaşan pek çok ekâbir vardır ki mahâmid-i mevhûmelerini – dellâl-ı hezâr-ı zebân gibi – âleme i‘lân eden birtakım meddâhların kendi huzûrlarına büzâk-feşân olarak der-miyân ettikleri esniye-i kezzâbâneye i‘timâd, (kise-i felekten) bezl-i zer ü sim ile herîfleri dil-şâd ederler. O meddâhân-ı safsata-perdâzâtın fenn-i şu‘bede yazıda hokka-bâz-ı meşhûr Yuşûnî de puşt be-divâr hayret bırakacak derecede kallaş olduklarını ilmü‘l-yakîn bildikleri hâlde (kendi kâzibse de kavli sâdık) kavliyle lâf ü güzâflarını ayn-ı hakikat abd ederler. Çünkü – gözleri gışâve-i gafletle âlûde, kulakları penbe-i gurûr ile âmûde olan – bu sermestân rüzgâr, arz edilen terennümât-ı ubûdiyyet-i âyâtın yalnız makâmına ihâle-i gûş i‘tibâr ederler. Kendi makâmlarına muvâfık bulurlarsa takdîr buyururlar.

Gulgule-i nâs-ı nesnâs-ı istînâs ile âhengi bozulan fikirleri, sâmiâları – temyîzinin ve bed edemediğiçün âhenk-i ikbâl-perestânı usûle mutâbık görerek artık uzun uzadı tenkîd ve tedkîk etmezler. Zann-ı hakirâneme göre ikbâl ve ihtişâmıda pek o kadar tedkîke lüzûm göstermiyor. O nakâre-zenân sitâyiş içinde savtî-i hakîk, fakat kalbi nazîf ba‘zı sâfilere tesâdüf olursa bile bunların nagamât-ı safvet-engîzi usûl ve kâ‘ideye muvâfık olmakla berâber – keyfe hizmet edemediğiçün – (zâd-ı fi‘l-tanbûr nagmete uhrâ) kabîlinden add olunur, âvâze-i takdîre bedel-i gamgame-i ta‘zîr tahriş-i gûş, tehvîş-i hoş eder. Ammâ perestârân-ı hakîkati ikbâl-i perestân rüzgâra tercîh eden fazîlet-i ciddiye, necâbet-i hakîka erbâbı birinci kâfile-i fâzılayı mahfil-i ihtifâle i‘lâ, ikinci şîrzemeyi esfel-i sâfilîne üserâ ederler. Ashâb-ı ikbâl içinde bu kabîl-i merdân fezâil-i neşûr ma‘a‘t-te‘essüf pek nâdir zuhûr ediyor. Çünkü İblis-i mefsedet-girdâr anların gözlerine acîb bir (gözlük) takarak bâsıralarını hıyre-dâr ediyor...]

Paşa, istikâmet-i kâmile ashâbından idi. [92b] Müstakîmlere mahabbet, mürtekiblerden nefret ederdi. İlk def‘a Ticâret Nezâreti‘ne ta‘yîninde – mühürdârlığında bulunan – pederin yanına hayriyye tüccârından biri gelerek bir arzuhâl ile çıkı içinde elli lirayı yazı masasının üstüne koyar. “Filân tâcirde mahkûm ya üç bin lira matlûbum var. Bunun tahsîlini ve bu paranın kabûlünü istirhâm ederim” der. Peder arzuhâli ve parayı Paşa‘ya takdîm ile nakl-i mâcerâ eder. Paşa “matlûbum birkaç güne kadar be-heme-hâl tahsîlini kavvâsbaşıya söyler. Bu parayı da hemân sâhibine i‘âde et. Keyfiyyeti akşâm hâtırına getir” demesiyle peder derhâl emrini infâz eder.

Akşâm çıkıdaki paranın mikdârını sorup öğrendikten, hazînesinden elli lira getirip pedere verdikten sonra “dünyâda parayı sevmez kimse yoktur. [93a] Ancak ba‘zısı Allah‘tan havf ile rüşvet almaz. Ba‘zısı almak ister, nâmûsunun lekelenmesinden korkar almaz. Ba‘zısı da rüşvet almağı beceremez. Sen tarîk-i irtikâba sülûk etme. Aç kalsan bile istikâmetten ayrılma. Ben vefât ederim, sen pek çok zamân yaşar ve büyük me‘mûriyyetlerde bulunarak yüz aklığıyla kesb-i nâm ve şöhret edersin. Eğer şimdi doğrululara i‘tibâr olunmuyor, dersin ben de mürtekiblerin bi‘l-âhire perîşân, evlâd ü iyâllerinin muhtâc-ı nân olduklarını isbât ederim” buyurur. [Peder de müşârün-ileyhin nasîhatıyla âmil olarak müddet-i ömründe ferd-i âferideden rüşvet değil hediye bile almamıştır. Hamden Allahü‘l-mülkü‘l-müteâl].

Kâmil Paşa, - bizde öteden beri ma‘dûd ve ma‘hûd [93b] olan – haysiyyet-zâtiyye erbâbının – her dürlü ta‘bîriyle – ser-âmedânından idi. Zamân-ı me‘mûriyyetinde de, o an ma‘zûliyyetinde de konağı küberâ ve fukarâ ile mâl-â-mâl olurdu.

Ma‘lûm-ı âmmedir ki bizde – umûmiyyetle avâm mertebesinde bulunan büyük küçük her sınıf eşhâs, bir zâtın demm-i ikbâlinde pîş pâyende karâr, demm-i nekbetinde yüz fersah öteye firâr ederler.

Mevsim-i ikbâlde bülbüller gibi terennümât-ı mahabbet-engîz ile irâhe-i cenân ederler. Demm-i idbârda yılanlar gibi tefevvühât-ı zehir-âmîz ile ta‘zîb-i cân ederler.

Neş‘e-i ikbâl ile güller gibi handân olan bir bahtiyârın karşısında hazrâ-i dimen gibi ca‘lî-i nazâret, hammâr-ı idbâr ile lâleler gibi dâg-dâr olan bir dil-figârın önünde diken gibi ciddî hasâdet göstermekten geri durmazlar. Bu kaltabânlar serrâda meserret, derrâda mazarrat îrâsına kavlen ve fiilen çalışırlar.

[94a] Benim tetkîk ve tetebbu‘ma göre “*Ehibbâ-i şîve-i yağmada mebhût eyler iddi‘âyı – Hudâ göstermesun âsâr-ı izmihlâl bir yerde*” beyitinin meâl-i hakîkat-nümâsı her milletten ziyâde bizim ikbâl-perest kavmin mâhiyyet-i fazîlet-kârânesini! îzâh eder. Bu o kavimdir ki envâr-ı ikbâl ile güneşler gibi şa‘şa‘a-pirâ-yı enzâr olan erbâb-ı ikbâle “sana cânlar fedâ olsun” dedikleri hâlde o mukbil bir dakîka sonra zalâm-ı idbâr içinde kalınca “Cânın çıksun” demekten sıkılmazlar.

Lemeât-ı sa‘âdet içinde bulunan mukbilin pervâne gibi etrâfında dolaşır, i‘lân-ı aşk ve iştiyâk eder ki o lem‘anın intifâsında – kemâl-i buğz ve sitîz ile – her biri bir tarafa savuşmaktan yâhûd şem‘-i ikbâli muntafî olan o derd-i minnedin ocağını bir kat daha söndürmek sûretiyle îbrâz-ı hamiyetten! ictinâb etmezler. Garîbdir ki avdet-i ikbâlde yine bu abede-i ikbâl îhrâz-ı makâm-ı ikbâl eder de hasbeten-lillah mahabbet-i ciddiye gösteren hullân-ı vefâ-âyîn dâhil-i huzûr, nâil-i sürûr olamazlar...

[94b] Bu müdde‘âyı tenvîr için zamânımızda tesâdüf ettiğimiz birçok ahvâl-i ikbâl-perestâne ve harekât-ı zebûn-keşânenin naklini başka bir zamâna ta‘lik ile dîger bir fikra-i ibret-engîzi arz edeyim:

Mütercim Rüşdü Paşa’nın son sadâretinden birinde (Reji Komiseri) Nuri Bey, müşârün-ileyhin konağına gider, oğlunun salonuna girer. Salon ikbâl-perestân-ı rüzgâr ile (nümûne nemâ-yı arz-ı mahşer olduğundan) oturacak yer bulamaz. Öteye beriye pîç ü tâb ederken mahdûm bey – refâkat-i kadîmeye hürmeten – yanındaki küçük bir iskemleye oturtur. Huzzârın her biri – hâşâ sümme hâşâ – huzûr-ı Ahkemü’l-hâkiminde bulunuyormuşçasına bir tavr-ı hudû‘ ve huşû‘ takınmışlar, envâ‘-i tebcîlât ve temdîhât ile izhâr-ı ubûdiyyet etmekte birbiriyle müsâbakaya çıkmışlar... [95a] Beş on dakîka sonra bir uşak içeriye girer. Mahdum beyin kulağına bir şey söyler. Bey de Nuri Bey’in kulağına “peder infisâl etmiş” der. (Barometro) gibi tebeddülât-ı hevâiyi hiss edip hiss ettirmek hassâ-i refikasına mâlik olan ebnâ-yı rüzgâr lemh-i basarda târ u mâr olur. Bir dakîka evvel – kâ‘be-i âmâl bildikleri mahdûm beye – istikbâl-i kible etmişçesine – müteveccih olan huzzâr-ı hamiyet-i bettâr bir dakîka sonra iki kelime-i vedâ‘yı bile söylemeğe lüzûm görmeksizin kışlarını çevirerek belki “füsâ-i füsûs savurarak vuzû‘-i hulûsu nakz ile oradan firâr ederler. O abede-i ikbâl, sadr-ı cedîde “tahvîl-i kible” ederler...

Kâmil Paşa, - serrâda temelluk, derrâda tezenduk eden – ebnâ-yı rüzgârın etvâr-ı gışşâşânesinden [95b] – şâzz olarak – âzâde-ser idi. İkbâlinde kendisini istikbâl edenler, idbârında tavr-ı idbâr göstermezler idi.

Ebnâ-yı sebîlin evzâ‘-i kallâşânesinden masûniyyetine tâli‘nin mes‘ûdiyyetine sebep olmuş ise de haysiyet-i zâtiyye, himmet-i âliye, mekârim-i ahlâk erbâbından bulunması kendisini mevki‘-i istisnâda buldurmuştur.

Kâmil Paşa, enzâr-ı nâsta büyük görünürdü. Kendisini herkes büyük tanırdı. Herkes mahabbet ve ri‘âyet gösterirdi. Kabûl-i âmmeye mazhar olan e‘âzım-ı bahtiyârândan idi. Mehâsin-i ahlâkıyla, mu‘âmelât-ı âdilânesiyle dostunun değil düşmânının da kalbini celb ederdi. Telemak tercemesinden “hüsn-i hulk ve edeb, celb-i kalb eviddâ ve a‘dâya sebebdir” ve “muvâfık-ı ma‘delet olmayan hareket, izâa-i teveccüh-i eviddâyı ve şemâtet-i a‘dâyı [96a] da‘vet eyler” cümleleriyle kendi hâl ve mesleğini ta‘rif etmiştir. Binâberîn eyyâm-ı nekbetinde hiçbir ferd tebdîl-i tavr etmezdi. Zaten o âdem için nekbet-i mutasevver değildi. Zirâ sa‘âdeti makâm-ı

hükûmette bulunmasıyla kâim değildi. Mensûbiyeti ile ma'zûliyyetinin zerre kadar farkı yoktu. Teveccüh-i âmme kendisini her zamân mevki'-i ikbâlde bulundururdu.

Bu hakikat, müsellemler-i enâm iken – lutf-dâdelerinden bir küştenînin – müşârün-ileyhi hırs-ı câh ile ithâm etmesine ne diyeyim? O küştenî-i merdûd herkesten iyi bilirdi ki bu büyük âdemin diğer küberâ gibi vücûduyla ademi, sa'âdetiyle nekbeti üzerindeki mertebe-i izâfiyyeye ve şeref-i sûriyye merbût değildi. Onun rütbesi de, şerefi de zâtı idi. Zât ile kâim olan şeref, şeref-i sûrî gibi inkılâb-ı zamân ile telef olmaz.

“Görmez nakîse kaderi avâızla Kâmil’in [96b]

Şemsin kûsûf ile halel ermez ziyâsına”.

Kendisine pâdişâhlar da ri'âyet ederdi. Hattâ Sultân Abdülaziz hazretleri, müşârün-ileyhi huzûruna kabûl ettikçe: “Buyurun vezîr-i vakûrum” buyurmuş. Da'vet vukû' bulmadıkça – diğer vükelâ gibi – sarâyâ bile gitmezdi. Gittikçe hürmet-i kâmile görürdü. Hâkân-ı müşârün-ileyh – hakk-ı kâmilde bir ri'âyet-i mahsûsa olmak üzere – arabasıyla binek taşına kadar gelmesine müsâ'ade buyurmuştu. Diğer vükelânın fevkinde olarak müşârün-ileyh hakkında zât-ı şâhânenin her vakit hürmet-i kâmilede bulunmuşunu, diğer e'âzım huzûra girdikçe oturmalarını nâdiren emr ettiği hâlde Paşa'yı dâimâ oturtup ibrâz-ı iltifât ve ri'âyet eylediğini – bi'l-def'ât kendisini huzûra îsâl eden – başkâtib-i esbak Âtîf Beyefendi hikâye eyler. [97a] Şehr-yâr-ı müşârün-ileyh 1284 Ramazân-ı Şerîf'inde [Aralık/Ocak 1867/1868] Bâb-ı Ser'askeri'ye gelir. Kâmil Paşa'yı beyne'l-emsâl taltîf ve tevkîr etmek için konakta iftâr edeceğini – geç vakit – Başmâbeynci Hasan Bey – [Hasan Refîk Paşa merhûm] vâsıtasıyla tebliğ buyurur. Peder, Paşa'nın Fatih Câmi'-i Şerîfi'nde bulunduğunu haber alarak oraya âdem gönderir. Hânımefendi'ye arz-ı keyfiyyet eder. Paşa, konağa gelerek kapucunun odasında hasır iskemlede oturur, kudûm-ı şâhâneye intizâr eder. [O sırada yanında bulunan peder, konağın üst katında sedîr-i sa'âdetde otururken şimdi kapucunun odasında hasır iskemlede oturmasından bahs ederek “Efendim bu ne hâl” demesiyle müşârün-ileyh esteizü billâh “innel mülûke dehalû karyeten efsadûhâ ve ce'alû eizzete ehlihâ ezilleh”²⁰⁶ âyet-i kerîmesini kırâat eylemiştir].

²⁰⁶ Neml Sûresi 34. ayetinde geçmekte olup: “Hükümdarlar bir ülkeye girdikleri zaman orayı bozguna uğrattılar. Oranın halkından izzet sahibi olanları zillete düşürürler. Onlar da böyle yapacaklar” anlamına gelmektedir. (a.n.)

[97b] Bir çâr-yek sonra zât-ı şâhâne teşrîf ederek – üst katta – dâire-i mahsûsaya çıkarılır. Derhâl Sadâret Kâim-makâmı Fuad Paşa'nın celbini irâde buyurduğundan birbirini müte'âkıb iki yâver gönderilir. Müşârün-ileyh gelmez. Pâdişâh hiddetlenir, Başmâbeynci'yi tekdîr eder. Başmâbeynci pederi çağırıp “Aman birâder, git şu âdemi getir. Efendimiz yukarıda hiddetinden bağırıyor” demesiyle peder gider. Yolda Müşârün-ileyhe tesâdüf eder. Müşârün-ileyh, alâ-tarîki'l-kinâye “Ne oluyorsunuz, kıyâmet mi koptu” demesiyle peder “Bizim bir şey olduğumuz yok, sizin de ne için istenildiğinizi bilmeyiz” cevâbını verir. Müşârün-ileyh huzûra girince pâdişâh, “Paşa, konağınızı [şimdiki Mâliye dâiresidir] Kâmil Paşa'nın konağına nazîre olarak yaptırdınız ammâ Kâmil Paşa bu konağı kendi parasıyla inşâ ettirdi. İçinde devlet ve milletin [98a] bir parası yoktur. Sizin konak ise devlet ve milletin parasıyla yapıldı. Binâen-aleyh devlet ve milletin malı olan konağınızı Mâliye Nezâreti'nize tahsîs eyledim. Siz de kendinize münâsib başka bir konak tedârik ediniz” buyurur. Fuad Paşa fevka'lâde mükedder ve münkesir olarak ma'a'l-mecbûriyye hükûm-i irâde-i seniyyeyi infâz eder.

Şu mu'âmele, Kâmil Paşa'nın ilkââtıyla vukû' bulduğuna Fuad Paşa elbette zâhib olmuştur. Hâlbuki müşârün-ileyh, arkadaşlarının nekbetini arayan fitne-kârândan değildi. Bi'l-aks anları sıyânentle ibrâz-ı mürüvvet ederdi. Makâm-ı sadârete ta'yîninde – hikâye olunduğu vech ile – Âlî ve Fuad paşaları müdâfa'a etmesi de müşârün-ileyhin def-i rukabâ ve te'mîn-i ikbâl maksadıyla rüfekâsını tenkîle tenezzül etmeyen bir merd-i âlî-cenâb olduğunu isbât eder. Reşid ve Âlî paşalar birbirleriyle uğraştıkları [98b] hâlde Kâmil Paşa'nın ahlâk-ı fâzîlasından emîn olduklarıçün hakkında dâimâ ri'âyet ve emniyyet gösterirler ve gıyâbında medh ü sitâyîş ederlerdi.

Müşârün-ileyhin, Fuad Paşa ile de ülfet ve mahabbetleri pek kadîm olduğuçün yek-dîgerine arz-ı hulûs ve latîfe ederlerdi. Ancak Paşa'nın –ber-vech-i mesrûd – kendisinin üzerine sadria'zam ta'yîn olunmasından dolayı müşârün-ileyh muğberr olarak aleyhinde ba'zen güft ü gû ederdi.

Hattâ bir kerre “Kâmil Paşa, vükelâdan değildir. Misl-i nâdir uzamâ-yı ulemâdandır, câmi'lerde bin beş yüz tâlibe tefsîr ve hadîs okutur. Halk da ilminden istifâde eder” dediğini Paşa'ya esmâ' ederler. Müşârün-ileyh de “Fuad Paşa bu sözü beni tahkîr maksadıyla söylemiş ise de hakîkat-i hâlde tevkîr etmiştir. Vükelâ-yı

devlet, câmi'lerde ders okutmağa mecbûr olup da – [99a] dediği gibi ben kemâl-i teşekkürle bin beş yüz kişiye ders okutursam, o zamân kendisi de boynuna bir kolye takarak zukaklarda sigara kâğıdı, kibrit satmağa mecbûr olur” der. Bu cevâbı da Fuad Paşa'ya yetiştirirler. Müşârün-ileyh, bu mes'elede de mağlûb ve mülzem olduğunu alenen i'tirâf eder.

Ma'a-zâlik Paşa'nın, müşârün-ileyhi sözlerden ve liyâkatini takdîr edenlerden olduğuna vefâtında söylediği kasîde-i târîhiyyede şehâdet eder. Kâmil Paşa'nın haysiyet-i zâtîyye erbâbından bir kâm-rân-ı nâdirü'l-vücûd olduğunu isbât edecek pek çok delil vardır. Âtîdeki fıkrada bu müdde'âyı müeyyid berâhîn cümlesindedir: Sultân Abdülaziz hazretleri bir ramazân akşamı Bâb-ı Ser'askerî'ye gelir. Paşa yemek gönderir. Hâkân-ı müşârün-ileyh, Ser'asker Esad Paşa'yı konağa i'zâm ile beyân-ı mahzûniyyet ve fevka'lâde ibrâz-ı iltifât ve ri'âyet buyurur. Esad Paşa hîn-i teblîğde (efendimiz mertebemiz pek büyüktür yetişilemez) der. Paşa (ne var ne olmuş) der. Müşârün-ileyh iltifât-ı şâhânenin kıymetinden ve bu iltifâtın îcâb ettiği mertebe-i ulyâdan bahs edince Paşa “tedrîcen siz de o mertebeye gelirsiniz!” cevâbını verir.

§

Kâmil Paşa, tehdîdini ikâ'a kâdir bir merd-i azîmü'l-nefs idi. Agrâz-ı şahsiyyeye mağlûb ve evzâ'-ı zebûn-küşâne ile ma'yûb olmadığıçün ahkâmı her vakit nâfiz idi. Zîrâ kendi akvâl-i bâkiyyesinden olan “*hükûmet-i hikmet [99b] ile müşterektir – vezîr olan hakîm olmak gerektir*”²⁰⁷ beyitinin ta'rîf ettiği hükemâ-yı vüzerâdan olduğuçün emr ve mehyde hikmetten inhirâf etmezdi.

Sadriâ'zamlar, tenfiz ettiremedikleri ba'zı ahkâmda müşârün-ileyhin – umûr-ı hükûmet ve me'mûrîn-i devlet üzerindeki – nüfûz ve mehâbetinden istiâne ederlerdi. Başkalarının kuvve-i cebriyye isti'mâliyle icrâ edemedikleri maksadı o, birtakım temsîlât-ı nükte-engîz ile derhâl tervîc ettirirdi. Uzamâ-yı ulemâdan – Mutavvel mütercimi – meşhûr Abdünnâfi Efendi merhûmun, takdîm ettiği bir kasîdenin şu beyiti de Kâmil'in harb-i nutk ile mu'ârızîni mağlûb eden celâdet-i beyân [100a] erbâbından olduğunu gösterir:

²⁰⁷ [43] Bu beyit, Fuad Paşa'ya isnâd olunmakta, hattâ müşârün-ileyhin bir mühründe mahkûk bulunduğu söylenmekte ise de Paşa'nın sözlerinden olduğu meşhûrdur.

“Faslü’l-hitâbı kabza-i şemşîr-i nutk edip

İlzâm-ı hasma her sözü tîg-i sinân olur”.

Bir vilâyete gitmek şartıyla Sabri Paşa’ya rütbe-i vüzerât ihsân olunur. Müşârün-ileyh, vezîr olduktan sonra o vilâyete gitmek istemez. Sadrıa‘zam Âlî Paşa birkaç def a haber gönderir, bizzât ricâ ederse de müşârün-ileyh yine gitmez. Sadr-ı müşârün-ileyh âciz kalır. Âdeta vech ile ellerini oğuşturarak Paşa’ya ifâde-i hâl eder. Paşa, Sabri’yi huzûruna celb ile der ki: “Vaktiyle Bağdâd’a her kim bir haftada giderse Tatar Ağası ta’yîn olunacağı taraf-ı hükûmetten i‘lân olunur. Bir pîr-i fertût hükûmete mürâca‘atla “böyle i‘lân eylemiş ise de ben bir haftada Bağdâd’a gidemeyeceğimi haber vermeğe geldim” der. Müte‘âkıben dîger bir herîf gelerek i‘lân mûcibince bir haftada Bağdâd’a [100b] gitmeği ta‘ahhüd etmesi üzerine Tatar Ağası nasb edilir. Ba‘de’l-ta’yîn gitmekten ibâ‘ eder. Sadrıa‘zam kendisini celb ile “Tatar Ağası halt etme, biz seni bir haftada Bağdâd’a gitmek şartıyla Tatar Ağası yaptık. Gideceksen git, gitmeyeceksen söyle de çâresine bakalım” dediği gibi Sabri Paşa, halt etme, biz de seni o vilâyete gitmek şartıyla vezîr yaptık. Gideceksen hemân git, gitmeyeceksen kat‘iyyen söyle de îcâbına bakalım”. Bunun üzerine Sabri Paşa ertesi gün mahall-i me‘mûriyyetine koşar.

Zulm ü ta‘addî ile herkes tehdîdini ikâ‘ edebilir. Asıl meziyyet, böyle zarâfet-i kâmile ile maksadı infâz ettirmektir. Kâmil’in mahsûsâtından olan bu meziyyet bi’t-tab‘ herkese nasîb olmaz.

Bir de her tehdîde hulk-ı ehemmiyyet vermez. Ehemmiyyet verdirmek için ka‘b-ı kâmilde bir zât-ı azîmü’n-nefs olmak [101a] lâzım gelir.

Kadı‘asker-i meşhûr Mustafa İzzet Efendi’nin dâmâdı Abdurrahman Efendi’nin terfi’-i rütbesi için Sadrıa‘zam Âlî Paşa – Paşa da hazır olduğu hâlde – Şeyhülislâm Hasan Fehmi Efendi’ye bir tezkire yazar. Müşârün-ileyh tezkireyi bir kenara atar. Aradan hayli zamân geçtikten sonra Paşa, rütbe işinin ne olduğunu sorar. Abdurrahman Efendi de bir netîce hâsıl olmadığını söyler. Paşa, kethüdâsı Hüseyin Hâkî’yi çağırır, “Şeyhülislâm’a git, benden selâm söyle. Âlî Paşa öyle muktedir bir âdemdir ki kendisini o makâmdan kaldırır, yerine Abdurrahman Efendi’yi ta’yîn ettirir. Burasını düşünsün de ileriye varmasun. Sadrıa‘zamin tevâzuen yazdığı tezkirenin hükmünü şimdi icrâ etsün” der. Kethüdâ da aldığı emri harfiyyen tebliğ

eder. Şeyhülislâm [101b] telâşa düşer. Bir gözü ile mektûbcuya işâret ederek “Cânım Abdurrahman Efendi’nin rütbesini mükerreren söyledim, dün de tekrâr ettim. Hâlâ arz olunmadı mı” der. Kethüdâyı savdıktan sonra rütbeyi de arz eder.²⁰⁸

Paşa, azîmü’n-nefs, bir merd-i vakûr olmakla berâber fevka’lâde mütevâzî’ ve dil-nüvâz idi. Fakat tavr-ı kerâne [102a] kat’a tahammül edemezdi. Vaz’-ı tahakküm gösteren âdem, kim olursa olsun, hangi mevki’de bulunursa bulunsun tergîm etmekten sakınmazdı.

Mahmud Nedim Paşa, Bahriye nâzırını iken bir gün Meclis-i Vükelâ’ya gelip de müzâkereye başlanmış olduğunu görünce “Vükelâdan bulunduğum hâlde bendenize ehemmiyet verilmiyor, meclise vürûdumdan evvel müzâkereye başlanıyor” tarzında serzenîşe kıyâm eder. Paşa “Sen, bu sözü daha otuz sene sonra söyleyebilirsin. Şimdi söylemeğe hakkın yoktur” diye tekdîr eder. Nâzır Paşa da ma’a’l-mecbûriyye susar. O aralık fevka’lâde mukbil ve manzûr olan bir bahriye nâzırını alâ melei’n-nâs tevbîh ve iskât etmek Kâmil Paşa gibi merd-i azîmü’n-nefsin elinden gelebilecek ahvâldendir.

Müşârün-ileyh, her zamân ve mekânda izzet-i nefsinin gözetir, [102b] dâimâ vakâr ve haysiyyetini muhâfaza ederdi. Mehmed Ali Paşa, bir gün havass-ı mukarrebîni ile yemek yerken – bir mes’eleden dolayı hiddetlenerek – huzzârı sofrasında tard eder. Kâmil Paşa’dan mâ-adâ umûmî giderler. Müşârün-ileyh “Sen de git” der. O da “Giderim ammâ bir daha evinize gelmem” der.²⁰⁹ Paşa’nın dîger huzzâr gibi za’f-ı kalb gösterip de sofradan kalkmadığı için Mehmed Ali, pek ziyâde

²⁰⁸ [43] Mustafa İzzet Efendi, meclisinde bulunan zevâta bu mes’eleyi anlattıktan sonra der ki “vaktiyle bir paşa-zâde nasılsa bir çingâne kızına dil-dâde olur, yanar tutuşur. Nihâyet vâlidesi çingânenin çadırına gider. Kızı oğluna ister. Çingâneler, hânımın kemâl-i nezâket ve mülâyemetle söylediği sözlerden kendisine bir pâye vererek hânımı koğarlar. Hânım konağa avdet edince madde-i şâyi’ olur. Kavâsbaşı gün görmüş, tecrübe-kâr bir âdem olacağından gidip kızı istemek için hânımdan müsâ’ade alır. Silahlarını takarak çingânelere gider. Derhâl evvel bir tekme ile çadırın içini dışına çevirir. Birtakım elfâz-ı galîze ile sebb ve şetm ederek kızı ister. Çingâneler birbirine girerek kızı derhâl teslîm ederler. Kavâsbaşı “Dün bir hânımefendi geldi, bu kızı istedi. Siz kızı vermekten başka kendisini de koğdunuz. Şimdi bana niçün veriyorsunuz” diye sorunca çingâne baba “A kuzum, bizden o hânımın istediği gibi kız istenmez. Senin istediğin gibi istenir. Böyle isteyişe cânımız fedâ olsun” cevâbını verir. İşte bizim dâmâdın işi de tıbkı çingânedeki kız istemek hikâyesine döndü.....”

²⁰⁹ [44] Esnâ-yı taâmda Mehmed Ali hiddetlenerek Paşa’ya (kalk buradan) demesiyle müşârün-ileyh “kalkarım ammâ bir daha sofranıza oturmam” cevâbını vermiş, bunun üzerine Mehmed Ali kendi iskemlesini bir tarafa iterek sofradan kalkmış olduğunu bir zât nakl etmiş ise de peder, yukarıdaki fıkrayı Paşa’nın ağzından işitmiştir.

memnûn olarak sebât ve metânetini takdîr, ba‘d-ez-în evvelkinden ziyâde hürmet ve mahabbet izhâr eder.

Terbiye-i ciddiyeyi ku‘ûd ve kıyâmdan, kallâşâne selâm ve kelâmdan, ibâret add eden ba‘zı kûteh beyinler, [103a] Kâmil Paşa’yı kibir ve azametle ithâm ederler. Çünkü bizde kibirle vakârın, tevâzu‘yla tabasbusun (beyne’s-semâ ve’l-arz) derecesindeki fark-ı azîmi henüz anlayamamıştır. Kibir ve azamet, muhâfaza-i vakâr ve sekînet demek ise ana diyecek yok..

Kâmil Paşa gibi bir kerîm-i deryâ-dili, bir vakûr-ı mütevâzî’yı, bir edîb-i zarâfet mev‘ili kibir ve azametle ithâm etmek bâ-kibrin yâhûd tevâzu‘un ne demek olduğunu bilmemekten ileri gelir.

O vezîr-i kebîr, mütekebbir olsaydı meclisine kibârla berâber sigârı kabûl etmezdi. Meclisine şeref-yâb-ı duhûlu olanları birer sûretle tatyîb eylemezdi.

Kâmil Paşa, erbâb-ı irfândan idi. İrfân ile kibrin bir vücûdda ictimâ‘ edemeyeceğini urefâ takdîr eder. Vâkı‘â müşârün-ileyh, ba‘zı e‘âzım gibi kisve-i riâyâya bürünerek huzûruna gelip gidenleri kapudan [103b] istikbâl ve kapuya kadr-ı teşyî‘ etmezdi. Zâten kendisinden bu dürlü harekât-ı ca‘liyye beklenmezdi. Herkes onun huzûrunda bulunmağı, onun huzûrunda söz söylemeğı şeref-azîm bilirdi. Kıyâm ve ku‘ûduna kimse dikkat etmezdi.

Kudemâ-yı ricâlden Abdurrafi Efendi merhûm, müşârün-ileyhin ulüvv-i ka‘bından bahs ettiği sırada “Kâmil Paşa’nın mütekebbir olduğunu, kimseye kıyâm etmediğini ba‘zı eşhâs söylerdi. Fakat insân, onun kürkünün eteğini öptüğü vakit altında birkaç yüz lira bulurdu. Keşke bütün ekâbir böyle mütekebbir olsaydı” demişti.

Kâmil Paşa, bir meslek-i müstahsende sâbit-kadem olan zevât-ı mü‘temeneden idi. Bukalemun gibi dakıkada bin renk ve sûret gösteren eşhâs-ı mütelevvineden değildi. Herkese her vakit bir tavr ve mu‘âmele gösterirdi. Her dürlü [104a] ta‘bîriyle merd idi. Binâberîn – Acemin kallaş, Arabın gaşşâş dediğı – ba‘zı münâfıklar gibi bürde-i berr ü berr altında sakladıkları tebertumât-ı leîmâne ile halkı keşt ü neşt eden hubesâdan değildi.

Bizde ekser-i nâs, İslâmiyyetin ta'yîn ettiği tevâzu' ve terbiyeden gâfil olduğun tevâzu' ve terbiye nâmına birtakım ahvâl-i âdiyeye tenezzül ederler. Ba'zı muhâfile elbise-i resmiyye ile girilebildiği gibi bunlar da kenâr-ı kibârda ridâ'-i redâet telebbüs ederek yanaşabilirler. Makâm-ı tevâzu' ve terbiyede bûs-ı zemîn ve te'mîn-i hulûs için yemîn ederler. Büyüklerden gördükleri evzâ'-ı riyâ-kârâneye müncezib, küçüklerden gördükleri etvâr-ı tabasbus-perdâzâneye muhibb olurlar. Riyâyı tevâzu' tabasbusu terbiye, vakârı kibir, izzet-i nefsi azamet sayarlar da istedikleri gibi bulamadıkları âdemleri [104b] kibir ve ru'ûnetle ithâm ederler.

İşte Kâmil Paşa'ya kibir ve azamet isnâd eden türrehât-fürûşân, bu kabîl jâh-hâyândır..

Müşârün-ileyh, dâimâ “Üzerimde rütbe ve me'mûriyyet şâibesi olmasa bir câmi'de tefsîr-i şerîf yâhûd Mesnevî okutmağa pek ziyâde ârzû ederim” dermiş. Kemâl-i kibirlerinden cevâmi'-i şerîfeye girmekten yâhûd girdikleri hâlde ibâd-ı müslimîn ile birlikte oturmaktan sıkılan – hakîkatte ârdan ârî olan – birtakım kibâr-ı mütekebbirine karşı Kâmil'in cemâat-ı câmi'ye tefsîr ve Mesnevî okutmak ârzû-yı hâlisânesinde bulunması da kendisinin kibir ve azametten biri olduğunu tefsîr ve te'yîd eder.

Hâli kâldan, kâli hâlden istinbât eden müdekkikîn, müşârün-ileyhi bir mütevâzî'-ı vakûr olarak kabûl ettikleriçün birtakım safsata-kârânın kîl ü kâline ehemmiyyet [105a] vermemek lâzım gelir.

§

Kâmil Paşa, Nef'î'nin “*civân-merd-i cihândır, şûh meşrebdır, melek huydur – sahîdir, ehl-i dildir, nükte-dândır, nükte-pîrâdır*” beyiti ile ta'rîf ettiği suhân-serâyân-ı sahâvet-mendândan bir ehl-i dil bir merd-i kâmil idi. Meclis âdetâ Encümen-i Dâniş idi. Asrın en büyük fuzalâsı, şu'arâsı, nüdemâsı, üdebâsı, zurefâsı, urefâsı o mecliste toplanır, bin dürlü dakâyık ve nikât îrâdıyla irâhe-i ervâh edilirdi.

Hattâ Şeyhülislâm Ârif Efendi-zâde sudûrdan meşhûr Sıddık Bey “Kâmil Paşa'nın meclisi söz ekspozisyonudur” dermiş. Fi'l-hakîka öyle idi. Sâhib-i meclis, her vâdide söz söylemeye [105b] muktedir ser-âmedân-ı nükte-şinâsândan olduğun meclisi hüsn-i idâre eder, cereyân eden musâhabâta başka bir letâfet ve kıymet bahş eylerdi.

Hârikulâde kuvve-i hâfızaya mâlik olduğundan çocukluğundan beri ne işitmiş, ne görmüş ise sırası geldikçe kemâl-i insicâm ve intizâm ile nakl eder, nakl ettiği şeylere âdetâ cân verirdi.

Bi'l-farz (nukule an Nikola) kabîlinden birtakım nukûl gayr-i ma'kûle bile o nâtika-perdâz bî-müdânînin lisân-ı letâfet-feşânından istimâ' olursa insân semâ' edecek derecede kesb-i neşât ve inbisât ederdi.

Zarîf fıkralar, latîf nüktelerle bezm-ârâlık elbette büyük bir hünerdir. Fakat en büyük hüner o fıkraları, o nükteleri zemîn ve zamânı nazar-ı dikkate almayarak nakl etmek değil, bezm-i mahabbetin sevk-i tabî'îsine itbâ' ile izhâr-ı zarâfet [106a] eylemektir. Nükte-dân-ı müşârün-ileyh, son zamânlarında hasta bulunduğu sırada Sultân Abdülaziz hazretlerinin istifsâr ve iltifâtı üzerine Mâbeyn-i Hümâyûn'a gider. Pâdişâh "İnşallah kesb-i âfiyet ettiniz" buyurur. Paşa "müsâ'ade buyurulur ise evvel-be-evvel bir fıkra arz edeyim" der. Pâdişâh kemâl-i memnûniyyetle müsâ'ade gösterir. Müşârün-ileyh "A'râbî'nin biri Bağdâd'da Hârûnû'r-reşid'in sarâyına gider. Kapusunun önünde "Ya Halife, sana bir A'râbî geldi" diye bağırmağa başlar. Huzûra kabûl olununca "Ben A'râbî değil Arabım" der. Hârûn "Sen biraz evvel A'râbî olduğunı söylüyordun. Şimdi de Arabım diyorsun bu nasıl şey" deyince A'râbî "Dışarıda iken A'râbî idim. Huzûrunuza girince Arab oldum" cevâbını verir. Bunun gibi kulunuz da vâkî'â pek hasta idim. Huzûr-ı hümâyûnunuza şeref-yâb-ı duhûl olunca tamâmıyla kesb-i [106b] âfiyet ettim, hiçbir şeyim kalmadı" der. Zât-ı şâhâne bu sözden pek ziyâde mahzûz olarak hakk-ı müşârün-ileyhte bezl-i iltifât eder.

Müşârün-ileyhin ba'zı fikarât-ı latîfesini nakl edeyim. Bunlar lâyıkıyla tedkîk ve tahlîl olunursa Kâmil'in dakîka-şinâslıktaki kemâli bir kat daha ta'ayyün eder:

Esad Muhlis Paşa-zâde Said ve Sadullah Beyler birgün huzûrunda buldukları esnâda Paşa, Said'in kemâl-i cehliyle berâber gösterdiği etvâr-ı azamet-kârâneye ve Sadullah'ın kemâl-i kemâliyle berâber ibrâz ettiği evzâ'-ı mahviyyet-kârâneye dikkat ederek babalarının mîrâsını o iki mahdûm arasında o kadar güzel, o kadar âdilâne taksîm etmiştir ki (Kassam askeri!) bile bu taksîm-i âdilâneye gıpta eder. Paşa, Sadullah Bey'e [Paşa'ya] hitâben "Bey, pederinin ilm ve irfânı sana" ve

Said Bey'e tevcîh-i hitâb ile [107a] "Said Bey, babanın kibir ve azameti de sana intikâl etmiştir" der.²¹⁰

§

Şeyhülislâm Refik Efendi merhûm, kendisine sorulan bir şeye cevâb vermek için dakîkalarca ser-be-ceyb murâkabe olur, andan sonra cevâb verirmiş. Meclis-i Vükelâ'da bu sûretle deryâ-yı tefekküre daldıkça Paşa "Efendi hazretleri yine vahye müterakkıb!" diye latîfe edermiş.

§

Horos akıllılardan biri birgün Paşa'ya "Biz muhârebeyi ne vakit terk ederiz" der²¹¹ müşârün-ileyh de [107b] "Horoslar ne vakit döğüşmeği terk ederse!" cevâbını verir.

§

Birgün Bursalı Rıza Efendi'den bahs olunurken Paşa der ki: "Rıza Efendi'nin sadâretten nâhiye müdürlüğüne kadar hüsn-i idâre edemeyeceği bir me'mûriyyet yoktur. Hattâ İslâm'dan olmak lâzım gelse Rum ve Ermeni patrikleriyle Hahambaşlığı bile kemâl-i mahâretle idâreye muktedirdir. Yalnız dârüssaâde ağası olamaz!". Rıza Efendi pek şehvânî bir recül olduğun esnâ-yı senâsında "Yalnız dârüssaâde ağası olamaz!" demek Kâmil gibi bir merd-i sühana yakışacak nükte-perdâzlıklardandır.

§

Mütercim Rüşdü ve Kıbrıslı Mehmed paşaların liyâkati mukâyese olunduğu sırada Paşa "Kıbrıslı pek hamiyetli ve gayretli [108a] bir âdemdir. Fakat dakâyık-ı umûru düşünecek derecede kuvve-i fikriyyeye mâlik değildir. Mütercim, öyle gayretli ve iş ehli değilse de düşündüğünü hakîkaten iyi düşünür. Binâberîn tevâzün hâsıl olmak için Kıbrıslı'nın başını alıp Mütercim'in vücûduna, Mütercim'in kafasını koparıp Kıbrıslı'nın vücûduna yapıştırmalıdır" demiştir ki müşârün-

²¹⁰ [45] Esad Muhlis Paşa merhûmun fazl ve kemâli meşhûr olduğu gibi kibir ve azameti de emsâl-i meşhûredendir. hattâ Şûrâ-yı Bâbî 'âli'ye âzâ olduktâ reis Davud Paşa'ya hakk-ı takaddüm da'vâsında bulunmuş vesâir âzâya ri'âyet etmemesi azlını icâb eylemiştir.

²¹¹ [46] Bu fikra Basîret Gazetesi'nde [numara 2245] zikr edildiği sırada sâilin (maksadı bütün cihân demektir) diye şerh eylemiştir.

ileyhimânın hâl ve mesleğini hakkıyla bilenler, husûle tevâzün için gösterilen şu tedbîr-i musîbin dakâyıkını takdîr ederler.

§

Mutasarrıf ma'zûllerinden biri bir düziye Paşa'ya gider gelir ve Meclis-i Vâlâ âzâlığına ta'yîni ile taşra derdinden kurtarılmasını istihâm edermiş. O sırada ma'âşlar çıkmamakta olduğundan ma'zûliyyetle me'mûriyyetin müsâvî olduğunu anlatmak için müşârün-ileyh "Cânım kendini on beş bin guruş ma'âşla Meclis-i Vâlâ âzâsı [108b] farz et, git evinde rahatça otur" demiştir.

§

Osmanlı üdebâsından bir zât, gülistâna nazîre olmak üzere (Sünbülîstan) nâmında bir kitâb te'lîf ve Paşa'dan takrîz taleb eder. Paşa'da bi'l-irticâl:

"Bahâristân ve Bostân ve Gülistân"

*"Yetişmez mi ne lâzım Sünbülîstan"*²¹²

beyitini inşâd eder.

§

Peder-i fakîr, vaktiyle Meclis-i Vâlâ kaleminde (Bülbül Tevfik) nâmıyla ma'rûf olan sadâret müsteşârı Tevfik Paşa ile (Gül Tevfik) Bey'in arasında oturmuş. Paşa, pederi aralıkta çağırıp da vürûdu te'ehhür [109a] ettikçe yanında bulunanlara "Bizim mühürdâr gül ile bülbülün arasından çıkamaz ki..." dermiş. Paşa'nın bu (şî'r-i mensûru) harf-i latîfedir. Mühürdâr, gerçi gülü de sever bülbülü de. Fakat bir merd-i iffet-kâr olduğun ne gülü koklar, ne de bülbülü öttürür...

§

Paşa'nın huzûrunda "Bahârın geldiği şundan bilinir, bundan anlaşılır" diye herkes bir fikr ve mütâla'a serd ettiği sırada Paşa "Bahârın geldiğini ben de bülbülün feryâdından anlarım" demiştir.

§

²¹² [47] Bu takrîz (Ta'lîm-i Edebiyât 270 sahife)de (ta'rîz ve kinâye)ye misâl olarak îrâd eylemiştir.

Köse Raif Paşa Bağdâd vâlî mu'âvini olup giderken li-ecl'il-vedâ' geldiğinde Paşa der ki:

“Mu'âvin oldu Raif kıl-i aybsız gitti Bağdâd'a”.

§

Garibaldi'nin [1279-1860]'da Sicilya'yı İtalya'ya ilhâk eylediğinde Paşa “*Ne garîb aldı Garibaldi Sicilya Adası'nı*” demiştir. [109b] Rusya sefiri İgnatıyef me'zûnen memleketine giderken li-ecl'il-vedâ' Paşa'ya gelerek esnâ-yı mahabbette “Efendimize Rusya'dan ne getireyim” demesiyle Paşa “ Bir mes'ele getirme de ben hiçbir şey istemem” demiştir.

§

Paşa, konağında – ekâbirden bir zât ile – şatranc oynarken Acem elçisi Muhsin Hân gelir. Paşa, bu gelişin “Gelir ammâ ne gelir Arab'da cûyân geliyor” meâlini mutazammın olduğunu bildiğün “Tuhaf tesâdüf Şâh'a kış derken siz geldiniz” der.

§

Kâmil Paşa, kemâl-i vakâr ve sıkıntı ile berâber latîfeye mâil idi. Meclisine kerîh-bâr olarak girenlerin hande-nisâr olarak çıktıkları meşhûrdur.

(Latîfe latîf gerek) kâ'idesine tamâmıyla ri'âyet ederdi. Dil-şikenlikten pek ziyâde müctenib olduğün latîfede de hadd-i ma'rûfu geçmez, latîfeyi muhâtâbının hâl ve mesleğine tatbîk ederdi. Zâten anın letâifinden kimse dil-gîr olmazdı. Muhâtâbını – latîfe vesîlesiyle – tezyîf ve tahkîr etmek fikir ve meşrebinde [110a] olan müstehzîlerden değildi. Latîfeyi muhâtâbını taltîf içün söyler, söylediği şeylerden hem kendisi hem de huzzâr neşve-mend safâ olurdu. Hulûs-ı niyyete makrûn ve müşterekü'l-menfa'a olan bir latîfeye neden ilişmeli ya....

Bundan başka bir hizmet-kâra söylediği latîfeyi bir sadrıa'zama da söylerdi. Bu hâlini bilenler – söylenen söz ağır da olsa yine hoş görürlerdi.

Vahid Paşa, Gelibolu Mutasarrıflığı'nda bulunduğu esnâda bir aralık me'zûnen İstanbul'a gelir. Birkaç gün sonra Paşa'yı ziyâret eder. Kendisi tuhaf bir âdem olduğundan Paşa da şahsına göre mu'âmele etmiş olmak üzere “O buyurun

Paşa Efendi” dedikten sonra şu fikrayı nakl eder: “Vaktiyle eslâf-ı kirâmınızdan biri Gelibolu’dan infisâl ile İstanbul’a gelir. Beş on gün hânesine kapanır. Kethüdâsı [110b] “Cânım efendim, bütün İstanbul halkı dîdârınıza müştâk. Biraz çıkıp halka iltifât buyursanız olmaz mı” der. Mutasarrıf Paşa da “Ne lâzım, halkı rahatsız etmeyelim” cevâbını verir. Nihâyet kethüdânın icbârıyla birgün zukaka çıkarlar. Nûruosmâniye kapusundan çarşıya girerler. Sağa sola bakıp kimsenin kıyâm etmediğini görünce kethüdânın cânı sıkılarak oradaki esnâftan birine “Yâhu Gelibolu Mutasarrıf-ı sâbıkı Paşa hazretleri geçiyor. Selâmına dursanız” der. Herîf kethüdâyı da Paşasını da yukarıdan aşağı süzdükten sonra “Sâbıkının da hâlâsının da avradını sikeyim!.....” der.

Bu fikrayı kemâl-i letâfetle nakl edince Vahid Paşa “Aman efendim inâyet buyurunuz” der. Paşa “Cânım, o sözü vaktiyle söylemişler, maddenin sana dokunur yeri yok” diyerek kendisi de Vahid Paşa da huzzârda hande-künân olur.

[111a] (Çingâne Hüsâm) nâmiyla ma’rûf olan kapu kethüdâlarından Hüsâm Efendi-zâde Selahaddin Bey – istid’âsı üzerine – bir mutasarrıflığa ta’yîn olunur. Ba’de’t-ta’yîn oraya gitmek istemez. Başka yerlere tâlib olur. Birgün Paşa’nın huzûrunda da nâz ve istignâya kıyâm edince müşârün-ileyh “*baban kelb oynaturken bunca yıllar bulmayıp maymun – sen ey çingâne oğlan ayda bir ayı beğenmez*” beyt-i Sürûrîyânesini inşâd eder. Selahaddin de birkaç gün sonra mahall-i me’mûriyyetine gider. O beyitin böyle bir mevki’de inşâd edilmesinden dolayı rûh-ı Surûrî’nin mesrûr olduğunu söylemek zâiddir.

§

Üsküdar sâkinlerinden – amca-zâdesi – Nuri Bey’le (Enderûn Târîhi) sâhibi Ahmed Ata Bey birer beyit söyleyip tenzîr olmak ricâsıyla Paşa’ya takdîm ederler. Paşa beyitlerin [111b] birer beyt-i harâb olduğunu görünce – yine o kâfiye ve redîfte olmak üzere derhâl:

“Üsküdar sâkinlerinden iki mîr-i ekremin”

“Şi’rini tanzîr için ma’nâda gelmez hâtıra”

beyitini inşâd eder.

§

Mısırlı Mustafa Fâzıl Paşa – daha bey iken – Paşa’dan iki şâl ister. Paşa da şöyle bir cevâb verir:

“A beyim eski gördüğün şâllar

Eskimiş de paçavra olmuştur

Şâl satan Mâviçan ile Dâviçan

Sâil-i bâb-ı hâvrâ olmuştur”

§

Gelgeloğlu nâmındaki sarrâf, mesâlihinin tesviyesi için bütün gün Ticâret Nezâreti’ne devâm ederek birçok [112a] komisyonlar teşkil olunduğu hâlde bir netîce hâsıl olmaz. Sarrâf-ı mezbûr – o esnâda nezâret-i müşârün-ileyhâya ta’yîn olunan – Paşa’ya mürâca‘at ve bast-ı şikâyet etmesi üzerine müşârün-ileyh bi’l-bedâhe şu beyiti inşâd eder:

“Gelgeloğlu giderek müflis olur”

“Çok komisyon daha çok meclis olur”

§

Paşa, meclisinde bulunanların serd ettikleri letâif ve nikâtı kemâl-i takdîr ile dinler ve kâillerini taltîf ederdi. Ammâ bu letâif ve nikât, huzzârdan birini tezyîf ve istihkâr maksadıyla söylenirse söyleyeni koğardı.

Hattâ bir akşâm konağında Mâliye Nâzırı Mustafa Fâzıl Paşa ve zevât-ı sâire bulunduğu sırada – o vakit mâliye me‘mûrlarından olan – İrfan Bey [Paşa] gelir. Paşa kahve çubuk emr eder. Esnâ-yı mahabbette “Beyefendi [112b] bakalım, mâliyenizde ne var ne yok” der. İrfan da “Bir kör! dögüşüdür gidiyor efendim” cevâbını verir. Körükörüne ortaya atılan bu lâf – yek-çeşm olan – Nâzır Paşa’ya bi’t-tab‘ dokunacağından Paşa derhâl el vurup “Beyin çubuğunu alınız” emrini verdikten sonra İrfan Bey’i koğar. Bey birkaç gün sonra konağa gelerek Paşa’ya dehâlet, o da iltifât eder. [Tabsıra – İrfan Paşa’nın şu sözü bilâ-te‘emmül sudûr eden hefevât kabîlinden ise tardı mekrûhtur. Bi’l-iltizâm söylenmiş bir söz ise – fitne-i nâimeyi ikâz edeceğiçün - def’i müstehabdır. Müşârün-ileyhin müstehzî bir âdem olduğu

mervî bulunmasına göre tardını istilzâm eden o sözü – Nâzır-ı yek-çeşmden kat‘-ı nazar, sâhib-i meclisin nazar-ı dikkatini celb eder, hoşuna gider zannıyla – bi‘l-iltizâm söylediği anlaşılıyor. Ale‘l-gafle söylenmiş ise yine [113a] istihzâsının cezâsını çekmiş oluyor].

§

Paşa’nın meclisinde – dâimî sûretle arz-ı dîdâr eden – letâfet ve şetâret yalnız o mecliste kalmazdı, hârice de sirâyet ederdi.

Âlî Paşa, Girid’de bulunduğu esnâda Paşa – o vakit nedîm-i bezmi, el-hâletü hâzihi Dâhiliyye Nâzırı olan – Memduh Paşa’ya “haber yok nâzlı cânândan haber yok” nakaratlı bir şarkı söyletip – konağından hiçbir vakit eksik olmayan – mûsikî-şinâsândan birine besteletir. Dâiresindeki hânendelerden birkaçına bu şarkıyı ta‘lîm ettirip Girid’e gönderir, Âlî Paşa’nın huzûrunda terennüm ettirir. Müşârün-ileyh de – o sırada Girid sancaklarından birinde mutasarrıf ve kendi nezdinde müsâfir bulunan Edhem Pertev Paşa’ya “gelen yok semt-i cânâna giden yok” nakaratlı bir şarkı [113b] söyletip dâmâdı – Ziver Paşa-zâde – Selahaddin Bey’e besteletir, gelen hânendelere ta‘lîm ettirir. Hânende-gân İstanbul’a avdetlerinde o şarkıyı huzûr-ı Kâmil’de terennüm ederler.

Bebek’teki yalının dağında tertîb olunan bir ziyâfete dâir Hâlid Efendi-zâde meşhûr Hâlet Bey’in “Sırrü’l-esrâr fî zıllî’l-âsâr” nâmıyla yazdığı risâle bezm-i Kâmil’in ezvâkını lâyıkıyla tasvîr eder.

Paşa, emsâline nâdir tesâdüf olunan – letâif-perdâzândan idi. Ammâ fakîri fikra-i sem‘a-âmiz, ganîyi gamgame-i hud‘a-engîz ile savan gışâ-i şeyn-i letâif-perdâzândan değildi. Fakîr ve ganî, meclisine girdikçe fukarât-ı latîfe dinlemekle berâber tahsîl-i âmâl de ederlerdi. Bu sebeble Nef‘î’nin “*sahîdir, ehil değildir, nükte-dândır, nükte-pîrâdır*” tarzındaki medh-i mihkâna kesb-i istihkâk etmişti. [114a] Binâberîn bezm-i Kâmil’de gül-çîn safâ olanlar, Nevres’in

“İ‘câzını gösterdi vezîr Kâmil”

“Mest etti beni neş‘e-i pîr Kâmil”

beyiti ile terâne-perdâz-ı neşât olurlardı.

Kâmil Paşa – yukarıda da söylediğim vech ile – efâzıl-ı ulemâdan idi. Vaktiyle mükemmel tahsîl görmüş, gördüğünü, okuduğunu bir daha unutmamış olduğundan hangi mes’eleden bahs olunsa o mes’elede kudret-i fevka’lâde gösterdi.

Eyyâm-ı sabâvetinde eline aldığı kitâbı nefes ve ipine kadar elinden bırakmamıştı. Muhibb-i fuzalâ bir âlim-i Kâmil olduğundan meclisinde asrın en büyük fâzılları bulunur. Mübâhasât-ı ilmiyye cereyân ederdi. [114b] O Kâmil-i fâzıl ise her vakit huzzâra karşı isbât-ı tefevvuk ederdi. “Dârü’l-kemâl” olan konağına gelenler o kemâl-i müşahhasın hem malından hem de kemâlinde istifâde ederlerdi.

Bir zamân beyne’l-e’âzım tefsîr-i şerîf okunmağa karâr verilerek Mustafa Fâzıl Paşa kâri, Cevdet Paşa ve Şirvânî-zâde Rüşdü Paşa gibi efâzıl-ı ulemâ-yı mukarrır, Âlî Paşa ve zevât-ı sâire sâmi’-i saffetiyle o bezm-i kemâlde isbât-ı vücûd etmiş, hazret-i Kâmil ise o hey’et-i fâzıla üzerinde mümeyyizlik vazîfesini îfâ eylemişti.

Vüzerâdan Yenişehirli İbrahim Paşa merhûm söylemişti: “Asrının allâme-i zîşânı olan Paşa, Said Paşa imâmı meşhûr Hasan Efendi’ye “hamriyye-i İbn-i Fârız”ı terennüm ettirirdi. Hasan Efendi’nin terennümât-ı latîfesi ervâhı gaşy ettiği hâlde Paşa’nın kasîde-i şerîfeyi kemâl-i vukûf [115a] ile huzzâra terceme ve şerh edişinden de başka dürlü ezvâk-ı rûhâniyye hâsıl olurdu”. Şâhân-ı Acem içinde dânişle ma’rûf olan Nâsırüddin Şâh Dersâadet’e geldiği esnâda Paşa ile sûret-i mahsûsada görüşerek Paşa’nın avdetinde nezdinde bulunan zevâta “bahş-keşi, yamân-keşi” terânesiyle izhâr-ı takdîr ve hayret ettiği meşhûrdur.

Müşârün-ileyhin kerem ve ihsânı gibi ilm ü irfânı da şehâdet-i âmme ile sâbittir. Eğer ilm ü fazileti nisbetinde te’lîfât ile iştigâl etseydi bugün müellifin-i İslâmiyye arasında müşârün bi’l-benân olurdu.

Ba’zen kendi kendime derim ki “şu fâzıl âdem, vükelâ-yı devletten olmasaydı da medrese-nişîn bir hocaefendi bulunsaydı.. Zihinlere hayret veren o servet ve ikbâle nâil olmayıp da zarûret içinde kalsaydı elbette maîşetini kemâlinde istîfâ etmeğe çalışacaktı, birçok âsâr-ı nefise vücûda getirerek hem kendisi hem de ebnâ-yı nev’i kemâlinde – mertebe-i kemâlde - intizâf edecekti. Kemâl, mal ile imtizâc etse bile âsârını dâimâ gösteremiyor.....”.

[115b] Müşârün-ileyh, Arab, Acem, Türk, Fransız lisânlarına lâyıkıyla vâkıf idi. Arabca ve Acemce tekellüm ve kitâbete mukadder idi. Fransızcayı da pek iyi anlar ise de söylemezdi. Hattâ bir kerre peder, “Frenklerle mülâkât buyurduğunuz zamân niçün Fransızca tekellüm etmiyorsunuz” diye sormuş, müşârün-ileyh de “ben kendi memleketimde Frenkçe söylemeğe mecbûr olacağıma Frenkler benim memleketimde benim lisânımla söylemeğe mecbûr olsunlar” demiştir. Ma‘a-zâlik istediği zamân o lisânı da pek güzel söylerdi.

[12]76 Rebî‘ü’l-evvelinde [Eylül/Ekim 1859] Meclis-i Vâlâ riyâsetinden infisâl ile konağında münzevî bulunduğu sırada “Telemak” hikâyesini bir iki ayda terceme ederek – mühürdârlığında bulunan – pedere alâ-tarîkı’l-implâ yazdırmıştır. [Ba‘zen garaz-kârânın Telemak tercemesi, müşârün-ileyhin eser-i hâmesi olmayıp başkasına terceme ettirdikten sonra kendisi vaz‘-ı imzâ‘ ettiğini iddi‘â eyledikleri işitilmişti. Bir [116a] hûd kalemiyle Cerîde-i Havâdis’e yazılan terceme-i hâlinde de “Kâmil Paşa Arabîye âşinâ olarak fenn-i inşâdan dahi behre-dâr idi. Telemak nâm eserin nâmına mensûb olan tercemesi kitâbetçe derecesini efhâm eyler” denilerek gûyâ kitâb başkasına terceme ettirildikten sonra Paşa’nın usûl-ı edebiyâyata tevfiķân tertîb ve tahrîr ettiği ihâm edilmek istenilmiştir.

Daha garîbi Telemak, Paşa’nın kethüdâsı Giridli Hüseyin Hâkî Efendi tarafından terceme edildiğine dâir tefevvühâtta bulunulmasıdır. Hüseyin Hâkî’yi bilenler kendisinin Türkçe kitâbet bilmediğini de bilirler. Artık bu hakîkat ma‘lûm iken cerh-i erâcîfe tenezzül etmek bir züll-i azîm sayılır.

Peder, mevsûkü’l-kelim bir mü‘min-i sâdikü’l-viddândır. Bu mübârek âdem söyler ki “Paşa, sabâhları beni çağırır, “gel, beş on sahîfe terceme edelim” derdi. Telemak’ı [116b] açar, tercemesini bana takrîr ederdi. Ben de derhâl zabt ederdim. Sonra kendi kalemiyle tashîh ederdi. Kethüdâ Hüseyin Efendi’ye birkaç def‘a birkaç lûgat sordu. Bu kitâbı kethüdânın terceme ettiğine dâir vukû‘ bulan tefevvühât bundan kinâye olsa gerektir”. Peder ki yazısıyla muharrer ve Paşa’nın kalemiyle musahhih olan mesûdât-ı nezd-i fakîrde mevcûddur.

Paşa’nın Arab, Acem, Türk, Fransız lisânlarındaki vukûf-ı kâmiline (Telemak) tercemesi şâhiddir.

Hikâyenin tamâmıyla terceme edilmemiş olduğuna îrâz edenler de vardır. Hâlbuki mütercim Kâmil bi'l-iltizâm (alâ-vechi'l-icmâl) terceme ettiğini mukaddimede söylüyor. “Sen niçün bu kitâbı harfîyyen ve tamâmen terceme etmedin?” demek, herkesin zevkine karışmak derecesinde bir tavr-ı mütekehhimâne göstermeğe benzer.

[117a] Bizde Frenk hikâyât-ı edebîyesinden ilk def'a terceme olunan eser (Telemak)tır. Andan evvel terceme olunmuş bir eser-i edebî hâtıra gelmiyor. Bilenler varda söylesün de istifâde edelim.. Binâberîn bundan mütevellid şeref (el-fazlu li'l-mütekaddim) kâ'idesince Kâmil Paşa'ya âiddir.

Avrupa âsâr-ı edebîyesi içinde bu hikâyeyi intihâb etmesi de Paşa'nın ulüvv-î tab'ına, ahlâk-ı fazîlet-kârânesine hüccet-i nâtıkadır. Bir hükümdâr-zâdenin ne yolda ta'lîm ve terbiye edilmesi lâzım geleceğini bir lisân-ı edîbâne ile ifâde eden ve – inkılâb-ı zamân ve tegayyür-i ahkâm ile berâber – bugün de şâyân-ı ittibâ' birçok kavâid-i siyâset ve usûl-i hikmeti hâkî olan o eseri intihâb ve terceme etmek müterciminin hamîyyet-i millîyye ve fezâil-i âliyesine delâlet eder. Nüsha-i mütercemeyi takdîm ettiğinde Sultân Abdülmecid Hân [117b] hazretleri mütâla'a buyurduktan sonra Paşa'ya “pek güzel terceme etmişsiniz. Fransızcayı daha ziyâde ilerletmeğe himmet ediniz” buyurmuştur. Paşa, Fransızcaya lüzûmu derecesinde vâkıf idi. Hazret-i pâdişâhın böyle bir tavsiye-i kemâlât-perverânede bulunması – her sûretle fâikü'l-akrân gördüğü – vezîr-i Kâmil'ini Fransızcada da emsâlinin fevkinde görmek ârzû-yı bende-perverânesinde bulunmasından dolayıdır.

Zamânımızda Telemak tercemesi aleyhinde birçok lâf ü güzâf savrulduysa da o terceme – hakku'l-insâf – senelerce bu millete edebîyyât ma'lûmluğu etti. Edebîyyât kitâblarımızın hangisi açılrsa Telemak tercemesinden birçok misâllere tesâdüf olunur. [Telemak ilk def'a peder tarafından (Tasvîr-i Efkâr) matba'asında Şinâsî merhûmun vesâtetiyle tab' ettirilmiş [118a] ve nüsa-ı matbû'anın kısm-ı a'zamı Mercan'da fakîr-hânemizde yanmıştır. İkinci def'a olarak yine pederle Şehremîni Mazhar Paşa tarafından tab' ettirilmiştir].

Paşa, bu kitâbı îbrâz-ı kemâl etmek üzere bir i'tinâ-yı mahsûs ile terceme etmedi. Zamân-ı ma'zûliyyetinde vakit geçirmek üzere – eğlence kabîlinden olarak – yazdı. Ârzû etseydi bugün ârzû edilen sûrette de yazabilirdi. Çünkü kemâl-i Kâmil bizim kemâlimiz gibi noksân ile âlûde değildi. [Nâmık Kemâl Bey, Magosa'dan

Abdülhak Hamid Bey'e yazdığı bir mektûbda: “*Zor Nikâh* sâhibinin ve edîb Sâmi ve münşî Kâmil veya kendi i'tikâdlarınca şeyhü'r-reîs-i efâzıl-ı hazerât veya haşerâtının(!) re'yelerine ittibâ' değil sözlerini bile okumak senin için tenezzüldür” diyor. Estağfirullah! Kemâl Bey'in vaktiyle perestiş derecesinde tebcîl ve takdîr ettiği bir zât-ı kâmil ile – kendisinden birkaç derece **[118b]** âlim olan – Sâmi Paşa ve Ahmed Vefik Paşa gibi fuzalâ hakkında (haşerât) ta'bîrini isti'mâl ve müşârün-ileyhi tahkîr ile iştigâl etmesi Kemâl nâmına yakışmayacak bir büyük küstâhlıktır!

“İşte o kadardır ol hikâyet

Bâkîsi güzâf-ı bî-nihâyet”.

Burada (rûh-ı Kemâl'e) bir tezkire yollamak lâzım geldi:

*“Ba'de'l-fâtiha inhâ olunur ki: Kemâl Bey! Sen ismine mâ-sadak bir ehl-i kemâlsin. Böyle hezeyân-âlûd sözler sana yakışmaz. Hâmide yazdığın o fıkra-i safsata-engîz kemâli ihlâl edecek derecede bir güftü ü gû-yı türrehât-âmîzdir. A Kemâl, sen pek a'lâ takdîr edersin ki kemâllerin noksândan ihtirâz etmeleri elzemdir. Bunun aksini iltizâm, iltizâm mâlâ-yelzemdir. Sen vaktiyle bir dellâl-ı hezâr-zebân gibi Kâmil'in kemâlini i'lân ederdin. Şimdi niçün noksânını iddi'â ediyorsun? Hakk-ı Kâmil'de yazdığın medhiyye bu nâmdâş-ı hakîrin elinde duruyor! “Ey hoca-i mu'allâ – âzürde olma asla – (medhiyye) bizde hâlâ – yazmak dilerdik ammâ – yer yok (risâle) doldu”..²¹³ Bir zamân “meşâhîr-i eslâfın te'lîfâtı nakîseli dahi olsa yine kemâllerine delâlet eder” diyen sen değil miydin? Şimdi neden (münşî-i Kâmil, edîb-i Sâmi) diye müstehziyâne saçmalar saçyorsun? Yoksa söylediklerini yapmayan yâhûd yaptıklarını söylemeyen şâ'irlerden olduğunu mu isbât etmek **[119a]** istiyorsun? “Ammâ Kemâl, ayıbdır – haksız yere darılmak – kemâline yakışmaz – böyle kemâl olur mu” “Sen muntika-i muvâfık – söyler iken kelâmı – şimdi neden şaşırдың – böyle makâl olur mu”. İşte bak, (men dakka dukka) sırrı zuhûr etti. Sana “saltanat-ı beyânda hükümrânî” derler ki bugün eclâf-ı ahlâf-ı kemâlini inkâr, âsârını da istihkâr ediyor. Müdâfa'a, yine bana düşüyor. Seni sevenlerin, ser-âmedânından olduğum için bu tezkireyi yazıyorum. Kusûrum varsa mahabbetimin kemâline bağışla. Bâkî du'â...”]*

²¹³ [48] Bu muhammes, halîl-i edîbindir.

Vaktiyle Resimli Gazete’yi yazdığımız sırada – fakr u sefâlet içinde kesb-i kemâl eden – ba’zı e’âzıma dâir uzun bir bahs yürütmüştüm [Resimli Gazete: numara 81 - 17 Safer sene [1]316] [7 Temmuz 1898] O miyânda Paşa’dan ve Telemak tercemesinden bahs etmişim. O bahsi kısmen buraya da nakl ediyorum:

“..... Paşa, Telemak tercemesini eğlence kabîlinden olarak yazmıştır. Tercemede ihtiyâr ettiği müsecca’, murassa’ sözleri bugünkü edebiyât-ı tervîc edemese de bundan kırk sene evvel yazılmış, ale’l-husûs o asrın edebiyâtında en büyük meziyyet bu tarz inşâdan ibâret bulunması Paşa’yı harekâtında ma’zûr ve bu yolda vukû’a gelen i’tirâzâtı vâhî gösterir. [119b] Her asrın bir mesleği, bir tarz-ı edebî vardır. Edvâr-ı muhtelifede yazılan âsârdaki (kaçan, oliser, ölüben, olmağla) gibi kelimâtı.. (tekâver-i serkeş-i müzerkeş geçeyim sipîhr-i devvâr, terk ve tâz-kâr-ı bîdâ-yı fesîhü’l-ercâ-yı cedîdândır) gibi cümleleri zamân-ı bi’t-tedric ıslâh ede ede bugünkü dereceye getirmiştir. Elbette istikbâlde daha başka renge girecektir. Otuz sene evvel mertebe-i i’câzda gördüğümüz âsârdan kısım-ı a’zâmın bugün nazar-ı i’tibâra alınmaması, bugün takdîr ettiğimiz yazılardan pekçoklarının da âtîde beğenilmeyeceğine bürhân add olunabilir. Çünkü her devrin bir tarz-ı tahrîri vardır. Her ne kadar Telemak tercemesinde öyle “tekâver-i serkeş-i müzerkeş...” gibi u’cûbeler yoksa da ba’zı garîb lafzlar, zincirleme sözler vardır. Kâmil Paşa bu lafzları, bu sözleri kendi ârzûsuna teba’tıyla yazmadı. Îcâbât-ı zamâniyyeye tâbî oldu. [120a] Öyle bir zamân ki lügât-ı gayr-i me’nûse, terâkîb-i müteselsile, kâfiye, cinâs ve sâireden âzâde olarak yazı yazarlar üdebâdan değil, ketebeden bile add olunmazdı. Mecmû’alarını nehirlere düşürüp gâib eden sıfır alır kalan Dîvân kâtiblerinin hikâyeleri bu sözü isbâta kâfidir. “Size kırmızı renkli bir tahassüs-i mahrûr mahabbet-i serper, bütün bu hısımla.. Bütün bu vücûdumla arz-ı ihtirâmât beyaz ederim” tarzında yazı yazarların [Dekadanlar] yâhûd yazmayanların bugün üdebâdan değil, cühelâdan add eylemeleri de saded-i bahse muvâfık (bir misâl sefid-fâm) teşkîl eder.. Şu dakîkalar nazar-ı dikkate alınınca üdebâ sâlifeyi ta’n u tevbîh etmeğe kat’â hakkımız olmadığını i’tirâf ederiz. Anların üslûb-ı tahrîrine ri’âyet eylemek bugün hâl-i mâziyye ircâ’ etmek teşebbüsünde bulunmağa benzer. Fakat ilm ve kemâllerini ve ihâta-i külliyyelerini inkâr etmeyelim ve kendilerine nazar-ı istihfâf [120b] ile bakmayalım ki edebiyât ve ma’ârifimizin vâz’-ı esâsı anlardır.

..... Kâmil Paşa, gerek Telemak’ta gerek muharrerât-ı resmîyesinde usûl-i atîkî – mümkün mertebe ta’dîl ile – ihtiyâd ettiği hâlde ba’zı mekâtîb-i

husûsiyyesinde gâyetle basît ve sâde o nisbette de metîn bir üslûb latîf-i iltizâm etmiştir. Telemak'ta da bu yolda terkîbler, cümleler nâdir değildir. Ahmed Vefik Paşa merhûm, tercemesinin [bir kısmı matbû'dur] mukaddimesinde: “Telemak kitâbı bir nev' hikâyât-ı edebiyenin nümûne-i müştehiresi! olmağla ibâresinin lezzeti anlaşılacak derecede kelime kelime gâyet açık ve müzeyyen sûrette yapılmış bir sahîh tercemesinin tab' ve neşrine ibtidâr olunacaktır” diyor. Kendisi lügaviyyûndan ve en iyi Fransızca ve Türkçe bilenlerden olduğu hâlde tercemesini anlaşılmayacak bir tarz-ı garîbde yazmıştır. Kitâbın her tarafı meselâ “periler bunu tutgun [121a] ettiklerine inanmışken firârlarını yine men' edemediklerine meczûbâne yaygaralar bastılar. Tesliyet bulmaz Kalipso kehfine girdi. Âvâz-ı mürîbiyle meskenini inletti ve gümbürdetti. Aşk-ı ziyân-kâr muzafferiyetini açık makhûriyyete mübeddel görünce kanadların çırpıp cevvi-i hevâya kaçtı...” gibi garâib-i kelâmiyye ile mâl-â-mâldır. Her ne ise, Cenâb-ı Hak ikisine de rahmet eylesün. Bize düşen vazîfe bunların kusûrlarını arayıp bulup da tezyîf eylemekten ibâret değildir. Zîrâ emvâtı ihyâ etmek kâbil olamaz. Bir dehâ-yı Kâmil, yâhûd Vefik dirilip de istediğimiz gibi bir terceme yapamazlar. Binâberîn tezyîfimiz hükümsüz kalır. Asıl yapılacak şey, onların zerrelere kusûr ettiklerini görüp anlayıp da – mizâc-ı asra muvâfık ve kusûrsuz – bir tercemede bizim vücûda getirmemizdir...” [Paşa'nın tercemesiyle Ahmed Vefik Paşa'nın tercemesi mukâyese [121b] olunmak üzere – istitrâd kabîlinden – buraya ikişer cümle yazıldı:

Kâmil Paşa:

“Kendini bed-baht add eden âdem bed-bahttır”.

Vefik Paşa:

“Cihân-yânın en kara bahtlısı bahtsız olduğuna kaviyyen i'timâd edendir”.

Kâmil Paşa:

“Her saffet ki şeref-i fazilet-i insâniyyeye muhâliftir, nazar-ı medh hiçtir”.

Vefik Paşa:

“Her ne ki kânûn-ı ezeliyye ve tarîk-ı salâha mugâyir ise ben ânı hiç mesâbesinde tutarım”.].

Paşa'nın muharrerât-ı siyâsiyye ve husûsiyyesi ile âsâr-ı şî'riyyesi pederin nezdinde bulunduğu hâlde – sâire eşyâ ve ketebemizle berâber – 1281 [1864/1865]'de Mercan harîkında fakîr-hânede yanmıştır. Bi'l-âhire yazdığı mektûblarla kasîde ve târîhlerinden – pederin cem' ve tertîb edebildiği – 1308 [1890/1891]'de [122a] kitâbcı Kırkor'a tevdi' ederek “Eser-i Kâmil Paşa” nâmıyla tab' ve neşr ettirmiştir ki bunlar zâyî' olan âsârına nisbette ehemmiyyetsiz şeylerdir. [O vakit Ma'ârif Nezâreti'nde bulunan fuzâlâ-yı vüzerâdan Münif Paşa, hukûk-ı kadîmeye ri'âyet ve Paşa'dan gördüğü eltâfa hürmet ederek encümen-i teftîş ve mu'âyenece kitâbın ötesinin berisinin tayy ve ber-bâdına meydân vermeksizin tab'ına müsâ'ade ettiği cihetle burada nâmını lisân-ı teşekkürle yâd etmek vezâif-i insâniyyettendir]. [Bendegânından Şirket-i Hayriyye Müdürü – Hâfız Vehbi Efendi'de de Paşa'nın ba'zı âsâr u eş'ârı bulunduğu cihetle birkaç def'a mürâca'at edildiği hâlde birkaç âdî mektûbundan başka bir şey vermemiştir].

Mısır'a âid ba'zı evrâk-ı mühimme – ki içinde Paşa'nın kaleminden çıkma ba'zı muharrerât da mevcûddur – (gâlibâ [122b] bir târîhçe yazılmak üzere) Şeyhülislâm Ârif Hikmet Beyefendi'ye tevdi' olunmuş ve müşârün-ileyh tarafından da “kendileri işin içinde buldukları cihetle ve evrâktan daha ziyâde istinbât-ı ma'nâ ederler” terânesiyle! Paşa'ya gönderilmişti. Paşa “bu torbaların içinde yılanlar akrebler vardır, hemân geldiği yere i'âde et” diye pedere vermişti. Peder, içinden beş on mühim varaka ayırmış ve bir mecmû'aya kayd etmiş ise de bunlar da fakîr-hânede yanıp mahv olmuştur. Paşa'nın zamân-ı şebâbına ve şî'r ile iştigâl ettiği demlere âid âsârın tu'me-i lehîb olması her sûretle şâyân-ı te'essüftür. Bu âsâr ele geçmeyince müşârün-ileyhin tabî'at-ı şî'riyesi hakkında muhâkemeye kalkışmak kâbil olamaz. Ma'a-hazâ – çerçevesi altundan ma'mûl – bir âyînenin dört tarafına yazılmak üzere söylediği kıt'a-i âtiye bi-hakkın (şâ'ir) olduğunu gösteriyor: [123a]

“Âyîneye baktıkça olur ol gül-i handân

Âyine gibi kendi dahi hüsnüne hayrân”

“Âyîneyi vermem eline ben o perînin

Âyîne de ta olmaya bir misli nümâyân”.

Halîle-i celîlesi Zeyneb Hânımefendi'nin Kartal'da inşâ ettirdiği çeşme-i cesîmin bâlâsına yazılan kitâbe-i mensûra ilâveten söylediği kıt'a-i âtiye (tazmîn)de de mahâretini te'yîd ediyor:

“Oldu Kâmil bekâ-yı nâma sebeb

Dâr-ı dünyâda hayra dâir şey”

“Bunda icrâ-yı âb ayn-ı cevâb

Ki (mine'l-mâi külle şey in hayy)²¹⁴”.

§

Müşârün-ileyh, müverrih-i meşhûr Surûrî merhûmun da takdîrini [123b] celb edecek derecede kıymet-dâr târîhler söylemiştir ki birkaç dânesi buraya nakl olundu:

Sultân Abdülaziz hazretlerinin vâlidelerinin Tarsus'ta inşâ ettirdiği türbe-i şerîfeye:

“Böyle hayrın kâmilâ târihiyye cevher-dâr olur

Mehd-i ulyâ Şît ve Lokmân-ı merkadın kıldı binâ”.

§

Molla Bey'in meşîhatına:

“İrticâlen söyledim târîh-i nasbın Kâmilâ

Oldu Molla Beyefendi müftî-i âlî-vakâr”.

[Bu târîhin câizesi (nazar-ı kabûl) olup o da târîhtir].

1288 [1871/1872]

§

Kayınpederi Mehmed Ali Paşa'nın vefâtına:

“Alem-i adne Mehmed Ali kıldı rihlet”.

§

²¹⁴ Enbiya Sûresi 30. ayetinde geçmekte olup “Her canlıyı sudan var kıldık” anlamına gelmektedir. (a.n.)

[124a] Mısır Vâlîsi İbrahim Paşa'nın vefâtına:

“Gülşen-i adn oldu İbrahim Paşa'ya mekân”.

§

Sadr-ı esbak Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın vefâtına:

“Cennete gitti Mehmed Paşa”.

§

Yine İbrahim Paşa'nın vefâtına:

“Kıldı İbrahim Paşa rihlet âh”.

§

Şu'arâdan Kâşif Efendi'nin vefâtına:

“Kâşifân serdâdedir târihine

Eyledi Kâşif Efendi irtihâl”.

§

Mustafa Fâzıl Paşa'nın vefâtına:

“Kırk yedi yaşında kıldı Mustafa Paşa vefât”. [124b]

§

İyi âdemlerde en ehemmiyetsiz bir fenâlık, güzel şeylerde en hafif bir çirkinlik derhâl göze çarptığı gibi Kâmil Paşa'nın da – bu kadar fezâiliyle berâber - ba'zı gûne kusûrları nazar-ı dikkati celb eder. Fakat her dürlü kusûrdan âzâde olmak hasbe'l-beşeriyeye mümkün değildir. Binâberîn en büyük âdemlerin de ba'zı taksîrâtı bulunur. Bi-hakkın (insân-ı kâmil) olmak mertebe-i velâyette bulunmağa mütevakkıftır..

Paşa'nın kusûrları tamâmiyle şahsına âid ve âhara gayr-ı müte'addî olmakla berâber mehâsini mesâvîsine gâlib bulunduğuçün kendisini (iyi âdem) olarak kabûl etmek lâzımdır. Nitekim kendisi de (Telemak tercemesinde): “pek büyük âdem bile

akzâ-yı beşeriyet hatâ etmemek [125a] mümkün olmayıp ancak hatâsını i'tirâf ve islâha sa'y eden kimseye büyük zâttır denilir” diyor.

Müşârün-ileyh, “Cenâb-ı Hakk'ı tanıyıp ubûdiyyet ve ta'zîm etmekten gayr-ı fetânet ve fazîlet-i sahîhe yoktur – Telemak” düstûruyla amel eden rûşen-dilândan idi. Sahîbü'l-i'tikâd, meyyâl-i hasenât idi. Hayra şitâb, şerden ictinâb ederdi. Nef'-i nâs ile hayru'n-nâs olmağa çalışırdı. Hayra dâir ihtârâta bulunanlara mahabbet, şerre dâir ilkaâta bulunanlardan nefret ederdi.

Bi-inâyetillah dâimâ hayra âlet olan peder-i fakîr, bir kerre müşârün-ileyhe “bu kadar sadaka ve ihsân veriyorsunuz, hâlbuki malınızın zekâtını hiç düşünmüyorsunuz. Allah sadakadan ziyâde zekâtı sorar. Bâri verilen atıyye ve sadakalar zekât niyetiyle ve mümkün mertebe hisâb ile verilse indallah mes'ûliyyetten kurtulursunuz” der. Paşa bu sözden [125b] fevka'lâde müte'essir olarak “Allah senden râzı olsun, bu mes'ele hakîkaten beni de düşündürüyordu. Erbâbına sor da ba'de-mâ verilen şeyleri o niyetle verelim” der Peder, sudûr-ı ulemâdan Seyfullah Efendi ve zevât-ı sâire ile görüşerek ba'd-ez-în verilen paraları zekât niyetiyle vermişlerdir.

Pederin dîger bir ihtâr-ı hayr-ı hâhânesi de Harput'taki medrese ve kütüb-hânenin inşâsına sebep olmuştur: Birgün müşârün-ileyh, Paşa'nın huzûruna – bermû'tâd – evrâk-ı resmiyyeyi kırâat ve âid olduğu devâire havâle ettiği sırada “Harput'ta kâin bir medresenin münhedim olduğundan ve vâridât-ı vakfiyyesinin fikdânından dolayı ihyâsına imkân bulunamadığından bahisle hükûmet-i seniyyece müceddeden inşâsına dâir” Harput Vilâyeti'nden gelen bir mazbatayı da okur. Paşa bu mazbatanın nereye havâlesi lâzım [126a] geleceğini sorar. Müşârün-ileyhi dâimâ hayra sevk ile vazîfe-i ni'met-şinâsiyi îfâya çalışan mühürdâr-ı sadâkat-girdâr derhâl “efendimize havâlesi lâzım geliyor” der. Zamânın reîsü'l-küremâsı olan Paşa bu cevâbından son derece mahzûz olarak teşekkür ve du'â ve medresenin keşfiyle netîcesinin bâ-mazbata bildirilmesi hakkında vilâyete cevâb yazılmasını emr eder. Peder de kemâl-i sür'atle infâz emr eyler. Birçok para sarfiyla medrese-i mezkûre “Kâmil Paşa Medresesi” nâmıyla müceddeden ve mükemmelen inşâ ve bir kütüb-hâne ilâvesiyle de kıymeti i'lâ edilir. Devâm-ı umrânı için nukûd-ı kesîre vakf ve

müderriis ve mütevellî-i fâzılı meşâhîr-i ulemâdan Abdülhamid Hamdi hazretleri²¹⁵ tarafından da nukûd-ı mefkûfe kemâl-i dikkat ve istikâmetle sarf edildiğinden medrese ve kütüb-hâne kırk seneden berü [126b] her dürlü avârizdan masûn kalmıştır ki el-hâletü hâzihi o havâlînin menba‘-ı kemâlâtı hükmündedir. [1308 [1890/1891] sene-i hicriyyesinde Harput’ta vukû‘ bulan seyâhatimde birgün akşâma kadar medrese ve kütüb-hânede bulunarak gördüğüm âsâr-ı intizâm ve tekemmülden dolayı vakf-ı meserret olmuşum]. [Peder, Paşa’nın vefâtına karîb beş on bin cild kütüb-i nefisenin Harput’taki kütüb-hâneye gönderilmesine müsâ‘ade buyurmasını ricâ eder. Müşârün-ileyh kemâl-i memnûniyyetle muvâfakat eder. Vefâtında peder, keyfiyeti Hânımefendi’ye arz ile anın da muvâfakatini istihsâl ederse de Kehtüda Hüseyin Hâkî (bu kadar kitâbın Harput’a kadar gönderilmesi dünyânın parasına mütevakkıftır. Şimdi hâl müsâ‘id değildir) diye mâni‘ olmuş, bîçâre pederin ikdâmât-ı hayrhâhânesi – birtakım hayırsızların şeâmetiyle – netîcesiz kalmıştır. Hânımefendi’nin vefâtında – sâir emvâl ve eşyâ ile berâber – bu kitâblar da Halim Paşa’ya intikâl ettikten [127a] peder, yine teşebbüsâta kıyâm eylemiş ise de bu def‘a da kimseye söz anlatamamıştır. Nihâyet kütüb-i mezkûre Halim Paşa-zâdelerin dest-i kıymet-nâ-şinâsânesine düşerek mahv ve nâ-pedîd olmuştur].

Nuhkuyusu’nda zevc-i muhteremesiyle müştereken inşâ ettirdikleri cesîm nisâ hasta-hânesi müşârün-ileyhimânın rûhunu ebediyyen şâd edecek âsâr-ı aliyedendir. “Zeyneb Kâmil Hasta-hânesi” nâmıyla be-nâm ve binânın bâlâsında “fihi şifâü’l-li’n-nâs”²¹⁶ âyet-i kerîmesi menkûş olan bu dârü’l-merzâ birçok hastagâna me‘men-i şifâ oldukça gözlerden akan eşk-i şekkerîn o iki hayr-ı mücessem’in kabrine bârân-ı rahmet gibi nezâret-i dâime verecektir. [Hasta-hâne, Halim Paşa-zâde Said Paşa’nın taht-ı nezâret ve idâresindedir. Hastagânın mikdârınca ve sûret-i kabûlünce şart-ı vâkıfa ri‘âyet edememekte olduğu ma‘a’t-te‘essüf işitilmekte ise de bânîlerin herhâlde me‘cûr ve anların [127b] vaz‘ ettiği kâ‘ideyi ihlâl edenlerin de mahzûl ve makhûr olacağı tabî‘îdir].

Temürkapu harîkında yanan Beşir Ağa Câmi‘-i Şerîf’i – beş bin lira sarfıyla – müceddeden kâr-gîr olarak inşâ ettirmiş ise de oradan şümendifer geçtiği cihetle

²¹⁵ [49] Allâme-i müşârün-ileyh 4 Safer [1]320 [13 Mayıs 1902]’de vefât ettiğiinden müderriislik ve mütevellîlik vazîfesi mahdûm-ı sânisî üdebâ-yı fuzalâdan Kemâleddin Efendi’ye tevcih olmuştur.

²¹⁶ Nahl Sûresi 69. Ayette geçmekte olup "Onda insanlar için sağlık vardır" anlamına gelmektedir. (a.n.)

ma‘a‘l-mecbûriyye hedm edilmiştir. [Müşârün-ileyhin bu câmi‘-i şerîfe söylediği târîh:

“Yazdı dür-dâne-i târîhini bânîsi anın

Kıldı insâna müteyyin câmi‘-i Kâmil Paşa”]. 1285 [1868/1869]

Dârü’ş-şafaka’ya müceddeden bir hamâm inşâ ettirmiştir. Bu hamâmın üzerine “eser-i hazret-i Kâmil Paşa” yazılıdır.

Birçok çeşme ve fukarâ-hâneleri inşâ ve ta‘mîr ettirdiği gibi Bebek’ten Zincirlikuyu’ya ve Kartal’dan Yakacık’a kadar birer şose yaptırmıştır. Yakacık yolunda (Hayrat Kuyu) nâmıyla bir kuyu ve namâz-gâh [128a] yaptırarak namâz-gâha rekz edilen sûtûna şu târîh yazılmıştır:

“Hem yolu hem dahi târîhini kıldı inşâ

Şu yolu açtı güzel himmet-i Kâmil Paşa”²¹⁷ 1282 [1865/1866]

Yukarılarda da bi‘l-münâsebe söylediğim vech ile Kâmil Paşa “hayru’n-nâs men yenfa‘u’n-nâs”²¹⁸ sırr-ı celîle mazhar idi. Nereye ayak basmış ise be-heme-hâl bir güne hayr ve menfa‘atte bulunmuştur. Lutfuna her kim dest-güşâ olduysa me‘yûs kalmamıştır. (sâhibü‘l-hayrât ve‘l hasenât) unvân-ı [128b] mübârekine her sûretle şâyân-ı kerem-kâr-ı zîşândır.

Müşârün-ileyh, dünyânın her dürlü ni‘met ve sa‘âdetine nâil olduğu hâlde ni‘met-i evlâddan mahrûm kalmıştır.²¹⁹ Bundan dolayı mahzûn idi. Kethüdâsı Hüseyin Hâkî Efendi aralıkta – bir tabûr teşkîl eden – çocuklarını huzûr-ı müşârün-

²¹⁷ [50] Bu târîh, âyândan Rıza Efendi kalemiyle ve hatt-ı ta‘lik ile yazılmıştır. Paşa, Yakacık’taki kâşânesine aralıkta gittikçe bir yol yaptırmak ister. Bu bâbda pederle müşâvere ettikleri sırada yanlarına – Yakacık’ta mukîm Beylikçi Afif Bey girer. (Gâlîba yol lakırdısı ediliyordu, müsâ‘ade buyurunuz da bunu kulunuz yaptırayım) der. Paşa da hasbe‘l-terbiye müsâ‘ade eder. Mîr-i Afif kise-i Kâmil’den yedi yüz lira sarf ve serf ederek şimdiki yolu yaptırır. Paşa da yukarıdaki târîhini inşâd eder. Peder, (açtı) kelimesine i‘tirâz eder. Paşa (öyle ya, biz yol yapmadık Afif Bey’in himmetiyle! yol açtık) buyurur. Aradan kırk sene geçtikten sonra bu yolun yolsuzluğundan bir mecliste şikâyet, âdetâ Paşa’ya isnâd-ı kabâhat edilmesi üzerine “Oğlan, Kâmil Paşa bu yolu yaptırmıyaydı hâlâ tazı gibi çalılar içinde sekecektiniz. Onu beğenmiyorsanız siz daha iyisini yaptırınız” demiştim.

²¹⁸ İnsanların en hayırlısı, insânlara faydalı olandır. Hadîs-i Şerîf (a.n.)

²¹⁹ [51] Bir evlâda nâil olmak için Hânımefendi, zevc-i mükerrerine – bin dürlü ısrâr ve icbâr ile – bir câriye istifrâz ettirmiş ise de – alâ-rivâyetin – bu câriye hayz ve feyzden kesilmiş olmakla berâber Paşa da – veliyy-i ni‘met-zâdesine hürmeten – mu‘âmele-i zevciyyede bulunmamıştır. Erkekler Hânımefendi’yi, kadınlar Paşa’yı akîm add etmekte iseler de müşârün-ileyhânın akîm olduğu zevc-i Kâmil’ine câriye vermesiyle de sâbittir.

ileyhe götürdükçe Paşa bî-huzûr olarak “bizim kethüdâ ne eşşek herîftir. Evlâddan mahrûm ve müte‘ellim olduğumu bildiği hâlde çocuklarını bir düziyye getirip gözüme sokuyor” dermiş. Binâen-aleyh Paşa fakîri istemedikçe ve mükerreren tenbîh etmedikçe peder götürmez imiş. Pederin nâmûs ve sadâkatini takdîr ile kendisini evlâd gibi severek hakkında evlâd mu‘âmesi [129a] gösterdiği cihetle fakîri de sever, lutf u nevâziş gösterirmiş. Hattâ bir def’a fakîri yine istemiş, peder de götürmüş. Huzûruna girince “Oo Mahmud Çelebi buyur bakalım” dedikten sonra aramızda şöyle bir muhâvere-i sükût-âmîz cereyân etmiş:

Paşa – Beni seviyor musun?

Ben – Sükût.

– Babanı?

–

– Ananı?

–

– Ay para ister misin?

Bu sualler üzerine kemâl-i pîç ü tâb ile “isterim efendim” demişim. Paşa, kahkaha-endâz olarak “koca herîf paranın ne olduğunu sen de biliyorsun ha....” demiş, bir altun ihsân etmiş. O vakit iki üç yaşında bir tıfl-ı [129b] bî-haber olduğum için bu vak‘ayı tahattur edemiyorum.

Paşa’nın evlâdı yoksa da nâmını ebediyyen hayr ile yâd ettirecek pekçok hasenâtı, bizim gibi de ni‘met-şinâs evlâd-ı ma‘neviyyesi vardır. Hamdülillah her dakîka rûh-ı kerîmine ihdâ-yı fâtîha ile tahdîs-i ni‘mete çalışmaktayız..

Müşârün-ileyh, servet ü sâ mânını hîn-i vefâtında Hânımefendi’ye terk eylemiş, müşârün-ileyhâ da gerek bendegânına gerek fukarâsının gaybûbetinden mütehassıl âlâmı unutturacak derecede bahşâyış-i kerem-kârânede bulunmuştur.

§

Kâmil Paşa’nın fezâil-i müsellemesine dâir söylenilen kasâidden ba‘zılarının ba‘zı ebyâtı buraya kayd olundu:

Mutavvel mütercimi fâzıl-ı meşhûr Abdünnâfi Efendi'nin bir kasîdesinden:

§ *Düstûr-ı bî-bahâne ki emvâc-ı fikreti [130a]*

Keşfî-i re 'y-i düşmana kûh-ı kirân olur''

§ *Ol Kâmil-i yegâne ki bahr-i kemâlinin*

Yek-dâne dürri-i câhize-i bahr ve kân olur''

§ *Ol Yusuf-ı sitâre ki mihrâb-ı fazl olup*

Gayret-fezâ-yı ihve-i dânişverân olur''

§ *Sâhib-kıran kişver-endîşe kim anın*

Mağlûb-ı rezm-dânişi hâkân-yân olur''

§ *Kürse vufûr lutfunu eğer Bermekî değil*

Hâcet-nümâ-yı dergâhı Nûşîrevân olur''

§ *Kânûn-ı adlî hâfıza-i ma 'mûre-i bilâd*

Re 'y-i rezîni üss-i usûl cihân olur''

§ *Ammâ zamâne kadrini bilmez o âsafın*

Kenz-i humûlde cevher-zâti nihân olur''

§ *Cevher eğerçe fass-ı nigîn olmasa yine*

Kadri kırât-ı cevher-yânda ayân olur'' [130b]

§ *Faslü 'l-hitâbı kabza-i şimşîr-i nutk edip*

İlzâm-ı hasma her sözü tîg ve senân olur''

§ *Şimşîr-i re 'yi kâti ' arak-fesâd olup*

Def'-i fitnede himmeti şîr-i jiyân olur''

§

Şâ'ir Osman Nevres Efendi'nin bir kasîdesinden:

*“Mübeccel olduğu günden seninle efsere-i cûd
Tenezzül eylemez olmuştur efsere ser-cûd”*

*Tulû‘ etmedi sen gibi bir atâ güneşi
Öleli matla‘-ı şems vücûd-ı hâver-cûd”*

*§ Kerîmsin kerem-i ikliminin Hudâvendî
Musahhar keff-i ihsânın oldu kişver-cûd”*

*§ Gözüm önündesin hey‘etin temessül eder
Tahayyül etsem eğer peyker-i musavver-cûd”*

*§ Cevâd-nâme-i lutfun okur hatîb-i elbet [131a]
Sipîhr-i heftüme ker-i vaz‘olunsa minber-cûd”*

*§ Bir âferîde muvaffik değil bu mevhibeye
Atiyye-i ezelîdir sana bu cevher-cûd”*

*§ Okundu nâmına her yerde nâme-i ihsân
O gün ki nâmına teshîr olundu kişver-cûd”*

*§ Menâbi‘-i kerem-vücûd münşaiib senden
Anınçün etti kefen herkesi musahhar cûd”*

*§ Atâda kime şebîh eyleyim seni bilemem
Yanında Hânım ile Ca‘fer iki çaker-cûd”*

*§ Sen evvel-i melîk-i mürvet değil misin ki sezâ
Kimine memleketin farz olunsa kişver-cûd”*

*§ Değil misin sen o bâlâ-nişîn bezm-i atâ
Ki berter oldu seninle makâm-ı birter-cûd”*

§ Değil misin sen o halkı kerîm ve lutfî-i azîm

Ki cân bulur eser-i meşrebinle peyker-cûd” [131b]

§ *Değil misin sen o ahd-ı kerem-i müceddidi kim*

Umûm-ı halk eser-i himmetinle mazhar-cûd”

§ *Kime dahîl olayım kime ilticâ edeyim*

Ki senden özge yok ey dâd-cû-yı dâver-cûd”

§ *Sağ ol, bağışla ki bahş eyledikçe sen ola şâd*

Rûhuna hâtim ve Yahya ve Fazıl ve Ca’fer-cûd”.

§

Yine müşârün-ileyhin bir kasîdesinden:

§ *Seninle başladı luft ve kerem hem-hatm olur sende*

Ki sen cem’ ettin insâniyyetin encâm ve âğâzîn”

§ *Sühan-verlerce gerçi milletiz merd-i ihtisâr ammâ*

Mahalli yok senin mecmû’a-i vâsıfında îcâzîn”

§ *Eğer ihsân-ı kâmil varsa sensin şimdi âlemde*

Bu âlî rütbenin Mevlâ sana hâss etti ihrâzîn”

§ *Gedâ-yı vebâyı iknâ’ etti ihsânınla insâfın [132a]*

Ricâlin lutf ile râm eyledin muhtâr ve memnâzîn”.

§

Yine müşârün-ileyhin bir kasîdesinden:

§ *Bâb-ı ihsânın için hâil ve bevvâb-ı mahâll*

Bahr-i ihsânın için sâhil ve pâyân-ı edîm”

§ *Gelsün ikbâl sensin kadrini etsün tebrîk*

Ki senin kadrin ile buldu maâl-i tefhîm”

§ Benzetirdim seni hürşîd-i cihân ârâya
Olmasa meselini endişe, tasavvurda akîm”

§ Kâmilen hisse-i ehliyyetine düşdü senin
Mülk-i fazl ve hüner evvel gün ki olundu taksîm”

§ Afvın evvel rütbe-füzûn merhametin gâlib kim
Sunduğun zehr bile düşmanın etmez tasmîm”

§ Etmez izhâr-ı tehevür-i gazbın hasma bile
Evvel mübâlât ile kim şâyet ola kalbi elîm” [132b]

§ Sana hasmın da husûmet naşarıyla bakamaz
Ki çeker çeşmene insâfın ile sereme- bîm”

§ Kudretin afv-ı esîr eyledi hükmün gazbı
Bârekallah-ı zihî lutf-ı vezihî halk-ı kerîm”

§ Karşılarsın ânı hilminle edersin ilzâm
Seni ağzâb-ı murâd etse dahi hasm-ı leîm”

§ Müstefîd-i evvel kadar ebnâ-yı beşer senden kim
Mütereddîd sana hasmın bile olmakta hasîm”

§ Hüsn-i halkın seni koymaz edesin şiddete meyl
Yoksa şimşîrin eder dağı murâd etse devnîm”

§ Âleme asr-ı sekendir de geleydin sen eğer
Seni elbette Aristo 'ya ederdi takdîm”

§ Âleme fahr edeğör kim ebedî verdi sana
Rütbe-i mefhareti pâdişe mülk-i kadîm”

§ Hâtem ve Ca'fer ve Yahyâ 'ya haleftir keremin [133a]

Ey kerîm ibn kerîm ibn kerîm ibn kerîm”

§ Farzdır cümleye tekrîm seni, âsim olur

Her kim etmezse senin gibi kerîmi tekrîm”

§ Âlemin kâmilî yok ekmele senin şimdi

Daha a ‘zamsın ederlerse ne rütbe-i ta ‘zîm”

§ Sana şâyestedir elfâz-ı senâiyye bütün

Çünkü yok sen gibi bir dâver-i memdûh temîm”

§ Dest-gîr-i evvel bana üftâdeyim ey seyyid-i kavm

Ki senin lutfun ile râh-ı kerem oldu kavîm”

§ Sen bugün Surûrsin mülk-i kadîm-i suhanın

Nazm ve nesr gele senin fahr eder ol mülk-i kadîm”

§ Gönül ister ki ser-â-ser senin olsun âlem

Kâbil olan senin olsun dîr idim heft-i iklîm”.

§

[133b] Terceme-i hâlini yazan ba ‘zı kitâblarda müşârün-ileyhin fezâiline dâir serd edilen cümleler buraya yazıldı:

Hâtimetü’l-eş ‘âr – Fatin Efendi: “..... müşârün-ileyh bâhirü’l-irfân bir müşîr-i âli-şân olup mütâla ‘a-i kütüb ve tevârih ve edebiyatta şöhet-i kâmile ve münâvele-i akdâh şî ‘r-i sâziye killet-i rağbetiyle berâber tedkîk-i nikât-ı ebyât ve mutâyebâta mahâret-i şâmile menkûldur”.

Verdü’l-hadâik – Rıfat Efendi: “..... müşârün-ileyh bâhirü’l-irfân kesîrü’l-ihsân hânedân-ı maâlî unvânı olup el-hakk dergeh-i devletleri ashâb-ı hâcâta melce ü melâz erbâb-ı ümîde keff-i cûd haydarâneleri kefil ü melâz her fennde yed-i tûlaları olduğu müselleme-i hâss u âmm ve kemâl-i hilm ile muttasıf her şahsa nevâziş ü iltifât ile mü ‘telif ma ‘ârif-i âşinâ ve kâr-âzmâ bir hidîv-i vakûr idiği ma ‘lûm u meczûm-ı enâmdır”.

[134a] *Sicill-i Osmânî* – Süreyya Bey: “..... *fâzıl, şâ‘ir, kâtib, müdebbir, sahî, kerîm, ehl-i zevk, akîm idi*”.

Kâmûsü'l-a'lâm – Şemseddin Sâmî Bey: “..... *ba‘zı eş‘âr ve münşeâtı olup Fenelon’un meşhûr Telemak ser-güzeşti tercemesini dahi bir tarz-ı münşîânedekaleme almıştır.*²²⁰ *Kerem ve ihsânı çok, müdebbir-i vürûd-endîş bir zât idi*”.

§

[134b] Yusuf Kâmil Paşa’nın şu sahâifte topladığım menâkıb ve fezâilini hülâsa edeyim:

Paşa: bir hândân-ı kadîmin âb-ı rûyî idi. Zarûret içinde tahsîl-i kemâl ve asâlet-i zâtîyesini fezâil-i gûn-â-gûn ile ikmâl eden meşâhîr-i e‘âzımdandır. Evâil-i hayâtında – sâir e‘âzım gibi – sademât-ı dehriyyeye giriftâr olduğu hâlde bi’l-âhire ikbâl-i tâmm ile – hem kendine hem de ebnâ-yı cinsine nâfi‘ bir hayât-ı mes‘ûdâne geçirmiştir. Mebâdisi mihnetle geçen bu hayât-ı mes‘ûdânenin edbâr ve ikbâlden ibret alarak cihân-ı fânîde bir yâd-ı cemîl bırakmıştır.

Liyâkat-ı fevka’lâdesi nisbetinde devlete hidemât-ı mühimme arz edememiş ise de bulunduğu hâl ve mevki‘ ile zamânı ve zamânın yârânı tedkîk olursa kendisi ma‘zûr görülür. Yüzünden devlet ve millet hiçbir vakit hiçbir sûretle zarar görmediğiçün yine hizmet etmiş sayılır.

[135a] Mehâsin-i ahlâkıyla, kerem ve ihsânıyla hürmet-i âmmeyi celb etmişti. Küberâdan fukarâya kadar herkes inâyetini görmüştü. Vücûdu, mihnet-zedegân rüzgâr için medâr-ı tesliyet idi. Va‘di, inzâr-ı halkta bir sened-i kavî hükmünde idi. Kerem ve ihsânını, hayr-hâhlığı en müşkil-pesend, en bed-bîn olanlar bile i‘tirâf eder. Kadr-dânlığı, meziyyet-perverliğini Müslîm de teslîm eder, Mûsevî de Îsevî de.

Pek müstakîm bir merd-i hamîyyet-kâr idi. Muhafaza-i hakk ve adl için fedâkârlıkta bulunurdu. Her şeyin doğrusunu söyler, her şeyin doğrusunu isterdi.

²²⁰ [52] “Telemak ser-güzeştini bir tarz-ı münşîânedekaleme almıştır” demek lâzım gelir. Sâmî Bey’in bu sözünden “Terceme edilmiş olan Telemak’ı bir tarz-ı münşîânedekaleme almıştır” ma‘nâsı çıkıyor ki hatâdır.

Haysiyyet zâtiyye erbâbının mâ-bihi'l-iftihârı idi. Tehdîdini ikâ'a kâdir bir merdi azîmü'n-nefs idi. Mütevâzî'-ı vakûr idi. Ferd-i âferîde hakkında garez beslemezdi. Hiçbir kalbde de kendisine karşı buğz ve sitîz yoktu.

[135b] Bir edîb-i nükte-dân idi. Herkesin hâl ve meşrebine göre söz söyler, letâifiyle zarâifiyle, kâliyle mâlıyla teshîr kalıp ederdi.

İlmi ma'lûm, irfânı ma'rûf idi. Asrında bir fâzıl-ı kâmil idi. Her dürlü mebâhiste mübâhiseye muktedir idi. İlzâm-ı hasımda, isbât-ı müdde'âda kudret-i fevka'lâde gösterirdi. Vezîrü'l-fuzalâ, fâzılü'l-vüzerâ idi. Şâ'ir Nevres merhûm *"Hatm oldu desem hazret-i Kâmil'de kemâl – âyîne-i tasdîke düşer sûret-i hâl"* beytiyle kemâl-i kâmile tercümân-ı kâmil olmuştur. Ne fâide ki servet-i ilmiyyesi derecesinde âsâr-ı nefise vücûda getirmemiştir. Meydândaki âsârı, kemâl-i kâmilânesine nisbetle deryâdan katre mesâbesindedir, hattâ hiçtir.

Sahîbü'l- i'tikâd, meyyâl-i hasenât, bir merd-i âlî-cenâb idi. Hasbe'l-beşeriyye onun da ba'zı gûn kusûru vardı.

[136a] Fakat hüsniyyâtı kubhiyyâtına gâlib idi. Bu cihetle afv ve mağfiret-i ilâhiyyeye nâil olması me'mûldur.

Rûhullah rûha

[136b] Hâtîme

Mukaddimedede söylediğim vech ile Yusuf Kâmil Paşa gibi – nev'î şahsına münhasır olan – e'âzım-ı ümmetten bir kemâl-i müşahhısın havass-ı rûhiyyesini tasvîr ve ahvâl-i hayâtiyyesini tahlîl ile mükemmel bir terceme-i hâlini yazmak, benim gibi aceze-i ibâde göre âdetâ hayâl-i muhâll kabîlindedir. Bâ-husûs – bir terceme-i hâl için elzem olan – ma'lûmât-ı mükemmele ve mufassalanın noksânı vâdî-i teşebbüste – ser iskender gibi – insânın karşısına çıkar, şâhid-i maksûd çîn-i cebîn gösterir de her dürlü azm-i mu'dilât bir endâzâneye hâciz olur.

İşte birçok meşakkatle toplayabildiğim ma'lûmâtın – birçok tedkîkât-ı icrâsıyla sıhhatini te'mîn ederek vücûda getirdiğim şu risâle, terceme-i hâlden matlûb olan [137a] fevâidi lâıyıkıyla te'mîn edemez ise de hiç yazmamaktan böyle kusûrlu bir terceme-i hâl yazmak elbette mertebe-i evveliyyatta kalır. Ahlâf, risâlemden istifâde edemezse bile o risâleyi yazmak için gösterdiğim ni'met-şinâslıktan, kadr-dânlıktan müstefid olurlar da ni'met-şinâslığı, kadr-dânlığı kendisine her şeyde üssü'l-hareket ittihâz ederler. Şübhe yok ki bu da bir fâide-i dîgerdir!

Herkes niyetiyle me'cûr olur. Benim niyetim başka dürlü idi. Mevânî' gûn-â-gûn ancak böyle bir eser yazmağa müsâ'ade etti. Eserimin kusûr ve noksânı, hüsn-i niyetimden beklediğim ecre mâni' olmaz zannederim.

Her ecîr sa'y ve amelîne mukâbil bir ücret alır. Benim aradığım ücret, icâre-i ecrden ibârettir.

Bâkî, rahmet-i Rahman îrâd-ı emvât hakkında da [137b] ahyâr-ı ihyâ hakkında da râygân olsun...

[138a] Zeyl-i Hâtime

Aralıkta vezân olan bâd-ı muhâlif – zâten bâzîçe-i rüzgâr olan – kalb-i hazînimi vakf-ı te‘essür etmekle berâber sayfın sefâsıyla o te‘essüre mukâvemet ederek bu risâleyi Yakacık’taki sayfiyye-i fakîrânemizde – vakit buldukça – tesvîd ve renk ve şekli nazar-rübâ olan şu evrâk-ı rengârenge – yine vakit buldukça kemâl-i müşkilâtla – tebyîz ettim.

Kâğıtlar, sûretâne kadar güzel ise de anlara güzel yazı yazmak da o kadar müz‘icdir, hırçın bir dilberi râm etmeğe benziyor...

İşte letâfet-i zâhirenin dâimâ ihtivâ-yı kıymet ve bir şeyin renk ve sûretinin letâfeti o şeyin her zamân hakîki letâfet bahş edemediğini.. yâhûd bir şeyin zâhiren güzelliğini o şeyin bâtmen de güzelliğini – sûret-i mutlakada – te‘mîn edemeyeceğini bu sûretle de tecrübe etmiş oldum. [138b] Yazının çirkîn düşmesi bu müdde‘âyı isbât eder. Herhâlde merhamet-i erhâmü’r-râhimîne ilticâ ederim.

“Bâkî heme üst ve cümle fânîst”²²¹

Ketebe el-fakîr ileyhi azze şânuhu Seyyid Mahmud Kemâl bin

Mehmed Emin bin Mustafa Mazhar bin

Mehmed Emin bin Osman

Rahimehümü’l-mu‘în

Hitâm-ı tesvîd: 9 Cemâziye’l-evveli sene 1323 [12 Temmuz 1905]

29 Haziran sene 1321 çehâr-şenbîh [12 Temmuz 1905]

Hitâm-ı tebyîz: 3 Receb sene 1323 [3 Eylül 1905]

21 Ağustos sene 1321 Pazar ertesi [3 Eylül 1905]

“Yakacık”

²²¹ Bâkî O’dur, her şey fânidir. (a.n.)

KAYNAKÇA

- AKÜN, Ömer Faruk, “Ahmed Vefik Paşa”, **DİA**, 2. Cilt, İstanbul, 1989, s.143-157.
- AKÜN, Ömer Faruk, “Çaylak Tefik”, **DİA**, 8. Cilt, İstanbul, 1993, s.240-244
- AKÜN, Ömer Faruk, “Fatîn Efendi”, **DİA**, 12. Cilt, İstanbul, 1995, s.256-260.
- AKÜN, Ömer Faruk, “İbnülemin Mahmud Kemal İnal”, **DİA**, 21. Cilt, İstanbul, 2000, s.249-262.
- AKYILDIZ, Ali, “Mehmed Ârif Bey”, **DİA**, 28. Cilt, Ankara, 2003, s.443.
- AKSOY, Hasan, “Hersekli Ârif Hikmet Bey”, **DİA**, 17. Cilt, İstanbul, 1998, s.233-235.
- ARSLAN, Mehmet, **Osmanlı Sadrazamları Hadîkatü'l-Vüzerâ ve Zeylleri**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2013, s.353-356
- BAYRAK, M. Orhan, **İbnülemin Mahmut Kemal İnal**, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul, 2015
- BEYHAN, Mehmet Ali, “Rifat Efendi, Topal”, **DİA**, 35. Cilt, İstanbul, 2008, s.104.
- BEYOĞLU, Süleyman, “Kâmil Paşa, Yusuf” **DİA**, 24. Cilt, İstanbul, 2001, s.283-284.
- ÇAKIR, Hamza, “Tercümân-ı Ahvâl”, **DİA**, 40. Cilt, İstanbul, 2011, s.495-497.
- DERMAN, M. Uğur, “Medresetü'l-Hattâtîn”, **DİA**, 28. Cilt, Ankara, 2003, s.341-342
- GÖVSA, İbrahim Alaeddin, **Türk Meşhurları Ansiklopedisi**, Yedigün Neşriyat, İstanbul, 1946.
- GÜÇHAN, Muzaffer Esat, “Bazı Hususiyetleri ile İbnül Emin Mahmut Kemal İnal”, **Hoş Sada Son Asır Türk Musikişinasları**, Maarif Basımevi, İstanbul 1958, s. LVI-LIX.

GÜRKAN, Kâzım İsmail, “Üstad İbnülemin’e Dair”, **Hoş Sada Son Asır Türk Musikişinasları**, Maarif Basımevi, İstanbul, 1958.

GÜRLEK, Dursun, **İbnülemin Mahmud Kemal İnal Cumhuriyet Devrinde Bir Osmanlı Efendisi**, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul, 2017.

Hüseyin Vassaf, **Kemâlü'l-Kemâl İbnülemin Mahmud Kemal Bir Eski Zaman Efendisi**, Haz. Fatih M. ŞEKER, İsmail KARA, Dergah Yayınları, İstanbul, 2009.

İNAL, İbnülemin Mahmud Kemal, **Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar**, I. Cilt, Dergah Yayınları, İstanbul, 1982.

İNAL, İbnülemin Mahmud Kemal, “Mehmed Emin Paşa”, **Son Hattatlar**, Maarif Basımevi, İstanbul, 1955, s.672-686

İNAL, İbnülemin Mahmud Kemal, “Hikmet”, **Son Asır Türk Şairleri**, Cüz I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1969, s.449-456.

İNAL, İbnülemin Mahmud Kemal, “Galib Bey”, **Son Asır Türk Şairleri**, Cüz I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1969, s.654-657.

İNAL, İbnülemin Mahmud Kemal, “Reşid”, **Son Asır Türk Şairleri**, Cüz VII, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1969, s.1424-1433.

İNAL, İbnülemin Mahmud Kemal, “Safvet”, **Son Asır Türk Şairleri**, Cüz VII, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1969, s.1566-1574.

İNAL, İbnülemin Mahmud Kemal, “Kendime Dair”, **Son Asır Türk Şairleri**, Cüz X, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970, s.2147-2186

İPŞİRLİ, Mehmet, “Devhatü'l-Meşayih”, **DİA**, 9. Cilt, İstanbul, 1994, s.229-230.

İŞLİ, Emin Nedret vd., **Müteferrika Kitabiyat Dergisi**, Yaz 2000-1, İstanbul, Temmuz, 2000.

KÜÇÜK, Cevdet, “Abdülaziz”, **DİA**, 1. Cilt, İstanbul, 1988, s.179-185

Mehmed Âtîf Efendi, **Hâtıra-i Âtîf**, Haz. Nurettin Gemici, Hikmet Toker, TBMM Milli Saraylar Yayınları, Ankara, 2016.

ÖLÇER, Nazan, “Türk ve İslam Eserleri Müzesi”, **DİA**, 41. Cilt, İstanbul, 2012, s.543-544.

ÖZCAN, Abdülkadir, “Hadikatü'l-Vüzerâ”, **DİA**, 15. Cilt, İstanbul, 1997, s.22-23.

ÖZCAN, Abdülkadir, “İsmet Efendi, Fındıklılı”, **DİA**, 23. Cilt, İstanbul, 2001, s.139-140.

ÖZCAN, Abdülkadir, “Mehmed Süreyya”, **DİA**, 28. Cilt, Ankara, 2003, s.527-529.

ÖZCAN, Abdülkadir, “Tarih-i Osmani Encümeni”, **DİA**, 40. Cilt, İstanbul, 2011, s.83-86.

ÖZTUNA, Yılmaz, **Türk Tarihinden Portreler**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2010, s.261-265.

ÖZTÜRK, Muhittin, **İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın Hayatı ve Eserleri**, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1996.

ÖZTÜRK, Nazif, **Vakıflar Dergisi**, S.XV, Ankara, 1982, s. 88-99; S.XVI, Ankara, 1982, s. 31-42; S.XVII, Ankara, 1983, s. 61-78; S.XVIII, Ankara, 1984, s. 43-59; S.XIX, Ankara, 1985, s. 61-89

ÖZTÜRKÇÜ, İbrahim, **İbnülemin'in Rüyaları**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2018.

PALA, İskender, “Leskofçalı Galib”, **DİA**, 27. Cilt, Ankara, 2003, s.140-141.

SARIKAYA, Orhan, **Tezkirecilik Geleneği İçerisinde Fatın Tezkiresi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007.

ŞEKER, Fatih Mehmet, **Modernleşme Devrinde İlmiye Cevdet Paşa - İbnülemin Örneği**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2011.

ŞİMŞEK, Duygu Miyase, **İbnülemin Mahmut Kemal İnal'a ait Kemâlü'l-Kiyâse Fî Keşfi's-Siyâse'nin Neşir ve İncelemesi**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, İslam Felsefesi Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2019.

TANPINAR, Ahmed Hamdi, “İbnül Emin Mahmut Kemal’e Dair”, **Hoş Sada Son Asır Türk Musikişinasları**, Maarif Basımevi, İstanbul 1958, s. XLVI-LV.

TANPINAR, Ahmed Hamdi, “Büyük Bir Muasır İbnülemin Mahmud Kemal”, **Edebiyat Üzerine Makaleler**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2007, s.416-418.

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, “İNAL, İbnülemin Mahmut Kemal”, Cilt 4, Dergah Yayınları, İstanbul, 1981, s.382-384.

Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi, “Hâfız”, Cilt 4, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2004, s.333.

Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi, “Kâzım”, Cilt 5, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2004, s.426.

Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi, “Reşid”, Cilt 7, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2004, s.331.

TOROS, Taha, **Mazi Cenneti**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, s.31-48.

UÇMAN, Abdullah, “Şemseddin Sâmi”, **DİA**, 38. Cilt, İstanbul, 2010, s.519-523.

UÇMAN, Abdullah, “Ziya Paşa”, **DİA**, 44. Cilt, İstanbul, 2013, s.475-479.

YERLİKAYA, İlhan, “Basîret”, **DİA**, 5. Cilt, İstanbul, 1992, s.103-105.

YÜCEL, Hasan Âli, “Üstad İbnülemin Mahmut Kemal İnal”, **Hoş Sada Son Asır Türk Musikişinasları**, Maarif Basımevi, İstanbul 1958, s.XI-XXXIV.

EKLER

EK-A *Kemâli'l-Kâmil* adlı eserde verilen bilgilere göre Yusuf Kâmil Paşa'nın siyasi hayatının kronolojik tablosu

Olay	Hicri Tarih	Miladi Tarih
Arapgir'de dünyaya gelmesi	1223	1808/1809
Amcası Osman Paşa'yla Kayseri'ye gelmesi	1241	1825/1826
Müderris-zâde Mehmed Âlim Efendi'nden tahsile başlaması	1242	1826/1827
Dîvân-ı Hümâyûn Kalemî'nde memuriyete başlaması	1245-1246?	1829/1830- 1830/1831?
Mısır'a gitmesi	1249 evâili	Mayıs/Eylül 1833
Hazine-i Mısriyye Kitâbeti'ne memur edilmesi		
Dîvân-ı Maiyyet Kitâbeti'ne memur edilmesi		
Adile Sultan'ın düğünü için İstanbul'a tebrik etmeğe gelmesi ve Abdülmecid tarafından kendisine mîr-i mîrân rütbesinin verilmesi	1261	1845/1846
Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın kızı Zeynep Hanım ile evlenmesi	1261 evâhiri	Eylül/Aralık 1845
Abbas Paşa tarafından Asvan'a sürgüne gönderilmesi	1265	1848/1849
Padişahın irâdesi üzerine İstanbul'a gönderilmesi	1266	1849/1850
Rumeli Beylerbeyliği payesiyle Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye ve Maârif-i	Muharrem 1267	Kasım/Aralık 1850

Umûmiyye azalıklarına tayin edilmesi		
Vezirlik rütbesinin verilmesi	Cemâziye'l-evvel 1267	Mart/Nisan 1851
Encümen-i Daniş azalığının verilmesi	1267	1850/1851
Ticaret Nazırı olarak tayin edilmesi	14 Zi'l-hicce 1268	29 Eylül 1852
Meclis-i Vâlâ azalığına iade edilmesi	17 Cemâziye'l- evvel 1269	26 Şubat 1853
Ticaret Nazırı olarak tayin edilmesi (ikinci defa)	Zi'l-hicce 1270	Ağustos/Eylül 1854
Meclis-i Âlî-i Tanzîmat riyasetine tayin edilmesi	Rebîü'l-evvel 1271	Kasım/Aralık 1854
Meclis-i Vâlâ riyasetine tayin edilmesi	Rebîü'l-âhir 1271	Aralık/Ocak 1854/1855
Meclis-i Vâlâ riyasetinden istifa etmesi	18 Şa'bân 1271	6 Mayıs 1855
Mecâlis-i Âliye'ye me'mûr olarak tayin edilmesi	Rebîü'l-evvel 1272	Kasım/Aralık 1855
Mısır'a gitmesi	1272 evâhiri	Mayıs/Ağustos 1856
Meclis-i Vâlâ riyasetine tayin edilmesi (ikinci defa)	Zi'l-ka'de 1273	Haziran/Temmuz 1857
Meclis-i Vâlâ riyasetinden azledilmesi	Rebîü'l-evvel 1276	Eylül/Ekim 1859
Mecâlis-i Âliye'ye me'mûr olarak tayin edilmesi (ikinci defa)	Şa'bân 1276	Şubat/Mart 1860
Mısır'a gitmesi, Medine'yi ziyaret etmesi	1277	1860/1861

Meclis-i Vâlâ riyasetine vekâleten tayin edilmesi	6 Muharrem 1278	14 Temmuz 1861
Meclis-i Vâlâ riyasetine tayin edilmesi (üçüncü defa)		5 Ağustos 1861
Sadaret Kaymakamı olarak tayin edilmesi	18 Cemâziye'l-evvel 1278	21 Kasım 1861
Sadârete getirilmesi	15 Receb 1279	6 Ocak 1683
Payitaht Kaymakamlığına getirilmesi		1683
Sadâretten azledilmesi	15 Zi'l-hicce 1279	3 Haziran 1863
Meclis-i Vâlâ riyâsetine tayin edilmesi (dördüncü defa)	22 Zi'l-hicce 1279	10 Haziran 1863
Bayezid'deki konağı satın alarak konağı imar ettirmesi ve buraya yerleşmesi	1281	1864/1865
Mecâlis-i Âliye'ye memur olarak tayin edilmesi (üçüncü defa)	14 Zi'l-hicce 1282	30 Nisan 1866
Meclis-i Vâlâ riyâsetine tayin edilmesi (beşinci defa)	6 Şevval 1283	11 Şubat 1867
Sadaret Kaymakamı olarak tayin edilmesi (ikinci defa)	29 Rebü'l-evvel 1284	31 Temmuz 1867
Meclis-i Vâlâ'nın ilgasıyla görevinin sona ermesi	2 Zi'l-ka'de 1284	25 Şubat 1868
Mecâlis-i Âliye'ye memur olarak tayin edilmesi (dördüncü defa)		
Şûrâ-yı Devlet riyâsetine tayin edilmesi	15 Zi'l-ka'de 1285	27 Şubat 1869

Ali Paşa'nın hastalığı süresince Meclis-i Hass-ı Vükelâ riyâsetini yerine getirmesi	1288 evâilinde	Mart/Temmuz 1871
Şûrâ-yı Devlet riyâsetinden azledilmesi	7 Şa'bân 1288	22 Ekim 1871
Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye riyâsetine tayin edilmesi	15 Zi'l-ka'de 1288	26 Ocak 1872
Şûrâ-yı Devlet riyâsetine tayin edilmesi (ikinci defa)	26 Cemâziye'l-evvel 1289	1 Ağustos 1872
Kalp hastalığı sebebiyle Mısır'a gitmesi ve dönmesi	Ramazân 1290 - Rebû'l-evvel 1291	Ekim/Kasım 1873 - Nisan/Mayıs 1874
Hastalığı sebebiyle Şûrâ-yı Devlet riyâsetinden çekilmesine izin verilmesi	9 Receb 1292	11 Ağustos 1875
Mecâlis-i Âliye'ye memur olarak tayin edilmesi (beşinci defa)	22 Safer 1293	19 Mart 1876
Şûrâ-yı Devlet riyâsetine tayin edilmesi (üçüncü defa)	6 Rebû'l-evvel 1293	1 Nisan 1876
Hastalığı sebebiyle Şûrâ-yı Devlet riyâsetinden çekilmesine izin verilmesi	4 Cemâziye'l-evvel 1294	28 Mayıs 1876
Mecâlis-i Âliye'ye memur olarak tayin edilmesi (altıncı defa)	4 Cemâziye'l-evvel 1294	28 Mayıs 1876
70 yaşında iken Bebek'teki yazlık köşkünde vefat etmesi	H. 22 Ramazân 1293 R. 28 Eylül 1292	11 Ekim 1876

EK-B İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın hayatına dair kronolojik tablo

18 Kasım 1871	Mercan mahallesinde doğdu.
Muharrem 1303 – Ekim/Kasım 1885	Babasının Kozan mutasarrıflığına tayini sebebiyle Kozan'a gitti.
Mayıs 1887	Babası ve annelerinden ayrılarak İstanbul'a döndü.
17 Kasım 1889	Sadaret Dairesi'nde Eyâlât-ı Mümtâze ve Muhtâre Kalemi'nde stajyer olarak memuriyet hayatı başladı.
27 Şubat 1890	Tarik gazetesinden "Ömr-i Beşer" adında ilk makalesi yayınlandı.
H.1309 – M.1891/1892	Babasının birinci eşi büyük annesi Hoşyar Hanım vefat etti.
6 Mart 1892	Sadrazam Cevad Paşa tarafından rütbe-i râbia ile taltif edildi.
10 Haziran 1892	Mektubî Kalemi'ne nakledildi.
30 Ağustos 1892	Kardeşi İsmail Hakkı Bey kuşpalazından 11 yaşında Malatya'da vefat etti.
2 Aralık 1895	Mektubî Kalemi'ndeki görevine ilaveten Vilâyât-ı Sitte Teftiş-i Islahat Komisyon'u baş kitabeti görevine atandı.
15 Temmuz 1896	Vilâyât-ı Sitte Teftiş-i Islahat Komisyon'u baş kitabeti görevinden istifa etti.
3 Mayıs 1906	Mektubî Kalemi'nde "müdür muavini" unvanı verildi.
4 Ağustos 1908	Mektubî Kalemi müdürlüğüne tayin edildi.
4 Eylül 1908	Eyâlât-ı Mümtâze ve Muhtâre Kalemi müdürlüğüne tayin edildi.
2 Aralık 1908	Babası Mehmed Emin Paşa vefat etti.
6 Kasım 1913	Devlet dairelerinde padişah irâdesiyle atanması gereken

	memurlar hakkında bir nizamname düzenlenmesi için oluşturulan komisyonda sadaret dairesi adına katıldı.
23 Aralık 1913	Müze idare meclisi azalığına seçildi.
20 Mayıs 1915	Kurulmasında ön ayak olduğu Medresetü'l-Hattâtîn (Hattatlar Medresesi) açıldı.
4 Temmuz 1916	Medine'den İstanbul'a getirilen kitapların incelenmesi ve tamir edilmesi için Topkapı Sarayı Hazine-i Hümayun dairesinde kurulan komisyona üye seçilmiştir.
14 Eylül 1916	Âsâr-ı Atika Nizamnamesi'nin düzeltilmesi adına kurulan komisyona memur edildi.
1917	<i>Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin Tarihçe- Teşkilatı ve Nüzzarın Tercâim-i Ahvâli</i> adlı eseri basıldı.
11 Nisan 1917	<i>Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin Tarihçe- Teşkilatı ve Nüzzarın Terâcim-i Ahvâli</i> adlı eserini yazmasından ötürü "Mecidi nişanı" verildi.
27 Nisan 1917	Evkaf-ı İslâmiyye Müzesi'nin resmî açılışı gerçekleşti.
26 Mart 1918	Alman İmparator'u II. Wilhelm'in Evkaf-ı İslâmiyye Müzesi ziyareti sonrası ikinci rütbe "Aigle Rouge" nişanı verildi.
21 Eylül 1918	Avusturya İmparatoru ve Macaristan Kralı Şarl tarafından Evkaf-ı İslâmiyye Müzesi ziyareti sonrası plaklı ikinci rütbe "Fransuva Josef" nişanı verildi.
11 Kasım 1918	Birinci Dünya Savaşı sonrasında imzalanacak barış antlaşması esaslarının belirlenmesi için toplanan komisyona katıldı.
15 Mayıs 1919	Fransız askeri makamlarınca konaklarının yirmi dört saat içinde boşaltılıp kendilerine teslimi istendi. Yirmi dört saatin dolmasıyla İzmir'in işgal edildiği gün ailesiyle birlikte cebren konaklarından çıkartıldı.

17 Eylül 1919	İran Şahı Ahmed Şah'ın İstanbul'a geldiğinde kırmızı hamaili ikinci rütbe "şîr u hurşîd" nişanı hediye etmiştir.
26 Eylül 1921	Babıali Müdevvenat-ı Kanuniye Kalemi'nin müdürlüğüne tayin edildi. Ayrıca <i>Takvim-i Vekayi</i> 'nin idaresi için kurulan müdürlük vazifesi de kendisine verildi.
1 Ağustos 1922	Divan-ı Hümayun beylikçiliğine tayin edildi.
7 Kasım 1922	Babıali'deki memuriyet hayatı sona erdi.
20 Mayıs 1923	Kardeşi Ahmed Tevfik Beyefendi vefat etti.
22 Eylül 1923	Düyûn-ı Umûmiye İdaresi aşar şubesinde memur oldu.
20 Kasım 1923	Tarih-i Osmani Encümeni üyeliğine seçildi.
15 Mayıs 1924	Düyûn-ı Umûmiye İdaresi'ndeki işine son verildi.
22 Mayıs 1924	Vesâik-i Tarihiyye Tasnif Heyeti başkanlığına atandı.
30 Nisan 1927	Vesâik-i Tarihiyye Tasnif Heyeti'nin kapatılmasıyla buradaki başkanlık görevi sona erdi.
26 Haziran 1927	Ad ve statüsünün değişmesiyle Türk ve İslam Eserleri Müzesi'ne müdür seçildi.
1934	Londra'da toplanan "Congrés Internationale des Sciences Snthropologies et Ethnique" adlı kongreye davet edildi.
14 Nisan 1935	Annesi Hamide Nergis Hanım vefat etti.
1 Ağustos 1935	Yaş haddinden dolayı Türk ve İslam Eserleri Müzesi müdürlüğünden emekliye ayrıldı.
23 Mart 1936	Hac yolcuğu için İstanbul'dan ayrıldı.
1938	Kopenhag'da düzenlenen "Congrés Internationale des Sciences Snthropologies et Ethnique" adlı kongreye davet edildi.

1939	İsmail Saib Sencer ile birlikte Kütüphaneler Tasnif İşleri İlmî Müşavirliği'ne tayin edildi.
29 Aralık 1939	Mısır Kralı Veliâhtı Prens Mehmed Tevfik'in daveti üzerine Reisü'l-hattatin Kâmil Efendi ile birlikte Türk ve İslam Eserleri Müzesi benzeri bir müze kurmak için Kahire'ye gitti.
1 Şubat 1940	Kahire'deki müze kurma işini tamamlayarak İstanbul'a döndü.
1949	Evindeki eserleri, hat koleksiyonları ve tarihi değer taşıyan eşyaları vefat ettiğinde İstanbul Üniversitesi'ne nakledilmesi için hukuki işlemleri gerçekleştirdi.
1953	Daha önce aldığı kararı kaldırarak henüz sağlığında evindeki eserleri, hat koleksiyonları ve tarihi değer taşıyan eşyaları İstanbul Üniversitesi'ne bağışladı.
Mart 1953	İstanbul Üniversitesi'nde şerefine bir jübile düzenlendi.
23 Haziran 1955	Vasiyetnamesini yazarak konağının talebe yurdu olarak kullanılması için İbnülemin Mahmud Kemal İnal Vakfı'na bağışladı.
24 Mayıs 1957	Cerrahpaşa Hastanesi'ne vefat etti.
27 Mayıs 1957	Merkez Efendi Kabristanı'ndaki aile mezarlığına defnedildi.

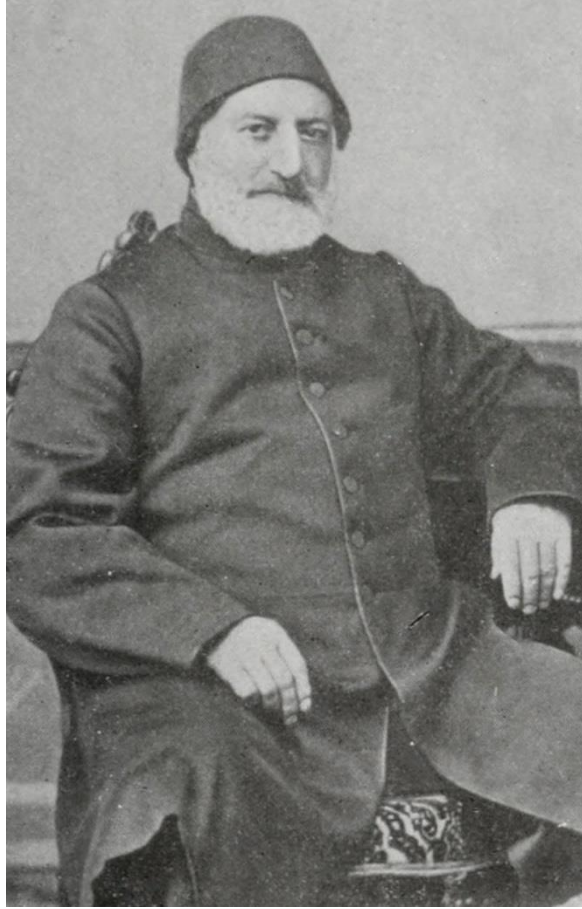
EK-C İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın yazdığı kitaplara ait tablo

	ESERİN ADI	YAYINLADIĞI YER	YAYINLANDIĞI/YAZDIĞI TARİH
1	<i>Hülâsa-i Zirâat</i>	Cemal Efendi Matbaası	H.1307/M.1890
2	<i>Ahlâk</i>	Mahmut Bey Matbaası	H.1308/M.1890-1891
3	<i>Ravzatü 'l-Kemâl</i>	Mahmut Bey Matbaası	H.1308/M.1890-1891
4	<i>Eser-i Kâmil Paşa</i>	Kasbar Matbaası	H.1308/M.1890-1891
5	<i>Hülâsa-i Ticâret</i>	Kasbar Matbaası	H.1309/M.1891-1892
6	<i>Menâfiu 's-savm</i>	Kasbar Matbaası	H.1309/M.1891-1892
7	<i>Feyz-i Cevad</i>	Yayınlanmamış eser	1894
8	<i>Sabih</i>	Asır (gazetesi) Asır Matbaası	1895-1896 1899
9	<i>Makâlât</i>	Yayınlanmamış eser	H.1312-1315/ M.1894-1897
10	<i>Bir Yetimin Sergüzeşti</i>	Mütalaa (dergisi)	Aralık 1896-Şubat 1897
11	<i>Ru 'yetü 'l-Kemâl</i>	Yayınlanmamış eser	H.1314/M.1896-1897
12	<i>Rahşan</i>	Asır (gazetesi)	Ağustos 1897-Mart 1898
13	<i>Mecmuâ-i Hikâye-i Müntehâbe</i>	Yayınlanmamış eser	H.1318/M.1900-1901
14	<i>Mektup Müsveddeleri</i>	Yayınlanmamış eser	H.1320/M.1902-1903

15	<i>Kemâlî'l-İsme</i>	Ruşen Matbaası	15 Aralık 1904 1912 (basım tarihi)
16	<i>Gülzâr-ı Nezâir Olmuşsun</i>	Yayınlanmamış eser	H.1323/M.1905-1906
17	<i>Nürü'l-Kemâl</i>	Yayınlanmamış eser	5 Ağustos 1906
18	<i>Kemâlî'l-Kiyâse fî Keşfi's-Siyâse</i>	Yayınlanmamış eser	1906-1908
19	<i>İzzü'l-Kemâl</i>	Yayınlanmamış eser	5 Eylül 1908
20	<i>Kâmil Paşa'nın Sadâreti ve Konak Meselesi</i>	Mahmud Bey Matbaası	H.1328/M.1910-1911
21	<i>Kemâlî'l-Hikme</i>	Tercüman-ı Hakikat Matbaası	1911
22	<i>Kemâlî's-Safve</i>	Yayınlanmamış eser	1 Temmuz 1913
23	<i>Gelenbevî</i>	Yayınlanmamış eser	1 Aralık 1913
24	<i>Şeyhülislâm Yahya Divânı ve Mukaddimesi</i>	Matbaa-i Amire	1916
25	<i>Hersekli Arif Hikmet Bey Divânı ve Mukaddimesi</i>	Matbaa-i Amire	1916
26	<i>Leskofçalı Galib Bey Divânı ve Mukaddimesi</i>	Matbaa-i Amire	1917
27	<i>Evkaf-ı Hümayûn Nezâreti'nin Tarihçe-i Teşkilatı ve Nüzzarın Terâcim-i Ahvâli</i>	Evkaf-ı İslâmiyye Matbaası	H.1335/M.1917
28	<i>Menâkıb-ı Hünerverân Mukaddimesi</i>	Matbaa-i Amire	1926
29	<i>Tuhfe-i Hattatîn Mukaddimesi</i>	Devlet Matbaası	1928

30	<i>Türklerin Arap Harflerini Tanzim ve İhya Etmek Suretiyle İlme ve Medeniyete Hizmetleri</i>	Başvekâlet Müdevvenat Matbaası	1932
31	<i>Son Asır Türk Şairleri (Kemâlî 'ş-Şuarâ)</i>	Devlet matbaası	1930-1942
32	<i>Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar (Kemâlî 's-Sudûr)</i>	Maarif Basımevi	1940-1953
33	<i>Son Hattatlar (Kemâlî 'l-Hattâtîn)</i>	Maarif Basımevi	1955
34	<i>Hoş Sadâ Son Asır Türk Musikişinasları</i>	Maarif Basımevi	1958
35	<i>Kemâlî 'l-Makâl</i>	Yayınlanmamış eser	?
36	<i>Sa 'y-ı Beşer</i>	Yayınlanmamış eser	?
37	<i>Mûsiki</i>	Yayınlanmamış eser	?
38	<i>Kemâlî 'l-Meşâhîr</i>	Yayınlanmamış eser	?
39	<i>Vefayât-ı Ricâl</i>	Yayınlanmamış eser	?
40	<i>Kemâlî 'l-Letâif</i>	Yayınlanmamış eser	?
41	<i>Lemeâtü 'l-Kemâl</i>	Yayınlanmamış eser	?
42	<i>Nâdi-i Şuarâ</i>	Yayınlanmamış eser	?
43	<i>Lağvü 'l-lüga</i>	Yayınlanmamış eser	?
44	<i>Lübbü 'l-lüga</i>	Yayınlanmamış eser	?
45	<i>Mevzun Sözlür</i>	Yayınlanmamış eser	?

EK-Ç Yusuf Kâmil Paşa ve eşi Zeynep Hanım'ın fotoğrafları

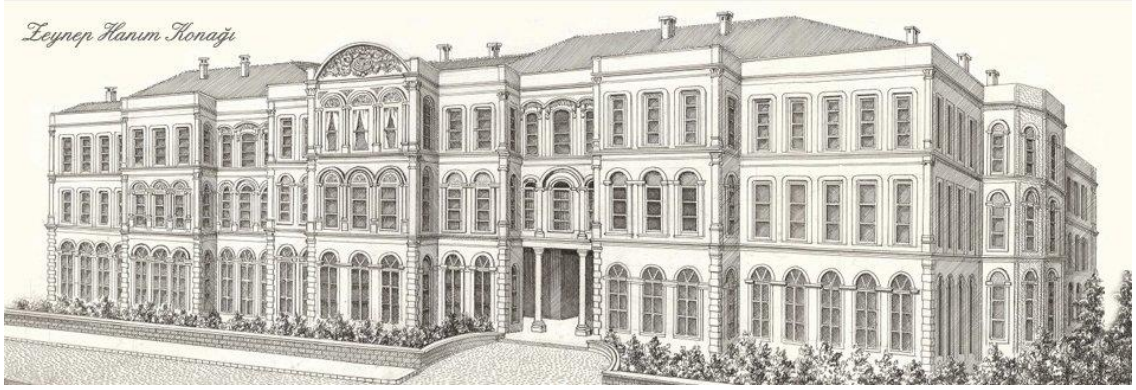
EK-D Yusuf Kâmil Paşa ve eşi Zeynep Hanım'ın yaptırdığı Zeynep-Kâmil Hastanesi ve türbeleri²²²

²²² Yusuf Kâmil Paşa ve Zeynep Hanım'ın 1862'de yaptırdığı hastane günümüzde Sağlık Bakanlığı'na bağlı olarak "Zeynep Kamil Kadın ve Çocuk Hastalıkları Eğitim ve Araştırma Hastanesi" adıyla hizmet vermektedir. Yusuf Kâmil Paşa ve Zeynep Hanım'ın yaptırdığı binanın girişindeki kitabede "fihi şifâü'l-li'n-nâs" yani "Onda insanlar için sağlık vardır" (an-Nahl suresi 69. ayet) yazılıdır. Günümüzde bu bina hastahane yönetimi tarafından kullanılmaktadır. Yusuf Kâmil Paşa ve eşi Zeynep Hanım, hastane bahçesine inşa ettirdikleri türbede medfundur.

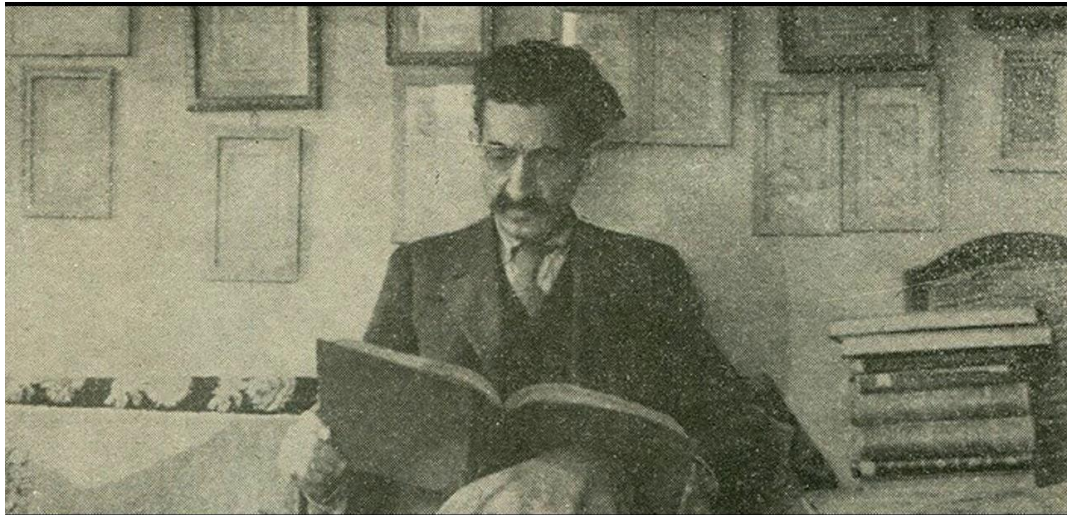
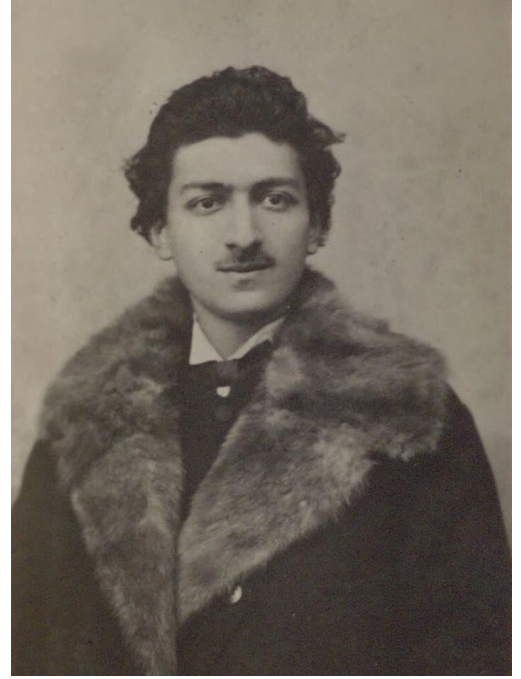
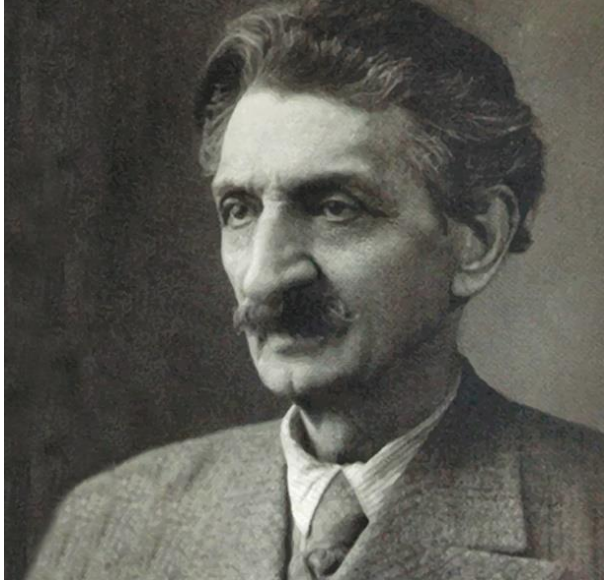

EK-E Yusuf Kâmil Paşa ve eşi Zeynep Hanım'ın Beyazıt'taki konağı²²³

²²³ 1942'de yaşanan yangında binanın büyük bir kısmı yanmıştır. Daha sonra bu bina yıktırılarak bugünkü İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi binası yaptırılmıştır.

EK-F İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın fotoğrafları

EK-G İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın ve ailesinin Merkez Efendi Mezarlığı'ndaki ebedî ikametgâhı

İbnülemin Mahmud Kemal İNAL'ın mezar taşı

کمال الکامل

صدر اسبق یوسف کامل پاشام جو مکمل ترجمہ حالی
و مناقب فضائل ایشمالنی محتوی

محرزی

سید محمود کمال

۱۳۲۳

بسمه تیمنا بذكره الجليل

« فائمه »

بعضه زوان فاضله وارد که کمالاً بشریست
هر چند ابراز کمال ایله « جامع الفضائل » عنوان -
شعر داری اصرار ایند که چون اند بالک منسوب اولاد
ملک کبار کرامی میانی رکل بالعموم ملل منعمه اعظمی
آید سنده که با میناز اینقدر .

بوقیل زوان منازه ^{ایچ} - شخص مغوی برنی تصور

صورتی - ترجمه حال دینی باز منو حضرت هالده -
صیرت نجسه از هاله اولاد - بر طاقم مائل غامضه بی
حل اینمکنده ده مکمل بر کیفیت در . چونکه نه قدر غامض
اولوس اولوسه ، او مسئله نک - منسوب اولدغی فنده